

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Кіорсак Владислав Борисович

УДК [930.2:398.22(=113)]:94(4-11)"652/653"

ДИСЕРТАЦІЯ
**РУСЬ І СХІДНА ЄВРОПА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ
СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СКАНДИНАВІВ (НА МАТЕРІАЛАХ САГ ПРО
ДАВНІ ЧАСИ)**

Спеціальність — 032 «Історія та археологія»

Галузь знань — 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. Б. Кіорсак

Науковий керівник: ГУПАЛО Віра Деонізівна, доктор історичних наук,
старший дослідник.

Львів — 2023

АНОТАЦІЯ

Кіорсак В. Б. Русь і Східна Європа в історичній пам'яті середньовічних скандинавів (на матеріалах саг про давні часи) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – "Історія та археологія." – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2023.

Дисертацію присвячено міждисциплінарному дослідженню легендарних саг (саг про давні часи) крізь призму інтелектуальної культури та політики пам'яті середовищ, у яких вони творилися. Наш основний фокус зосереджено на сюжетах, які розгортаються на територіях Східної Європи, головно Русі й сусідніх територіях, та торкається їхнього місця в системі колективних уявлень про минуле авторів XII–XIV ст.

Саги про давні часи є унікальним жанром ісландської літератури. Завдяки тому, що їхні сюжети присвячені важливим подіям минулого та видатним міфічним персонажам, ми можемо виокремити набір міфів, стереотипів та топосів, важливих для формування домодерних ідентичностей. Вивчення таких фрагментів історичної пам'яті дасть змогу не тільки всебічно проаналізувати популярну культуру, а й зрозуміти русько-скандинавські відносини в контексті формування *Origo Gentis* північних королівств. Окрім того, ці твори не мали авторів. Вони постійно переписувалися та розвивалися, тому порівняння сюжетів різних версій саг та сюжетів дотичних творів допоможе простежити еволюцію образу Русі в різних інтелектуальних традиціях.

Питання Русі в історичній пам'яті середньовічних скандинавів малодосліджене в сучасній історичній науці. Втім, історіографія вивчення саг є багатою і в значній частині праць досліджуються дотичні питання. У дисертації ми здійснили детальний огляд проблем, які розв'язували дослідники ісландської літератури. Ми виокремили проблематику історичності свідчень легендарних саг, їхнього датування та класифікації, а також проблематику

дослідження ідентичності, реконструкції інтелектуальної культури та політики пам'яті. Завдяки цим напрацюванням ми змогли перенести найкращі практики та підходи світових учених-скандинавістів у наше дослідження східноєвропейських сюжетів саг.

Здійснено дослідження індивідуальної та колективної пам'яті крізь призму здобутків психології та когнітивної науки для окреслення інтелектуальної перспективи процесів запам'ятовування та збереження інформації. Окрім того, у дисертації визначено здобутки сучасних гуманітарних наук у царині культурної пам'яті, колективного світогляду та інтелектуальної культури. Наше завдання полягало в запозиченні цих підходів та розширенні власного дослідницького інструментарію.

Значну увагу зосереджено на вивченні історичного підґрунтя появи саг. Ми прагнемо довести, що цей жанр писемності є феноменом, який репрезентував унікальні умови середовища ісландської спільноти в XI–XIII ст. Сага була важливим інструментом політичного та культурного впливу, а також займала ключове місце у формуванні ідентичності й політики пам'яті не лише ісландців, а й норвежців, данців та навіть шведів. Сага була справді масовим жанром. Зачитування чи переповідання цих творів було обов'язковою частиною бенкетів, весіллів, а також політичних та судових зборів. Тож доволі швидко знать збагнула, що сагу можна використовувати як засіб пропаганди. Наслідком цього стала поява центрів книгописання на територіях маєтків вельмож. Крім того, творчість та освіченість дуже цінувалися в ісландському суспільстві. За відсутності армій та регулярних воєнних походів книги перетворилися на основний культурний та політичний капітал. Саме тому авторами саг нерідко були люди, що належали до найбільш заможних ісландських родів.

Завдяки масовості літератури та відсутності монополії на єдину версію історичної пам'яті саги швидко розвивалися. Їхні автори транслювали кризи ідентичності та підлаштовували твори, щоби пояснювати важливі трансформації, формувати цінності та моделі поведінки. Це було вкрай

важливим для Ісландії, адже її населення було повністю емігрантським і потребувало спільних уявлень про минуле. Ці міфи творила й ісландська еліта в погоні за доведенням знатності власного походження. Для людей того часу генеалогія була ключовим показником статусу, тож не дивно, що дотичні до творення саг люди намагалися прив'язати власні родоводи до легендарних героїв минулого.

Вивчення передумов появи досліджуваних сюжетів саг не могло бути повним без аналізу подій, які стали їхнім ядром. Для цього ми розглянули актуальні питання русько-скандинавських відносин. Головним висновком такого дослідження стало те, що завдяки цим відносинам у скандинавській традиції сформувалася база знань про Схід. Саме на основі цієї бази згодом автори творили топоси та міфи колективної пам'яті. Русь та Східна Європа були важливою частиною історії скандинавських королівств. Дані археології засвідчують масову присутність тут вихідців зі Скандинавського півострова, а також наштовхують на думку, що вони формували тут діаспорні спільноти, які утворювали канали комунікації зі своєю батьківщиною. Таким чином інформація про східноєвропейські території потрапляла на північ та формувала особливий прошарок знання. Завдяки всебічному аналізу джерел та історіографії нами було розширено та доповнено теорію Ганса Якоба Орнінга про Русь як органічну частину нордичної спільноти, тобто споріднену територію в уявленнях ісландських авторів.

Основними завданнями нашої роботи були дослідження та класифікація міфів, пов'язаних зі Східною Європою. Ми виокремили чотири ключові сюжетні групи, на яких формувалися колективні уявлення скандинавів про минуле та їхня ідентичність. Насамперед це сюжети, пов'язані з міфом про троянське минуле. Цей топос був запозичений із творів європейських авторів та використовувався скандинавськими авторами в намаганні поєднати їхню історію з історією європейських держав. Другою важливою сюжетною групою є германські міфи. У них автори зверталися до епізодів, пов'язаних із періодом

Великого переселення народів. До третьої групи сюжетів належать міфи про діяння славетних ватажків епохи вікінгів. Ці вікінгські топоси часто зверталися до ідеї «імперії вікінгів» — легендарної держави, до якої входили скандинавські території, а також навколишні землі. Останнім китом, на якому трималася ідентичність середньовічних скандинавів, є група міфів, пов'язаних із християнізацією нордичних королівств. Часто ці міфи поєднували між собою та таким чином творили генеалогію правлячої династії. Важливим висновком стало те, що Русь була дотичною до формування всіх цих міфів, а отже, ці території були органічною частиною історичного світогляду скандинавських авторів періоду Середньовіччя.

Східна Європа в античних епізодах легендарних сагах була представлена в концепції Великої Швеції. Цей термін став скандинавським відповідником терміна «Скіфія». Образ цієї території є класичним прикладом поєднання локальної та латинської традицій. Зі сторінок творів європейських авторів ісландці запозичували мальовничі історії про велетнів, чаклунів, дивовижні язичницькі народи та неймовірні багатства. Для скандинавських авторів ця територія була «домівкою богів». Саме в Північному Причорномор'ї, на думку Сноррі Стурлусона, знаходився Ванагейм — батьківщина однієї з груп скандинавських богів, від яких походили скандинавські правителі. Скіфія була транзитним пунктом у міграції троянської спадщини. Саме тут, на думку Сноррі, опинився верховний бог Одін після втечі з Трої.

Сакральне значення Великої Швеції мало значний вплив на формування образу Східної Європи в сагах про давні часи. Використання здобутків європейської інтелектуальної культури і звернення до власних історичних міфів призвели до того, що Русь у сагах часто зображувалася як погранична територія, за межами якої починався чужий світ. Основними ознаками цього світу були магічні властивості його мешканців, фантастичні істоти та неймовірні багатства. Цей уявний кордон розділяв не лише території, а й міфічний, реальний та хронологічний простір. Поряд із Руссю в сагах могли

існувати легендарні держави готів та гунів, Йотунгейм із германської міфології чи навіть антична Таттарія.

Окремо варто відзначити міфи, присвячені германському минулому. Пам'ять про ці події циркулювала у формі усної поетики, а також збереглася в англо-саксонських джерелах, звідки потрапила в Скандинавію. В ісландській традиції сюжети про Велике переселення народів знайшли вияв в ідеї про міграцію богів. На нашу думку, розміщення в Північному Причорномор'ї «домівки богів», а також зображення Скіфії як проміжної ланки в транзиті троянської спадщини є наслідком пам'яті про міграцію германських племен на територію сучасної України. Про історичне ядро цієї пам'яті свідчать східноєвропейські топоніми, які мають германське походження. Ці терміни є настільки давніми, що не завжди ідентифікувалися самими ісландцями.

Пам'ять про епоху вікінгів також була важливим чинником у формуванні ідентичності скандинавів Середньовіччя. Для авторів XII–XIV ст. цей період був добою розквіту скандинавських королівств. Вони глорифікували окремих ватажків, таких як Івар Широкі Обійми, Рагнар Лодброк, Піший Грольв, Орвар Одд та інші. Ці ватажки прославилися винятковою хоробрістю та активним завоюванням земель за межами своєї батьківщини. Так постала ідея «імперії вікінгів». Це міф про державу, до якої входили території Скандинавського півострова, а також навколишні землі балтійських слов'ян, Англії, Ірландії та Східної Європи. Здебільшого цей топос асоціювали з особою Рагнара Лодброка — одного з найвідоміших героїв скандинавських саг. Інтерес до цього персонажа був насамперед генеалогічний. Наявність різних версій творів, присвячених діянням Рагнара, зумовлена бажанням створити власний варіант родоводу цього героя. Оголошення себе нащадком славетного Рагнара не лише означало належність до одного з найбільш знатних родів Скандинавії, а й обґрунтовувало історичні права на території його колишньої «імперії».

У нашій роботі ми виокремили декілька традицій, пов'язаних із міфом про Рагнара: ісландську традицію XII–XIII ст., ісландсько-норвезьку традицію

XIV ст., данську традицію XII–XIII ст. та шведську традицію XII ст. Русь була важливою частиною «імперії» Рагнара в усіх традиціях за винятком ісландсько-норвезької XIV ст. На нашу думку, відсутність Русі в останній можна пояснити зміною політичного вектора в Норвезькому королівстві в зазначений період та зменшенням контактів між цими територіями.

Зображення Русі в легендарних сагах часто було обмежене набором кліше та міфів. Ключовими кліше були: образ прекрасних руських принцес, до яких сватається норвезький вікінг, образ старого короля, а також мотив найму вікінгів на службу до руського правителя. Наш висновок — ці кліше є відбитком реального досвіду русько-скандинавської комунікації, який перетворився в міфи колективної пам'яті. Одним із джерел цього досвіду стали саги про королів, які описували зв'язки норвезьких правителів із руськими князями в X–XI ст.

Вивчення міфів та топосів історичної пам'яті в сагах створює нову перспективу джерелознавчих досліджень скандинавських текстів. Завдяки цьому підходу ми маємо змогу краще зрозуміти історичність цих джерел. Шляхом відшарування культурних елементів різного походження ми можемо наблизитися до виокремлення історичного ядра твору. Окрім того, це допомагає нам розглядати русько-скандинавські відносини в розрізі процесів міжкультурної комунікації, а саме існування діаспорних спільнот та налагодження шляхів комунікації між ними.

Ключові слова: Русь, Саги, Скіфія, Історична пам'ять, культурна ідентичність, русько-скандинавські відносини, Володимир Великий, Візантія, торгівельний маршрут, літературна спадщина, писемна культура, література, літопис, хроніка, світова історія

SUMMARY

Kiorsak V. B. Rus' and Eastern Europe in the Collective Memory of Medieval Scandinavians: Based on Legendary Sagas. A qualifying research work submitted as a manuscript.

A thesis for the Doctor of Philosophy degree in specialty 032 – «History and archaeology». I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 2024.

The dissertation is devoted to an interdisciplinary study of legendary sagas (sagas about ancient times) through the prism of intellectual culture and politics of memory of the environments in which they were created. Our focus is on the stories unfolding on the territories of Eastern Europe, mainly Rus and neighbouring kingdoms, and it touches their place in the system of collective ideas about the past of the authors of the 12th–14th centuries.

Sagas about ancient times are a unique genre of Icelandic literature. Due to the fact that their plots are devoted to important events of the past and prominent mythical characters, we can distinguish a set of myths, stereotypes and topos important for the formation of pre-modern identities. The study of such fragments of historical memory will make it possible not only to comprehensively analyse popular culture but also to understand Rus-Scandinavian relations in the context of the formation of the *Origo Gentis* of the Scandinavian kingdoms. In addition, these works had no authors. They were constantly rewritten and developed, so a comparison of the plots of different versions of the sagas and the plots of related works will help trace the evolution of the image of Rus in different intellectual traditions.

The study of the place of Rus in the historical memory of medieval Scandinavians is currently limited in modern historical research. However, the historiography of the study of sagas is rich, and tangential issues are investigated in a significant part of the works. In the dissertation, we carried out a detailed review of the problems solved by researchers of Icelandic literature. We've identified several key areas of concern related to legendary sagas, including their historical validity,

dating, classification, along with issues surrounding identity research, reconstructing intellectual culture, and the politics of memory. Thanks to these developments, we were able to transfer the best practices and approaches of the world's medieval Norse historians to our study of Eastern European saga plots.

The study of individual and collective memory was carried out through the prism of the achievements of psychology and cognitive science to outline the intellectual perspective of the processes of memorizing and preserving information. In addition, the dissertation identifies the achievements of modern humanities in the fields of cultural memory, collective worldview, and intellectual culture. Our task was to borrow these approaches and expand our own research tools.

Considerable attention is focused on the study of the historical basis of the appearance of sagas. We aim to prove that this genre of writing is a phenomenon that represents the unique conditions of the environment of the Icelandic community in the XI–XIII centuries. The saga has been an important tool of political and cultural influence and has played a key role in shaping the identity and memory politics not only of Icelanders but also of Norwegians, Danes and even Swedes. Saga was a truly popular genre. The reading or retelling of these works was an obligatory part of banquets, weddings, as well as political and judicial gatherings. So, the elite quickly realized that the saga could be used as a means of propaganda. The consequence of this was the emergence of book-writing centres on the territories of noblemen's estates. In addition, creativity and education were highly valued in Icelandic society. In the absence of armies and regular military campaigns, books turned into the main cultural and political capital. That is why the authors of the sagas were often people who belonged to the wealthiest Icelandic families.

Due to sagas being a genre intended for a wide audience and the absence of a singular monopoly over historical memory, sagas underwent swift and significant development. The authors of these works conveyed identity struggles and adapted their creations to elucidate significant shifts while moulding values and behavioural norms. This was extremely important for Iceland because its population was

completely emigrant and needed common ideas about the past. These myths were also created by the Icelandic elite in pursuit of proving the nobility of their origin. For the people of that time, genealogy was a key indicator of status, so it is not surprising that people involved in the creation of sagas tried to tie their genealogies to legendary heroes of the past.

The study of the prerequisites for the appearance of the investigated saga plots could not be complete without an analysis of the events that became their core. To do this, we considered the actual issues of Rus-Scandinavian relations. The main conclusion of such a study was that thanks to these relations in the Scandinavian tradition, a base of knowledge about the East was formed. Thanks to this base authors later created topos and myths of collective memory. Rus and Eastern Europe were an important part of the history of the Scandinavian kingdoms. Archaeology data attests to the mass presence here of people from the Scandinavian Peninsula and also suggests that they formed diasporic communities here, which formed channels of communication with their homeland. In this way, information about Eastern European territories reached the north and formed a special layer of knowledge. Thanks to a comprehensive analysis of sources and historiography, we expanded and supplemented Hans Jacob Orning's theory about Rus as an organic part of the Nordic community, that is, a related territory in the imagination of Icelandic authors.

The main tasks of our work were the research and classification of myths related to Eastern Europe. We have singled out four key story groups, on which Scandinavians' collective ideas about the past and their identity were formed. First of all, these are stories related to the myth of the Trojan past. This topos was borrowed from the works of European authors and used by Scandinavian authors in an attempt to connect their history with the history of European states. The second important plot group is Germanic myths. In them, the authors referred to episodes related to the period of the Great Migration of Peoples. The third group of stories includes myths about the actions of the famous leaders of the Viking era. These Viking topos often referred to the idea of the «Viking Empire, » a legendary state that included the

Scandinavian territories as well as the surrounding lands. The last whale on which the identity of the medieval Scandinavians was held is a group of myths related to the Christianization of the Nordic kingdoms. Often these myths were combined and thus created the genealogy of the ruling dynasty. An important conclusion was that Rus was tangential to the formation of all these myths, and therefore, these territories were an organic part of the historical worldview of the Scandinavian authors of the Middle Ages.

Eastern Europe in ancient episodes of legendary sagas was presented in the concept of Sweeden the Great (Svitjod hinn mikla). This term became the Scandinavian equivalent of the term «Scythia». The image of this territory is a classic example of a combination of local and Latin traditions. From the pages of the works of European authors, Icelanders borrowed picturesque stories about giants, sorcerers, amazing pagan peoples and incredible wealth. For the Scandinavian authors, this territory was the «Home of the gods». It was in the Northern Black Sea region, according to Snorri Sturluson, that Vanaheim was located — the birthplace of one of the groups of Scandinavian gods from whom the Scandinavian rulers came. Scythia was a transit point in the migration of the Trojan heritage. It was here, according to Snorri, that the supreme god Odin ended up after escaping from Troy.

The sacred significance of Sweden the Great had a significant influence on the formation of the image of Eastern Europe in the sagas of ancient times. The use of the achievements of European intellectual culture and the appeal to its own historical myths led to the fact that Rus was often depicted in the sagas as a frontier territory, beyond which a foreign world began. The main features of this world were the magical properties of its inhabitants, fantastic creatures, and incredible wealth. This imaginary border divided not only territories but also mythical, real, and chronological space. Along with Rus, the legendary states of the Goths and Huns, Jotunheim from Germanic mythology, or even ancient Tattaria could exist in the sagas.

Myths dedicated to the Germanic past should be noted separately. The memory of these events circulated in the form of oral poetry and was also preserved in Anglo-Saxon sources, from where it reached Scandinavia. In the Icelandic tradition, stories about the Great Migration found expression in the idea of the migration of the gods. In our opinion, the location of the «Home of the gods» in the Northern Black Sea region, as well as the image of Scythia as an intermediate link in the transit of the Trojan heritage, is a consequence of the memory of the migration of Germanic tribes to the territory of modern Ukraine. The historical core of this memory is evidenced by Eastern European toponyms of Germanic origin. These terms are so ancient that they were not always identified by Icelanders themselves.

The memory of the Viking Age was also an important factor in shaping the identity of Scandinavians in the Middle Ages. For authors of the 12th–14th centuries, this period was the heyday of the Scandinavian kingdoms. They glorified individual leaders such as Ivar Vidfamne, Ragnar Lodbrok, Göngu Hrólf, Örvar-Oddr and others. These leaders became famous for their exceptional bravery and active conquest of lands outside their homeland. This is how the idea of the «Viking Empire» arised. This is a myth about a state that included the territories of the Scandinavian Peninsula, as well as the surrounding lands of the Baltic Slavs, England, Ireland, and Eastern Europe. For the most part, this topos was associated with the person of Ragnar Lodbrok, one of the most famous heroes of the Scandinavian sagas. Interest in this character was primarily genealogical. The existence of different versions of works dedicated to Ragnar's deeds is due to the desire to create one's own version of the genealogy of this hero. Declaring oneself a descendant of the glorious Ragnar not only meant belonging to one of the most noble families of Scandinavia but also substantiated historical rights on the territory of his former «empire».

In our work, we singled out several traditions related to the myth of Ragnar: the Icelandic tradition of the 12th–13th centuries, the Icelandic-Norwegian tradition of the 14th century, and the Danish tradition of the 12th–13th centuries. and the Swedish

tradition of the 12th century. Rus was an important part of Ragnar's «empire» in all traditions except the Icelandic-Norwegian 14th century. In our opinion, the absence of Rus in the latter can be explained by a change in the political vector in the Norwegian kingdom in the specified period and a decrease in contacts between these territories.

The depiction of Rus in legendary sagas was often limited to a set of clichés and myths. The key clichés were: the image of beautiful Rus princesses to whom the Norwegian Viking woos, the image of the old king, as well as the motive of hiring Vikings to serve the Rus ruler. Our conclusion is that these clichés are a reflection of the real experience of Rus-Scandinavian communication, which has turned into myths of collective memory. One of the sources of this experience was the sagas of the kings, which described the relations of Norwegian rulers with Rus princes in the 10th–11th centuries.

The study of myths and topos of historical memory in the sagas creates a new perspective for source studies of Scandinavian texts. This approach allows us to gain a more profound understanding of the historical reliability of these sources. By stripping away cultural elements of diverse origins, we can approach a clearer identification of the work's historical essence. In addition, it helps us to consider Rus-Scandinavian relations in terms of intercultural communication processes, namely the existence of diasporic communities and the establishment of communication channels between them.

Key words: Rus', sagas, Scythia, collective memory, cultural identity, Rus-Scandinavian relations, Volodymyr the Great, Byzantine Empire, trade route, literary heritage, writing culture, literature, chronicles, world history.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Кіорсак В. Б. Пограничні образи Русі у сагах про давні часи: Інтертекстуальні мотиви як ознака історичної пам'яті. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. 2021. Т. 1, № 11. С. 29–44.
 2. Кіорсак В. Б. Русь у концепції «імперії» Рагнара Лодброка: скандинавські джерела крізь призму політики пам'яті. *Сіверянський літопис*. 2021. Т. 6. С. 4–14.
 3. Кіорсак В. Б. «Сага про пішого Грольва» та Русь в епоху вікінгів: історична пам'ять та історіографія. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. № 54. С. 50–64.
 4. Кіорсак В. Б. Русько-скандинавські історичні зв'язки як чинник розвитку колективних уявлень про схід у середньовічних ісландських джерелах. *Сіверянський літопис*. 2023. Т. 2. С. 5–18.
 5. Кіорсак В. Б. Епоха вікінгів на Сході Європи в історичній пам'яті ісландців пізнього середньовіччя. *Сторінки Історії*. 2023. Т. 56. С. 9–27.
- (WoS)

Наукові публікації, які додатково відображають зміст дисертації:

6. Кіорсак В. Б. Gesta Danorum Саксона Граматака як джерело дослідження державотворчих процесів у Східній Європі. *Записки НТШ. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. 2018. С. 7–15.
7. Кіорсак В. Б. Військові напади "морських конунгів" на околиці Східної Європи у відображенні легендарних саг. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. 2018. С. 33–42.
8. Кіорсак В. Б. Вплив східноєвропейських військових експедицій вікінгів на формування державності Русі. *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2, № 1-2. С. 124–137.

9. Кіорсак В. Б. Загадка вікінгів: морські розбійники чи державотворці? *Навіщо нам податки. Держава як спільний бізнес*. Київ, 2019. С. 60–75.
10. Кіорсак В. Б. Уявлення про тіло та здоров'я у відображенні скандинавських саг. *Аннали юридичної історії*. 2020. Т. 4, № 1. С. 10–22.
11. Kiorsak V. Eastern European elements of Egils saga Einhenda ok Asmundar Berserkjabana through the prism of Greco-Roman, and Germanic myths. *Scandia: Journal of Medieval Norse studies*. 2022. Vol. 5. P. 6–27.
12. Kiorsak V. The perception of the Rus in Hauksbók: the voice and silence of historical source. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2023. Vol. 9, no. 2. P. 5–14.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

13. Кіорсак В. Б. Скандинавські культи Тора й Одіна в дохристиянській Русі: до постановки проблеми. *Colloquia Russica. Серія I, том 8. Релігії і вірування Русі (IX–XVI ст.)*. 2018. С. 25–35.
14. Кіорсак В. Б. Проникнення скандинавського компонента на територію українського Прикарпаття до включення цих земель до складу Русі . Постановка проблеми. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів V II Всеукраїнської студентської археологічної конференції, м. Кам'янець-Подільський*. С. 182–191.

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕГЕНДАРНИХ САГ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	25
1.1. Історія дослідження та історіографія легендарних саг	25
1.2. Джерельна база дослідження	46
1.3. Методологія дослідження	59
РОЗДІЛ 2. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ СЮЖЕТИ В СКАНДИНАВСЬКІЙ ПИСЕМНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	67
2.1. Русько-скандинавські відносини в середньовіччі з погляду сучасної історичної науки.....	67
2.2.1. Торгівля з Арабським Сходом та формування перших шляхів комунікації Скандинавії зі Східною Європою	68
2.2.2. Найманці, «сільські вікінги» та королі-втікачі. Розвиток північної діаспори в середньовічній Русі	78
2.2. Політичні, суспільні та культурні передумови розвитку ісландської літератури	92
2.2.1. Особливості формування суспільних та політичних інститутів у середньовічній Ісландії	93
2.2.2. Вплив християнізації на політичне та культурне життя Ісландії	96
2.2.3. Історичні витоки та розвиток саги в ісландському суспільстві .	100
2.2.4. Проблема виникнення саг про давні часи	105
РОЗДІЛ 3. РУСЬ ТА СХІДНА ЄВРОПА В АНТИЧНИХ ТА ГЕРМАНСЬКИХ СЮЖЕТАХ ЛЕГЕНДАРНИХ САГ.....	111
3.1. Легендарні саги та середовище їхнього творення; контекст історичної пам'яті	111
3.2. «Сага про Інґлінгів» та її вплив на формування літературного канону Східної Європи.....	115
3.3. «Сага про Інґвара Мандрівника» як приклад синкретизму античних епізодів з історіями високого Середньовіччя	128
3.4. Таттарарикі та троянський міф у контексті історії Східної Європи	134
3.5. Земля готів та гунів. Германський міф як маркер Східної Європи .	139

3.6. «Сага про Орвара Одда» як приклад симбіозу традицій у сприйнятті Русі в XIII–XIV ст.....	147
РОЗДІЛ 4. ЕПОХА ВІКІНГІВ ТА РУСЬ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ДАВНІХ СКАНДИНАВІВ.	157
4.1. Русь у концепції «Імперії» Рагнара Лоброка у відображенні давньоскандинавської писемності.	160
4.2 «Сага про Гальфдана Ейстейнссона» та концепція вікінгських королівств на території Східної Європи.	176
4.3 «Сага про Пішого Грольва» та Русь в Епоху вікінгів.	187
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	207
ДОДАТКИ.....	238

ВСТУП

Тісні міжкультурні відносини скандинавів із народами Східної Європи безпосередньо впливали на формування міфів, стереотипів та взаємних уявлень про ці території. Однак достовірна інформація про такі явища в Скандинавії з'являється лише у XII ст., коли літературна традиція набуває писемної форми. Справжньою колискою літературної традиції в цей час стає Ісландія, де в емігрантській спільноті відбуваються процеси переосмислення історичного минулого. Завдяки розвиненій традиції комеморації у формі епосу та поезики важливі події минулого зберігалися та вбудовувалися в *Origo Gentis* скандинавських королівств. Ці твори почали називати сагами, тобто оповідями. На відміну від віршованих попередників вони здебільшого мали прозову форму. Вони швидко перетворилися на важливий інструмент впливу на суспільство та стали «сховищем пам'яті».

Аналізуючи тексти саг, ми можемо побачити, що Русь та Східна Європа — важливі складники літературної традиції саг. Особливо це стосується легендарних саг, або, як їх ще називають, саг про давні часи. Часто зазначені території є головними декораціями оповіді, а також сприймаються як частина власного культурного простору. Це явище зацікавило істориків ще з XIX ст. Однак учені здебільшого розглядали згадане питання з погляду історичності цих свідчень. Згодом історики вивчали Східну Європу в сагах через топонімію та намагалися зрозуміти її місце в просторових уявленнях ісландців. На зламі XX і XXI ст. в європейській скандинавістиці починають застосовувати методику вивчення пам'яті в сагах. Це вплинуло на появу окремих досліджень сюжетів, пов'язаних зі Сходом. Автори працювали з окремими топосами та патернами, а також вивчали свідчення поодиноких саг чи колекцій, проте ці свідчення не відповідають на запитання, яке місце займали Русь та Східна

Європа в системі колективних уявлень ісландців про минуле та як розвивалися ці уявлення.

Втім, досі відсутній комплексний аналіз мотивів, фабул та міфів, які стосуються згаданих територій. Залишаються не з'ясованими засади, на яких формувалася історична пам'ять скандинавів XII–XIV ст., а також міфи, пов'язані зі Східною Європою, які стосувалися кожного із цих періодів. Водночас належить з'ясувати підґрунтя цих міфів та їхній зв'язок із політикою пам'яті й історичною дійсністю. Із цією метою в дисертації значну увагу зосереджено на ключових етапах русько-скандинавських відносин, аналізі інтелектуальної культури того часу та вивченні культурної, соціальної та політичної історії Ісландії та Норвегії, до якої входила Ісландія.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою наукових досліджень відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук (НАН) України і пов'язана з темою відділу: «Галичина, Волинь та Закарпаття середньовічного та ранньомодерного часу: тенденції соціо-політичного розвитку, осмислення культурної спадщини» (номер державної реєстрації 0122U200590).

Мета дослідження. Дослідити зміст історичних наративів саг про давні часи щодо Східної Європи та її місця у формуванні історичної пам'яті середньовічних ісландців.

Для досягнення поставленої мети в роботі ставляться такі **завдання**:

- схарактеризувати середовище творення та умови виникнення жанру саг про давні часи;
- проаналізувати русько-скандинавські відносини на різних історичних етапах;
- показати вплив міжкультурних відносин на формування комунікаційних шляхів та поширення знань про Схід на території Скандинавії;

- проаналізувати руські сюжети саг про давні часи крізь призму греко-римських міфів, зокрема, міфів про троянське минуле, порівняти їх із працями тогочасних європейських, а також давньогрецьких та давньоримських авторів;
- виокремити сюжети, пов'язані з періодом Великого переселення народів, з'ясувати їхнє походження та зв'язок зі Східною Європою;
- дослідити топоси епохи вікінгів у легендарних сагах та роль Русі в їхньому формуванні;
- простежити вплив політичної ситуації в скандинавських королівствах XII–XIV ст. на формування протонаціональних наративів, зрозуміти, як ці зміни впливали на зображення Русі в сагах про давні часи;
- виокремити найчастіше вживані стереотипи саг, які стосувалися Східної Європи, та визначити їхні джерела.

Об'єкт дослідження: сюжети саг про давні часи, у яких згадуються території Східної Європи.

Предметом дослідження є процеси міфологізації цих територій в історичній пам'яті ісландців, засвідчені сагами, а також їхнє історичне підґрунтя та розвиток.

Хронологічні межі пов'язані із зародженням та функціонуванням жанру легендарних саг. Нижньою межею ми приймаємо початок XI ст. Саме в цей час, згідно з дослідженнями Торфі Тулініуса, починають з'являтися прототипи відомих саг про давні часи. Верхня межа збігається зі спадом популярності легендарних саг. На думку вчених, це відбулося наприкінці XIV ст. Станом на сьогодні не відомі оригінальні твори, які б належали до зазначеного жанру й були створені після цього часу. XIV ст. було своєрідним перехідним періодом в історії Ісландії і ознаменувалося зміною міфів та стереотипів, які стосувалися Східної Європи.

Географічні межі дослідження охоплюють території Ісландії, Норвегії, Данії та Швеції з островом Готланд. Хоча всі саги про давні часи були записані в Ісландії, населення цього острова було емігрантським і складалося з мешканців зазначених територій. Сюжети цих творів присвячувалися подіям, що передували колонізації Ісландії, а отже, охоплювали території за межами острова. Окрім того, Ісландія не була відірваною від інших північних держав та творила разом із ними нордичну спільноту, у якій циркулювали спільні міфи.

Русь була частиною цього культурного простору, тож її території, які є предметом дослідження, також входять до визначених територіальних меж. Окрім того, до цієї території належали прилеглі терени, які в сагах узагальнювалися як маловідомий простір Сходу, а також землі Б'ярмаланду, які варто ототожнювати з теренами поблизу Білого моря.

Теоретико-методологічною базою дослідження є принципи історизму та науковості, які передбачають усесторонній аналіз інформації на основі всебічного розбору джерельної бази та врахування особливостей історичної епохи. З огляду на це вивчатимемо не лише тексти, а й умови їхньої появи, творення та перетворення, що охоплюють інтелектуальне середовище, соціально-політичний контекст, а також духовну культуру та світоглядні орієнтири суспільства того часу.

Важливим напрямом дослідження є меморіальні студії. Вивчення колективного світогляду про минуле не лежить у площині лише історичної науки. Воно передбачає роботу з багатьма галузями гуманітарного знання, а саме соціологією, філософією, психологією та культурологією. Робота з історичною пам'яттю вимагає епістемологічних підходів до дослідження інформації, зокрема, ми послуговувалися ідеями конструктивізму.

Загальнонаукові методи аналізу та синтезу застосовувалися для вивчення всього спектру фактологічного матеріалу. Окрім того, для вирішення поставлених завдань ми послуговувалися методами дедукції та індукції, а також компаративістичним методом та методом структурного аналізу. Серед

загальноісторичних методів вдавалися до історико-генетичного та проблемно-хронологічного. Завдяки їм вдалося продемонструвати еволюцію образів та міфів разом із розвитком легендарних саг, виявити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки формування певних концептів. Історико-біографічний та просопографічний методи використовували під час дослідження текстів крізь призму їхніх авторів. Зокрема, останній дав змогу сформувати бачення колективної біографії ісландських письменників та зрозуміти спільні ознаки їхнього світогляду.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному міждисциплінарному дослідженні Русі та Східної Європи в колективних уявленнях минулого ісландських авторів високого Середньовіччя.

У дисертації вперше:

- проведено комплексне компаративне дослідження східноєвропейських міфів легендарних саг із популярними концептами середньовічних європейських та античних греко-римських авторів, у результаті якого були запропоновані нові інтерпретації цих епізодів;
- розроблено концепцію дуалістичного образу Східної Європи в сагах про давні часи, а також класифіковано найчастіше вживані патерни й стереотипи, пов'язані із цією територією;
- сформульовано теорії походження окремих східних епізодів на основі дослідження інтелектуального середовища та русько-скандинавських політичних відносин;
- здійснено комплексний аналіз образів Русі та Східної Європи в історичних наративах «Книги Гаука».

Уточнено й переглянуто:

- концепцію Східної Європи як важливої території з погляду скандинавської політики пам'яті у її зв'язку з міфами про

походження людей та богів, а також у зв'язку з міфом про Велике переселення народів;

- методику дослідження легендарних саг крізь призму вивчення історичної пам'яті.

Отримали подальший розвиток:

- вивчення теорії нордичної спільноти та Русі як органічної частини цієї спільноти, водночас підкреслено ключові шляхи обміну інформацією та розвитку північної культури на території Русі;
- дослідження концепції «імперії вікінгів» скандинавських авторів та місця Русі в цій концепції в різні періоди її функціонування.

Практичне значення дослідження. Наукові висновки дисертаційної роботи, а також застосовані в ній методологічні підходи можуть бути використані під час подальших досліджень саг про давні часи. Обраний нами науковий підхід прояснює окремі елементи й дає ширший погляд на сагу та її авторів. Здобутки дослідження можна використовувати під час вивчення окремих саг із погляду історичності їхніх відомостей. Також методологія може бути корисною під час дослідження інших жанрів скандинавської писемності. Окрім того, висновки цієї праці можуть використовуватися під час формування спеціалізованих курсів, присвячених середньовічній історії України в контексті загальноєвропейської історії, а також історії скандинавських країн періоду Середньовіччя.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були апробовані у виступах на: VIII Міжнародній науковій конференції «Colloquia Russica: релігії та вірування Русі (X–XVI ст.)» (м. Львів, 15–18 листопада 2017 р.); 71-й Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські Читання» (м. Харків, 27 квітня 2018 р.); VII Всеукраїнській археологічній студентській конференції «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 22–23 травня 2018 р.);

V Міжнародному науково-практичному семінарі «Текст і Образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 12 жовтня 2018 р.).

Публікації. Основний зміст та результати дослідження були відображені у 12 публікаціях українською та англійською мовами, з яких 1 є підрозділом у колективній монографії, 2 — закордонними публікаціями, 5 — статтями у фахових виданнях.

Структура. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, літератури й додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕГЕНДАРНИХ САГ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історія дослідження та історіографія легендарних саг

Історія дослідження саг про давні часи довга та захоплююча. Її витoki сягають своїм корінням періоду Відродження. Одним із перших, хто почав їх опрацьовувати, був ісландський учений Арнґрімюр Йоунссон. У 1609 р. у Гамбурзі він видав працю «Crymogæa»¹. У ній він зібрав стародавні тексти з метою доведення славетності своєї батьківщини, її минулого та людей. Автор умисно використовував латину для того, щоби поширювати ці знання серед тогочасних європейських інтелектуалів. Окрім того, Йоунссон займався активною перекладацькою діяльністю та написав історію легендарних данських та шведських королів².

Науковий підхід до опрацювання зазначених текстів диктувався тогочасними інтелектуальними тенденціями. Автор писав свої праці з яскраво вираженим відчуттям патріотизму та бажанням спростувати твердження тих, хто не надто добре відгукувався про його вітчизну. Йоунссон не критикував свої джерела. Для нього вони були відбитком духу епохи та правдивим і автентичним джерелом. Однак його роль в історіографії важко переоцінити. Справа в тому, що Арнґрімюр Йоунссон став популяризатором ісландської писемності за межами острова. Праці вченого привернули увагу данських, шведських та німецьких істориків.

У 1711 р. данський історик Тормодус Торфеус видав працю «Historia rerum Norvegicarum» («Історія Норвезького королівства»). У ній він послуговувався не лише легендарними, а й королівськими сагами. Як і його попередник, Торфеус сприймав саги як правдиве історичне джерело. За свою довірливість він був розкритикований ісландським ученим Арні Магнуссоном,

¹ Crymogæa походить від грецького Κρυογαια — льодяна земля. Таким чином автор обігравав назву Ісландії.

² Jensson G. The Latin of the North: Arngrímur Jónsson's Crymogæa (1609) and the Discovery of Icelandic as a Classical Language. *Renæssanceforum*. 2008. Vol. 5. P. 1–2.

який на початку XVIII ст. почав формувати власну колекцію ісландської культурної спадщини. Останній у своєму листуванні з Тормодусом Торфеусом звертав увагу на те, що легендарні саги були записані століттями пізніше, ніж події, які вони описували. А також зазначав, що скандинавські літописці майже не згадували інформацію, яку подавали легендарні саги³.

Дослідження саг у XVII–XVIII ст. відбувалося під впливом формування ранньомодерних національних ідентичностей. Скандинавські історики того часу проявляли інтерес до германського минулого та культивували псевдоісторичні теорії. До прикладу, у Швеції в 1664 р. вийшли перекладом «Сага про Гаутрека» та «Сага про Грольва Гаутрексона». Згодом, у 1666-му, збірка була доповнена «Сагою про Босі» та «Сагою про Гервйор». Ці тексти мали обґрунтувати особливе походження шведів, які вважалися нащадками готів, а ті, своєю чергою, ототожнювалися з легендарними гіпербореїцями, яких згадували ще античні історики. Одним із провідних фахівців того часу був Улаф Верелій. Його переклади зазначених саг містили розлогі коментарі, які заклали основу ідеології готизму⁴.

У XIX ст. дослідження саг вийшло на новий науковий рівень. Саме в цей період опубліковано практично всі найважливіші ісландські тексти. Тогочасні археографи не просто публікували джерела, а й намагалися систематизувати досліджувані твори. Чи не найважливішою фігурою для класифікації легендарних саг був Карл Крістіан Рафн. Його *tagmit opus* — це тритомний корпус саг, які описували героїчне минуле скандинавських героїв. Свою працю він назвав «Fornaldarsögur Norðurlanda». Це видання стало основоположним для подальших наукових досліджень⁵, а сам жанр дістав однойменну назву. Проте сучасні вчені звертають увагу на вагомість внеску у формування корпусу легендарних саг ще одного дослідника. За вісімнадцять років до публікації

³ Driscoll M. J. What's truth got to do with it? Views on the historicity of the sagas. *Самые забавные лживые саги. Сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. Москва, 2012. С. 16.

⁴ Anttila T. The power of antiquity: the Hyperborean research tradition in early modern Swedish research on national antiquity. Oulu: University of Oulu, 2014. P. 119–120.

⁵ Пізніші видання за редакцією Гудні Йоунсонна та Б'ярні Вільг'ямссона засновувалися саме на праці Карала Крістіана Рафна.

Рафна Петер Еразм Мюллер виокремив міфічні саги в процесі підготовки видання «Sagabibliothek». До зазначеної категорії увійшла більшість відомих нам саг про давні часи. На думку Філіпа Лавендера, дослідження Мюллера стало основою під час формування корпусу Рафном⁶.

Саги про давні часи були надзвичайно популярними в ХІХ ст. Вони зверталися до героїчного минулого скандинавських народів та висвітлювали народну культуру. Це особливо цінували історики в період романтизму. Зазначені тексти сприймалися як відбиток народного духу не тільки ісландцями. Норвезькі, данські, шведські та німецькі історики розглядали ці твори як частину власного культурного надбання. Наприклад, Рудольф Кейзер стверджував, що саги були засновані на норвезькій усній традиції, ісландці лише записували їх⁷. Німецький дослідник Карл Мюлленгоф був переконаний, що німці мають таке саме право на ісландську спадщину, як і норвежці, адже саги репрезентують минуле германських племен⁸.

У ХІХ ст. саги починають активно вивчати в Російській імперії. Завдяки персональним контактам окремих учених перші ісландські тексти потрапили в Санкт-Петербург на початку століття. Щоправда, через мовний бар'єр ці твори не отримали належної уваги. Проблема було вирішено у 1850–1852 рр. Саме тоді в Копенгагені вийшла франкомовна праця «Antiquités Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves» у двох томах. Поява цих книг стимулювала переклади окремих саг та їхніх фрагментів російською і українською мовами. Проте чи не найважливішим наслідком було те, що книга дала поштовх дослідженню ісландських саг у контексті східноєвропейської історії⁹.

⁶ Lavender P. The Secret Prehistory of the Fornaldarsögur. *The Journal of English and Germanic Philology*. 2015. Vol. 114, no. 4. P. 551.

⁷ Driscoll M. J. What's truth got to do with it? P. 19.

⁸ Zernack J. Old Norse–Icelandic Literature and German Culture. *Iceland and Images of the North*. Presses de l'Université du Québec, 2011. P. 170–171.

⁹ Blom A. Rasmus Rask in St Petersburg 1818–1819: Russian-Scandinavian Scholarly Networks and the Old Norse Sources of Medieval Russia. *Romantik*. 2017. Vol. 6, no. 1. P. 15–32.; Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси. Москва: Ладомир, 1996. С. 24.

Одним із перших, хто окреслив проблематику саг у Російській імперії, був Федір Браун. Він поділяв саги на історичні та неісторичні. До останньої категорії автор відніс більшість саг про давні часи. Втім, він наголошував, що їхні свідчення не позбавлені історичного ядра¹⁰. Дослідженням північної літератури займався ще один російський історик Карл Тіандер. Його монографія присвячена скандинавським джерелам та їхнім свідченням про історію півночі Російської імперії. У ній автор провів аналіз етногеографічних та просторових уявлень скандинавів крізь призму «Діяння данів» Саксона Граматика та окремих саг про давні часи. Автор підсумував, що легендарні саги були засновані на епічних народних творах, де історична складова відходила на другий план. Водночас він детально проаналізував «Сагу про Орвара Одда» і визначив у ній три сюжети, які сформували історичне ядро твору. Він проводив паралелі з іншими джерелами та намагався відокремити стародавні елементи від пізніших нашарувань¹¹.

Істориком, який наприкінці XIX ст. займався спеціальним дослідженням саг, був український учений Іван Шаровольський. Його перу належать переклади «Саги про Гервйор», а також фрагменти окремих саг про ісландців. На відміну від інших істориків Російської імперії, професор Шаровольський не обмежувався дослідженням історії Русі в сагах. У його статтях можна побачити аналіз історичності саг, джерел та суспільних чинників, що впливали на їхній розвиток¹².

У першій половині XX ст. у північних країнах формуються власні національні школи історіописання. Утворення ісландської школи було чи не найважливішою тенденцією, яка кристалізувала наукові підходи у вивченні ісландської писемності¹³. Представники цього напрямку фокусувалися

¹⁰ Браун Ф. А. Разыскания в области готто-славянских отношений. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1899. 410 с.

¹¹ Тиандер К. Ф. Поездки скандинавов в Белое море. Санкт-Петербург : Типография И. Н. Скороход., 1906. 445 с.

¹² Шаровольський І. В. Ісландські саги. *Записки Київського Інституту Народної Освіти*. 1930. Т. 4. URL: <http://norroen.info/articles/sharovolsky/kurjatnyk.html> (дата звернення: 12.06.2022).

¹³ Driscoll M. J. What's truth got to do with it? P. 21–23.

здебільшого на сагах про ісландців та королівських сагах. Однак методологічні підходи, розроблені ними, дали поштовх до подальших досліджень легендарних саг як в Ісландії, так і за її межами. Яскравими представниками цієї течії є: Сігурд Нордаль¹⁴, Гудні Йоунссон, Бйорн Сігфуссон та інші¹⁵.

Дослідники цього напрямку були здебільшого філологами. Вони аналізували тексти з погляду їхнього походження. Однією з ключових проблем, яку намагалися розв'язати вчені, була проблема первісної форми саги. До прикладу, Сігурд Нордаль присвятив свої праці пошукам джерела саг. Він заперечував тезу про те, що текст є продуктом спільноти. Учений стверджував, що сагу варто найперше розглядати в контексті одноосібного авторства. Для науковців того часу формування саг на основі усної традиції було не таким очевидним, як для їхніх попередників. Дослідники значно скептичніше ставилися до питання історизму цих творів. Вони були схильні вважати, що причиною схожих епізодів чи фрагментів була не спільна усна традиція, а інтертекстуальні запозичення¹⁶.

За межами Ісландії питанням легендарних саг у першій половині XX ст. займалися Ойген Могк¹⁷, Фредерік Пааше¹⁸ та Джейкоб Гартманн¹⁹. Останній присвятив монографію «Сазі про Пішого Грольва». У ній він проаналізував не лише текстологічні особливості та джерела твору, а й проблеми історичної достовірності саги. Окремий розділ Гартманн присвятив аналізу географічних знань. Тут чільне місце займали східноєвропейські топоніми. Аналізуючи їх, учений побіжно торкався питань колективної пам'яті та інтелектуальної культури того часу²⁰.

¹⁴ Nordal S. Three Essays on Völuspá. *Saga-Book*. 1973. Vol. 18. P. 79–135.

¹⁵ Driscoll M. J. What's truth got to do with it? P. 21–23.

¹⁶ Byock J. History and the sagas: the effect of nationalism. *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland*. London, 1992. P. 44–59.

¹⁷ Mogk E. Geschichte der norwegisch-isländischen literatur. Strassburg: K. J. Trübner, 1904. 378 S.

¹⁸ Paasche F. Snorre Sturlason og Sturlungerne. Kristiania: H. Aschehoug & Co., 1922. 356 S.

¹⁹ Hartmann J. W. The Gǫngu-Hrólfs saga: A Study in Old Norse Philology. New York: Columbia university press, 1912. 116 p.

²⁰ Ibidem, P. 55–62.

Дослідженням Русі в скандинавських сагах у першій половині ХХ ст. займалася Олена Ридзевська. Вона залучила до своїх праць значну кількість ісландських саг. На основі широкого матеріалу вчена намагалася переоцінити норманську проблему. Її метою було дослідити скандинавські впливи на формування державності Русі. Для цього вона проаналізувала та зробила переклади фрагментів ісландських саг. Найавторитетнішими для вченої були королівські саги, однак нерідко вона зміщувала фокус і на дослідження саг про давні часи²¹. Значну увагу дослідниця надавала східноєвропейській топонімії в сагах. На їхньому прикладі вона намагалася обґрунтувати культурні та мовні взаємозв'язки між скандинавами та народами Східної Європи²².

Важливим трендом у дослідженні легендарних саг другої половини ХХ ст. було переосмислення ідеї цього жанру та внутрішньої класифікації. Одним із яскравих дослідників того часу був Курт Шир. Він розділив корпус саг про давні часи на три головні піджанри: саги про вікінгів, пригодницькі саги та героїчні саги. Перший піджанр спирався на легенди про вікінгів та культурну спадщину, пов'язану із цим періодом. Другий наслідував європейські романи та нагадував народні казки. Останній піджанр засновувався на давній традиції епічної поезії²³. Сучасні дослідники не часто послуговуються зазначеною класифікацією. Як стверджує Стефан Мітчелл, характеристики будь-якої систематизації є умовними, адже значна частина саг можуть мати властивості декількох піджанрів²⁴. Карл Юганссон також наголошує на умовності будь-якої типологізації легендарних саг. Він пропонує розглядати сагу як самостійне джерело, яке може бути більш чи менш історичним, містити більше епічної інформації або куртуазних запозичень залежно від редакції.

²¹ Дослідниця переклала фрагменти «Саг про Гервйор», «Саги про Гальвдана Ейстейнсона», «Саги про Пішого Грольва», «Саги про Босі», «Саги про Стурлауга», а також уривки із «Саги про Інґвара Мандрівника» та «Саги про Тідріка Бернського».

²² Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. Москва: Наука, 1978. 239 с.

²³ Schier K. Sagaliteratur. Stuttgart: J.B. Metzler, 1970. 147 S.

²⁴ Mitchell S. Fornaldarsögur. *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia* / ed. by P. Pulsiano. New York & London, 1993. P. 206–207.

Іншими словами, один твір може кардинально вирізнитися залежно від того, яку його версію ми читаємо²⁵.

Важливими були також напрацювання в розрізі структурного аналізу досліджуваних творів. Цікавими є праці Рут Ріхтер-Гоулд. Дослідниця провела аналіз легендарних саг та намагалася знайти спільний фреймворк, який використовували тогочасні автори під час конструювання творів. Вона виділила п'ять основних компонентів: 1) вступ та представлення героя; 2) молодість героя; 3) мотивація для подорожі; 4) цикл пригод, включно зі знайомством із помічником; 5) елементи завершення історії²⁶. Це дослідження значно спрощує наш аналіз саг. Справа в тому, що коли ми намагаємося аналізувати, як текст відображає певні фрагменти пам'яті, важливо розуміти, які сюжети сформували ядро цього тексту. Розуміючи модель, за якою автори вибудовували сюжет, зможемо відшаровувати матеріали пізнішого походження.

Ще однією важливою проблемою саг про давні часи є їхнє походження. Традиційно вважалося, що легендарні саги є одним із найпізніших жанрів ісландської літератури. Однією з причин, яка сформувала таке твердження, була відсутність копій, які б датувалися часом до XIII ст. Одним із перших учених, які поставили під сумнів це твердження, був Торфі Тулініус. У своїй праці «The Matter of the North» він обґрунтовує тезу про те, що саги про давні часи були одним із найдавніших жанрів ісландської літератури. Їхнє виникнення автор датує XII ст. Аргументом на користь цього твердження є те, що данський автор XII ст. Саксон Граматик під час написання своєї праці «Gesta Danorum» використовував легендарні саги. Про це він сам повідомив на початку книги. Відсутність ранніх копій Тулініус пояснював тим, що ці саги

²⁵ Johansson K. G. Narratives and Narrators on the Move: Some Examples of Change and Continuity in the Tradition of Fantastic Fiction. *The Legendary Sagas. Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 351–370.

²⁶ Richter-Gould R. The "Fornaldar Sögur Nordurlanda": A structural analysis. *Scandinavian Studies*. 1980. Vol. 52, no. 4. P. 423–441.

були одними з найпопулярніших. Як наслідок, часте використання рукописів призводило до їхнього зношування²⁷.

Ідею Тулініуса розвинув Готтскальк Єнссон, який припустив, що перші легендарні саги були записані латинською мовою. Дослідник аналізує книгописне середовище XII ст. та констатує суттєві європейські впливи серед ісландських інтелектуалів. Аргументом на користь латинського походження саг є існування латинських версій саг про Інгвара Мандрівника та Олафа Святого.

Автор звернув увагу на те, що «Перший граматичний трактат» згадує єпископа Пала Йоунссона та характеризує його як продуктивного письменника. У сазі, присвяченій його життю, згадується, що Пал здобув освіту в Англії та вільно послуговувався латиною. На думку Єнссона, перу Пала належали тексти, які не дійшли до нас. Саме цей єпископ, вірогідно, був тією зв'язковою одиницею, яка пов'язувала Саксона Граматика з ісландськими сагами. Більше того, окремі статті Єнссона націлені на дослідження втрачених латинських текстів, які підтверджують тезу про раннє походження легендарних саг²⁸.

Не менш цікавими є дослідження Аннет Лассен. Вона проводить паралелі між сагами про давні часи та *Origo Gentis* — історіографічними творами, які з'являлися в тогочасній Європі. Вчена ставить в один ряд саги й такі твори, як «Історія норманів» Дудо Сен-Кантенського, «Історія лангобардів» Павла Диякона та «Діяння данів» Саксона Граматика. На думку дослідниці, перші саги не створювалися для широкого вжитку. Вони з'являлися при церковних осередках та королівських дворах. Їхня мета — показати походження й передісторію ісландців та інших скандинавських народів. Саме тому легендарні саги часто спиралися на сюжети, які в історичній пам'яті асоціювалися з походженням народів або важливих історичних фігур²⁹.

²⁷ Tulinius T. H. The matter of the North: The rise of literary fiction in thirteenth-century Iceland. [Odense]: Odense University Press, 2002. 340 p.; Tulinius T. From Ísland to eyland. Islands and Identity in Medieval Iceland. *Northern Atlantic Islands and the Sea: Seascapes and Dreamscapes*. Cambridge, 2017. P. 47–52.

²⁸ Jensson G. Were the earliest Fornaldarsögur written in Latin. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. P. 79–91.

²⁹ Lassen A. Origines Gentium and the learned origin of Fornaldarsögur Norðurlanda. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. 2012. P. 33–58.

На думку Аннет Лассен, саги про давні часи виникли на основі еддичних творів, які законсервували ключові події минулого. Ця теза надзвичайно важлива для дослідження фрагментів пам'яті минулого. Торфі Тулініус вважав, що легендарні саги є результатом поєднання поетичної та історичної традицій³⁰. Саме поезія завдяки своїй мнемонічній формі відігравала роль сховища пам'яті для середньовічних скандинавів. Її значення для легендарних саг було чи не найкраще досліджене Маргарет Клюні-Росс. На прикладі різних саг авторка демонструє, наскільки складними були взаємозв'язки поезики та прозової літератури³¹.

Питання історичної достовірності належить, мабуть, чи не до найважливіших для всіх істориків, які займаються вивченням саг про давні часи. На сучасному етапі розвитку науки дослідники доходять висновку про те, що легендарні саги є джерелом для дослідження суспільства, у якому вони творилися. Однак це не означає, що варто відкидати будь-яку історичну інформацію та зводити саги до жанру художньої літератури. Герман Палссон та Пол Едвардс висловили тезу про те, що саги, як і більшість інших наративів, є творіннями автора. Це означає, що вони до певної міри завжди будуть його вигадкою. Дослідники запропонували термін «легендарна вигадка» для саг про давні часи³².

Відомий історик Ральф О'Коннор також досліджував співіснування раціонального та вигаданого крізь призму авторства. На прикладі «Саги про Грольва» він показує, що редактори саг інколи самі усвідомлювали фантастичність текстів. Це видно в окремих фрагментах, коли автор намагався виправдати достовірність свого тексту. Ральф О'Коннор справедливо зауважив,

³⁰ Tulinius T. H. The matter of the North. P. 63.

³¹ Clunies Ross M. Poetry in Fornaldarsögur: Origins, Nature, and Purpose. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 121–137.

³² Pálsson H., Edwards P. *Legendary fiction in medieval Iceland*. Reykjavík: University of Iceland Press, 1970. 120 p.

що якби тогочасні ісландці сприймали саги як небилиці, які мають виключно розважальну мету, додаткові виправдання не мали б сенсу³³.

Схожої думки дотримується і Метью Дріскол. Він запропонував розглядати саги крізь призму методології Нової Філології. Одним із постулатів цієї ідеї є оцінка творів незалежно від їхніх матеріальних втілень. Згідно із цим підходом, дослідник має розглядати джерело у всій сукупності його властивостей, таких як форма, текстуальні особливості та тексти навколо. Під час роботи з твором досліднику варто враховувати соціальні, економічні та інтелектуальні фактори, які його сформували, а також умови, у яких цей твір існував³⁴. Цю тезу підтримав і Ганс Якоб Орнінг, який закликав аналізувати легендарні саги разом з іншими текстами, які були записані в одній книзі. Окрім того, дослідник звертав увагу на те, що часто одна й та сама сага може містити різні свідчення залежно від своєї редакції. Загалом автор пропонує розширити поняття того, що ми вважаємо історичним. На його думку, саги про давні часи є цінним джерелом для дослідження ментальності ісландців того часу³⁵.

Арманн Якобссон наголошував, що часто ми оцінюємо джерело з погляду свідчень про перебіг подій чи реконструкції біографій. Натомість саги дають нам змогу краще зрозуміти ширші соціальні структури й культурні патерни. А. Якобссон відомий своїми дослідженнями надприродних епізодів у сагах. Цю проблему автор пропонує розглядати в контексті світогляду тогочасних людей. Його ключова ідея полягає в тому, що світогляд середньовічних ісландців був значно більше підданий містицизму. Те, що видається фантастичним нам, необов'язково є таким для людей минулого. Окрім того, світоглядні

³³ O'Connor R. History or fiction? Truth-claims and defensive narrators in Icelandic romance-sagas. *Maediavel Scandinavia*. 2005. Vol. 15. P. 101–169.

³⁴ Driscoll M. J. The words on the page: Thoughts on philology, old and new. *Creating the medieval saga: Versions, variability, and editorial interpretations of Old Norse saga literature*. Odense, 2010. P. 87–104; Driscoll M. J. The words on the page: Thoughts on philology, old and new. *Creating the Medieval Saga: Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature*. Odense, 2010. P. 87–104; Driscoll M. The long and winding road: Manuscript culture in late pre-modern Iceland. *White field, black seeds: Nordic literacy practices in the long nineteenth century*. Helsinki, 2019. P. 50–63.

³⁵ Orning H. J. Legendary sagas as historical sources. *Tabularia*. 2015. Vol. 15. P. 57–73.

трансформації були доволі динамічними, що також викликало когнітивний дисонанс в окремих редакторів³⁶.

Події легендарних саг майже завжди відбувалися далеко за межами Скандинавії. Дуже часто саме Східна Європа ставала майданчиком, де розгорталися головні події в цьому жанрі. Чи не найповніше ідея Східної Європи була розкрита в працях Олени Мельникової. У своїх дослідженнях вона аналізує значну кількість скандинавських матеріалів, як то рунічні камені, ісландські географічні трактати, літописи та, власне, саги. Сфера її наукових зацікавлень здебільшого поширюється на відображення історичної пам'яті, зокрема, пам'яті про германське минуле. Завдяки такому широкому спектру компетенції її внесок у дослідження саг є надзвичайно важливим³⁷.

Олена Мельникова підтримує тезу про те, що саги не лише вбирали елементи власної традиції, які ми знаходимо у формі рунічних написів, а й адаптували англосаксонські фрагменти пам'яті³⁸. Перу дослідниці належать опрацювання різноманітних скандинавських джерел. Вона вважає, що германські мотиви легендарних саг мають давнє походження. Про це свідчать особливості їхньої композиції та топоніми, які не були притаманні тому періоду, у який вони записувалися.

У своїх останніх працях Олена Мельникова наголошує на важливості розгляду саг крізь призму пам'яті. На думку вченої, «Сага про Інґлінґів» Сноррі Стурлусона є зразком того, як стародавні елементи адаптувалися до пізньосередньовічної літературної традиції. Авторка доводить, що стародавня поема «Перелік Інґлінґів», на основі якої Сноррі Стурлусон написав свій твір, є прикладом героїчної поетики, яка століттями циркулювала в пам'яті та

³⁶ Jakobsson Á. The Taxonomy of the Non-Existent: Some Medieval Icelandic Concepts of the Paranormal. *Fabula*. 2013. Vol. 54. P. 199–213.

³⁷ Мельникова Е. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. С. 122–137. Її ж: Древнескандинавские географические сочинения. Москва : Наука, 1986. 232 с.; Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации [Тексты, перевод, комментарий]. Москва : Восточная литература, 2001. 496 с.

³⁸ Мельникова Е. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. С. 122–137.

передавалася нащадкам із метою збереження власної ідентичності. На думку Олени Мельникової, генеалогічні переліки вождів були мнемонічною формою, у якій зберігалися ключові події минулого, які асоціювалися з конкретними героями. Поступово всі події втрачалися з пам'яті, залишаючи тільки найважливіші та найбільш незабутні моменти. Здебільшого це були події, пов'язані зі смертю вождів, адже саме смерть вождів стародавні германці сприймали як зміну епохи³⁹.

Олена Мельникова аналізує і традиційні мотиви легендарних саг, які використовували автори, коли описували Русь. Найперше мова йде про мотив героїчного сватання та мотив наймання на службу до руського правителя. Авторка наголошує, що легендарні саги, незважаючи на їхню розважальну мету, засновуються на реальних подіях. Ці твори варто сприймати як тексти, які адаптують історичних персонажів до актуальних культурних стандартів та розміщують їх у стандартизованому просторі⁴⁰. Незважаючи на те, що саги містять вкрай мало історичної інформації, у них відображена дійсність епохи вікінгів. Ця дійсність існує в узагальненому вигляді сюжетних мотивів. Епізоди сватання чи найму до руського конунга могли мати свої історичні передумови, і, найімовірніше, вони є прикладом тієї самої узагальненої дійсності⁴¹.

Спеціалістом із саг про давні часи є Галина Глазиріна. Зокрема, її перу належать переклади окремих творів та їхній критичний аналіз. Її монографічне дослідження «Саги про Інгвара Мандрівника» чи не найкраще розкриває проблеми, пов'язані з походженням, композиційними особливостями та історичною достовірністю цього твору⁴².

³⁹ Мельникова Е. Историческая память в германской устной традиции. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. С. 180–223.; Мельникова Е. Историческая память в устной и письменной традициях: Повесть временных лет и «Сага об Инглингах». *Древнейшие государства Восточной Европы. Историческая память и формы ее воплощения*. Москва, 2003. С. 49–92.

⁴⁰ Найчастіше саги описують події доволі загально. Автори умисно не вдаються до деталей. Самою суттю цих творів є те, що герої перебувають за межами реального часу та простору. Читач отримує лише певні натяки за допомогою яких він може слідувати сюжету.

⁴¹ Мельникова Е. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2014. Т. 5. С. 18–24.

⁴² Глазырина Г. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий. Москва: Восточная литература, 2002. 462 с.

У працях вона обґрунтовувала тезу про те, що саги, незважаючи на переважання фантазійного вимислу, можуть свідчити про історичні події. До прикладу, у монографії, присвяченій «Сазі про Інґвара», вона аргументувала, що сага побудована на історії реального походу шведських вікінгів у Східну Європу. Для цього вона використовувала джерела різного походження, зокрема, рунічні камені. Окрім того, авторка досліджувала і вікінгські саги. Вона була свідомою того, що сюжети цих творів наслідували європейські твори, однак наголошувала, що окремі їхні фрагменти мають історичне ядро⁴³.

Цінні висновки представлені і в напрацюваннях Тетяни Джаксон. Вона досліджувала просторові уявлення скандинавів та розробила систематичний підхід до дослідження східноєвропейської топонімії в північній писемності. Незважаючи на те, що Тетяна Джаксон спеціалізується головно на королівських сагах, її методологічні розробки є надзвичайно важливими для дослідження сприйняття Східної Європи середньовічними скандинавами⁴⁴.

Аналіз саг в контексті досліджень перших століть руської держави здійснював вітчизняний історик Леонтій Войтович. Він активно послуговувався легендарними сагами як додатковим джерелом для вивчення генеалогічних зав'язків руських князів. Дослідник намагався знайти історичне ядро саг та зіставити їхні свідчення з іншими писемними та археологічними джерелами. Його перу належать праці, присвячені Раґнару Лодброку, Гальвдану Старому та іншим героям саг⁴⁵. Окрім того, автор пропонував переглянути усталену дослідниками топонімію та локалізувати Гольмґард не в Новгороді, а на

⁴³ Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси. Москва: Ладомир, 1996. 242 с.

⁴⁴ Jackson T. On the possible sources of the textual map of Denmark in Gungu-Hrolfs saga. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. Р. 62–70. Її ж: Ways on the 'Mental Map' of Medieval Scandinavians. *Analecta Septentrionalia*. 2009. Р. 211–220.; Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладоги (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985. С. 108–115.; Austr i Góðdum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 208 с.; Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. 779 с.

⁴⁵ Войтович Л. Чи був Раґнар Лодброк на руських землях?. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2016. Т. 16. С. 93–107; Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква: Вид. Пшонк. О. В., 2014. Т. 4: Славетні постаті Середньовіччя. 123 с.; Войтович Л. Олег Віщий історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2013. Т. 23. С. 91–123.

території городища в Гніздово⁴⁶. На думку вченого, саги про давні часи, попри свій легендарний вміст, зберегли історичне ядро та свідчать про боротьбу різних скандинавських династичних кланів за ключові території в Східній Європі у VIII–X ст.

Цікаву перспективу сприйняття ісландцями Сходу пропонує Сверрір Якобссон. Він досліджує міфи та уявлення про цей простір крізь призму ісландської писемності. Його аналіз заснований на ширшому контексті міжкультурних зв'язків. Наприклад, автор показує, як впливала служба скандинавів у корпусі візантійського імператора на сприйняття Сходу та східного християнства. Він аналізує інтелектуальне середовище того часу та намагається зрозуміти, як формувалися уявлення про Схід як про домівку фантастичних народів та істот⁴⁷. На прикладі «Книги Гаука» історик показує, як до Ісландії проникали ідеї про троянське походження, азійські периферії та Едем на краю світу, а також як ісландці намагалися адаптувати ці міфи до власної традиції та поєднували з особистим досвідом подорожей Східним шляхом⁴⁸.

Східноєвропейські сюжети саг розглядалися в окремих дослідженнях Геннадія Казакевича⁴⁹, Олексія Єрьоменка⁵⁰, Наталії Райтаровської⁵¹, Джонатана Шепарда⁵², Віти Половинської⁵³ та інших.

⁴⁶ Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович?. *Український історичний журнал*. 2015. Т. 3. С. 37–55.

⁴⁷ Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935–943; Якобссон С. Народы Аустрвега и исландская картина мира: Прощание с историческим мифом. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2006. С. 142–171; Jakobsson S. The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2014. P. 345–362; Jakobsson S. Conversion and Cultural Memory in Medieval Iceland. *Church History*. 2019. Vol. 88, no. 1. P. 1–26; Jakobsson S. Historical and Intellectual Culture in the Long Twelfth Century: The Scandinavian Connection. *Speculum*. 2020. Vol. 95, no. 1. P. 283–285; Jakobsson S. Araltes: the evolution of a Varangian stereotype. *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. 4, no. 1. P. 55–67; Jakobsson S. Austurvegspjóðir og íslensk heimsmýnd. *Uppgjör við sagnfræðilega goðsögn. Skírnir*. 2004. Vol. 179. P. 81–108.

⁴⁸ Jakobsson S. Hauksbók and the Construction of an Icelandic World View. *Saga-Book*. 2007. Vol. 21. P. 22–38.

⁴⁹ Казакевич Г. Топос Скіфії у середньовічних Origo Gentis. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2018. Т. 4. С. 46–49.

⁵⁰ Ерёмченко А. Сюжет и пространство в викингских сагах. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2006. С. 188–198.

⁵¹ Райтаровська Н. Скандинавсько-слов'янські зв'язки у VIII–X ст. (на прикладі політики данських Скольдунгів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2019. Т. 19–20. С. 111–120.

⁵² Shepard J. Yngvarr's expedition to the east and a Russian inscribed stone cross. *Saga-Book*. 1985. Vol. 21. P. 232–292.

Уже згаданий Торфі Тулініус був також і одним з основоположників вивчення саг із погляду колективної пам'яті. Дослідник підкреслює, що саги, окрім своїх розважальних та літературних функцій, виконували роль засобів масової інформації. Ці тексти були важливими для формування світогляду людей, пропагування цінностей та збереження і культивування власного минулого. Завдяки своїй масовості саги стали авторитетним джерелом інформації. Вони творили суспільні рольові моделі та визначали норми поведінки⁵⁴.

Автор наголошував, що саги були інструментом, який допомагав окремим групам зрозуміти себе. У суспільстві, де політичні та конфесійні зміни були швидкоплинними, це було вкрай необхідним. Виникнення саг про давні часи Торфі Тулініус пропонує розглядати в контексті кризи ісландської ідентичності. Він пов'язує ці тексти з пошуками відповідей на екзистенційні питання в минулому. Згідно з його працями, лідери ісландських громад зверталися до епізодів народної пам'яті, маючи на меті обґрунтувати власне знатне походження. Це переросло в тенденцію до зацікавлення історією, яка збіглася із загальноєвропейською модою на давнину. На фоні цього виникають твори, які поєднували в собі фрагменти історичної пам'яті та сучасних епізодів, які часто наслідують європейську традицію⁵⁵.

Цю тезу продовжила данська дослідниця Пернілле Герман. Посилаючись на «Перший граматичний трактат», авторка висловлює тезу про те, що саги були «сховищем пам'яті» для середньовічних ісландців. Історія цієї країни, особливо її походження та правова система, було основою формування ідентичності. Література стала посередником, який дав змогу культивувати цю

⁵³ Половинська В. Ярослав Мудрий очима скандинавів. *Проблеми міжнародних відносин. Серія: Політичні науки*. 2018. № 14. С. 204–219.

⁵⁴ Tulinius T. The Social Conditions for Literary Practice in Snorri's Lifetime. *Snorri Sturluson and Reykholt The Author and Magnate, his Life, Works and Environment at Reykholt in Iceland*. Copenhagen, 2012. P. 393–395.; Tulinius T. The Sagas and Public Space. *Studi Medievali e Moderni art literature storia*. 2009. Vol. 13, no. 3. P. 193–200; Tulinius T. Legitimation and Its Problems The Sagas and the Icelandic Elite in the Thirteenth Century. *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, Volume III*. New York, 2020. P. 297.

⁵⁵ Tulinius T. H. The matter of the North: The rise of literary fiction in thirteenth-century Iceland. [Odense]: Odense University Press, 2002. 340 p.

ідентичність. Для кращого запам'ятовування її укладали у віршованій формі. Згодом важливі тексти почали записувати, що стало засобом від забуття⁵⁶.

Історії легендарних героїв та видатних подій минулого формували основу ідентичності⁵⁷. Про це свідчить величезна кількість копій саг, які дійшли до нас із Середньовіччя. Те, що найбільш знатні люди того часу намагалися бути дотичними до їхнього творення, означає, що саги були важливим культурним капіталом. За допомогою цих текстів автори формували та змінювали пам'ять про минуле. Отже, вони могли обстоювати власні інтереси. Тогочасні автори були одночасно і творцями традиції, і її продуктом, адже саме традиція формувала очікування від тексту. Втім, автори постійно розвивали цю традицію, намагаючись прилаштуватися до постійно змінних умов⁵⁸.

Ще одним важливим напрямом у дослідженні колективної пам'яті є вивчення інтелектуальної культури в Ісландії. Ключовими дослідниками тут стали Стефка Георгієва Еріксен, Гуннар Гардарсон та Бйорн Бандлієн. Останній досліджує інтелектуальні ідентичності та те, як на їхнє формування впливала освіта та традиції Континентальної Європи⁵⁹.

Гуннар Гардарсон займається дослідженням інтелектуальних центрів в Ісландії. Він стверджує, що характерною ознакою ісландського суспільства була традиція перманентної освіти, яка є ключовим чинником до розуміння інтелектуальної еліти. Розвинена система правових відносин та частота судових суперечок вимагали від більшості людей базової юридичної освіти. Саги були не лише сховищем правових прецедентів, а і своєрідними підручниками, за якими діти навчалися в школах. Саме ця особливість є ключовою для розуміння суспільних та культурних перетворень⁶⁰.

⁵⁶ Hermann P. Literacy. *The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas*. London, 2017. P. 34–47.

⁵⁷ Fridriksdottir J. K. Ideology and Identity in Late Medieval Northwest Iceland. A Study of AM 152 fol. *Gripla*. 2014. Vol. 25. P. 87–128.

⁵⁸ Hermann P. Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies*. 2009. Vol. 81, no. 3. P. 287–308.

⁵⁹ Bandlien B. Situated Knowledge: Shaping Intellectual Identities in Iceland, c. 1180–1220. *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia, c. 1100–1350*. Turnhout, 2016. P. 137–174.

⁶⁰ Harðarson G. Old Norse Intellectual Culture: Appropriation and Innovation. *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia, c. 1100–1350*. Turnhout, 2016. P. 35–76.

Стефка Георгієва Еріксен також надає великого значення освіті. Вона аналізує розвиток шкіл в Ісландії та інші чинники, які формували тогочасні інтелектуальні тенденції. Окрім того, вона наголошує на важливості навчання ісландської еліти в європейських університетах. На думку авторки, разом із науковими знаннями та знаннями латини ісландські студенти привозили на батьківщину наукові підходи, тенденції, схеми та академічний світогляд. Саме це вплинуло на фінальний вигляд ісландської літератури, яка багато в чому наслідувала європейську. Разом із цим в Ісландію потрапляли історичні міфи, які місцеві автори адаптували до власної історії⁶¹.

Окрім того, важливим чинником, який формував інтелектуальні тенденції, було проникнення тогочасної популярної культури з Європи до Скандинавії. Ця проблема є ще одним напрямом роботи Стефки Георгієвої Еріксен. Вона аналізує політичну ситуацію в Норвегії та Ісландії і намагається зрозуміти розвиток королівської пропаганди крізь призму перекладацької діяльності при дворі Гокона Гоконарсона. Вона аргументує, що залучення європейської літератури було цілеспрямованим кроком норвезької корони для «європеїзації» держави. Королівські перекладачі умисно відбирали твори, які формували цінності, важливі для влади. На основі цього дослідниця доходить висновку, що європейська література поступово стала частиною народної культури Ісландії⁶².

На пам'яті про германське минуле частково трималася ідентичність тогочасних норманів. Значна частина легендарних саг апелює до фрагментів пам'яті про цей період. Проблематика германського минулого в пізньосередньовічній рецепції була опрацьована Аталгейтюр Гюдмюнсдоуттір. Дослідниця переконана, що спадщина саг про давні часи є дуже давньою. На прикладі «Саги про Вельсунгів» авторка показує, як ісландські автори адаптували германські легенди про падіння бургундців та

⁶¹ Eriksen S. G. Introduction: Intellectual culture and Medieval Scandinavia. *Intellectual culture and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2016. P. 1–35.

⁶² Eriksen S. Popular Culture and Royal Propaganda in Norway and Iceland in the 13th Century. *Collegium Medievale*. 2007. Vol. 20. P. 99–135.

інші твори про давніх героїв. Попри те, що сама сага не має достатньої кількості історичного матеріалу, вона містить епізоди давнього походження. Їхнє дослідження проливає світло на те, як формувалися героїчні саги та як розвивався історичний наратив у середньовічній Ісландії⁶³.

Дослідженням германських елементів у сагах займався і Омелян Пріцак. У своїй праці «Походження Русі» він проаналізував весь корпус ісландських саг, а також окремі літописи, трактати, поетичні та епічні твори. Історик доходить висновку, що ісландці зберегли інформацію про германських правителів, яка потрапила до них у X ст. з Англії. Одним із таких фрагментів пам'яті була оповідь про битву готів із гунами, а також «Самсейська поезія». На думку вченого, ці фрагменти, які збереглися лише в «Сазі про Гервйор» та «Сазі про Орвара Одда», є відбитком далекого минулого германських народів. Він намагається реконструювати історичну достовірність цих саг шляхом порівняння з іншими джерелами. Автор доходить висновку, що германські сюжети «Саги про Гервйор» свідчать про події, що відбувалися на території сучасної України у II–V ст. н. е.⁶⁴

Ще однією важливою темою є трансфер традицій та формування текстів. Тут варто згадати висновки Гіслі Сігурдссона, провідного дослідника історичної пам'яті в сагах. Він наголошує на тому, що розмаїття саг свідчить про різноманітність творчих осередків. Дослідник застерігає від узагальнення саг як джерел колективної пам'яті. На його думку, сага насамперед є індивідуальним твором, який варто розцінювати з персонального погляду. Тогочасні тексти формувалися на основі народної традиції, однак висвітлювалися крізь призму власних інтересів, вподобань та культурного фону⁶⁵.

⁶³ Guðmundsdóttir A. The Origin and Development of the Fornaldarsögur as Illustrated by Völsunga Saga. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 59–80.

⁶⁴ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ : Обереги, 1997. С. 247–249.

⁶⁵ Sigurðsson G. Constructing a Past to Suit the Present. *Minni and Muninn: Memory in Medieval Nordic Culture*. Turnhout, 2014. P. 175–196; Sigurðsson G. Past Awareness in Christian Environments: Source-Critical Ideas about Memories of the Pagan Past. *Scandinavian Studies*. 2013. Vol. 85, no. 3. P. 400–410.

Цю тезу підтримав і Теодор Андерсон. Він дійшов висновку, що в середньовічній Ісландії циркулювало багато важливих дидактичних чи просто кумедних історій. Здебільшого це були короткі сюжети, які легко запам'ятовувалися. Саме з них, наче з пазлів, формувалися саги. За таких обставин історія була гнучкою, а її форма чи кінцевий зміст значною мірою залежали від навичок оповідача. Саме тому, на думку Т. Андерсона, сагу варто сприймати як індивідуальний твір, адже, незважаючи на спільну традицію, кінцевий зміст, суть та форма твору визначалися виключно автором⁶⁶.

Важливим внеском в аналіз східноєвропейських мотивів легендарних саг стали праці Ганса Якоба Орнінга. Автор є прихильником цілісного підходу в дослідженні джерел. Він аналізує твір у контексті загального рукопису. Крізь призму одного такого рукопису він розглядає просторове сприйняття земель на схід від Скандинавії. Історик виходить із позиції нордичної спільноти, тобто віртуального простору, який об'єднував інтелектуальні середовища скандинавських королівств. На основі пізніх легендарних саг автор показує, що Балтика була важливою територією для цієї спільноти⁶⁷.

На його думку, автори, які описували пригоди вікінгів на Русі, екстраполювали ці зображення на власний досвід. Наприклад, одруження славетних морських конунгів під час східних мандрівок асоціювалися зі шлюбами представників руських та норвезьких правлячих родів у X–XI ст. Ці події були добре відомими ісландцям завдяки королівським сагам. Ще одним прикладом таких сюжетів є завоювання Альдейгюборгу та інших східних міст. Розвиток цих сюжетів автор пов'язує із зовнішньополітичними інтересами шведських та данських правителів у Східній Європі на початку XV ст. Не позбавлені твори й дидактичних елементів. Зокрема, боротьба між різними

⁶⁶ Andersson T. M. From tradition to literature in the sagas. *Oral Art Forms and Their Passage into Writing*. Copenhagen, 2008. P. 7–17.

⁶⁷ Orning H. J. Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid- Fifteenth Century. *Imagined Communities on the Baltic Rim: From the Eleventh to Fifteenth Centuries*. Amsterdam, 2016. P. 353–378.

персонажами за руські землі, на думку вченого, була відголосом внутрішньої боротьби в скандинавських королівствах⁶⁸.

Крізь призму цього дослідження автор намагається довести тезу про існування скандинавської культурної спільноти в період високого Середньовіччя. На його думку, саги про давні часи свідчать, що Ісландія не була відрізанним шматком скандинавського світу. Навпаки, вона була частиною цих подій і намагалася їх переосмислити⁶⁹.

Ще однією впливовою фігурою в дослідженні історичної пам'яті ісландців є Елізабет Ешман Роу. Її праці присвячені різним аспектам ісландської літератури та образів, які формували ці тексти. Одним із таких образів став Рагнар Лодброк — легендарний правитель та славетний воєначальник. Його особа є основою численних міфів, своєрідним символом романтизованої епохи вікінгів. У своїх статтях авторка розглядає, як формувався цей образ крізь призму дослідження політичної ситуації та інтелектуального клімату в Скандинавії XIV ст.⁷⁰

Елізабет Ешман Роу висловлює теорію про існування «імперії вікінгів». Це був один із міфів, який утворився в період Середньовіччя. Його творці переконували, що в IX ст. існувала держава, яка простягалася від Англії на заході до Русі на сході та об'єднувала всі скандинавські землі. Зародки цієї легендарної держави пов'язували з особою Сігурда Рінга. Однак найбільших територіальних надбань ця держава здобула за часів Рагнара Лодброка. Згодом ці землі успадкували його численні сини, які стали предками данських, шведських та норвезьких королів⁷¹.

Інтерес до персонажа Рагнара був найперше генеалогічним. Із цією особою намагалися пов'язати себе не лише скандинавські королі, а й представники найбільш знатних ісландських кланів. У різні часи до таких

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ashman Rowe E. Literary, codicological and political perspectives on Hauksbók. *Gripla*. 2008. Vol. 19. P. 51–76.

⁷¹ Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttir, and the political world of Haukr Erlendsson. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. 2009. P. 347–360.

міфічних генеалогій зверталися різні правителі, які намагалися обґрунтувати право на територіальні завоювання. Це було одним із рушіїв розвитку сюжетів про Рагнара та появи нових текстів. Яскравим прикладом Елізабет Ешман Роу вважає «Таттр про синів Рагнара» авторства Гаука Ерлендссона. Сюжет цього твору відрізняється від основного міфу із саги. Він доводить правонаступництво норвезького правителя Гаральда Прекрасноволосого щодо славнозвісної імперії Рагнара. Саме в період появи таттру Норвегія досягнула піку своєї могутності та підкорила значні території. Метою Гаука, який був наближений до норвезького королівського двору, було провести паралелі між норвезькими правителями та Рагнармом і пояснити сучасну політику через образи минулого⁷².

Підсумовуючи, варто зазначити, що перші спроби наукового дослідження саг робилися ще в XVII ст. Початковим етапом були збирання та публікація знайдених текстів. Дослідники того часу не вдавалися до критичного переосмислення цих творів. Здебільшого їх використовували для творення протонаціональних наративів. Суттєві зміни відбулися у XX ст. Саме тоді дослідження саг перетворилося на самостійну галузь на межі історії та філології. Провідним центром стала Ісландія, де сформувалися спеціалізовані інститути з вивчення стародавніх праць. Дослідники ісландської школи суттєво вплинули на формування нових джерелознавчих підходів. Сага починає сприйматися як своєрідний зліпок епохи, за допомогою якого можна краще зрозуміти суспільні відносини та інтелектуальне середовище в самій Ісландії. Подальші дослідження саг проводилися в ключі постмодерністських підходів, які дають змогу по-новому поглянути на текст та його історичне значення.

Витоки вивчення східноєвропейських сюжетів у легендарних сагах практично збігаються в часі з початком наукового переосмислення цих текстів. Свій розвиток дослідження таких епізодів пройшло від їхнього дослівного використання до комплексного аналізу передумов виникнення цих творів, а

⁷² Ibidem.

також порівняльних досліджень з іншими джерелами з метою виокремлення історичного ядра саги. Розроблена методологія та широкий спектр порівняльних студій відкривають можливості для подальших досліджень саг із погляду формування знань про Східну Європу та впливу на формування цих образів у колективній пам'яті тогочасних ісландців.

1.2. Джерельна база дослідження

Початок XII ст. в Ісландії ознаменувався появою перших оригінальних писемних творів. Здебільшого це були праці, які намагалися пояснити, як сформувалося ісландське суспільство та чому воно має право на власну ідентичність. Ці твори виникали в перших культурно-освітніх осередках, які засновувалися за прикладом європейських учених центрів. Уже за декілька десятиліть подібні осередки були практично в усіх частинах Ісландії, а оригінальні твори не забарилися з виходом. Унікальність такого культурного середовища полягала в тому, що література, освіта та наука стали ключовим засобом політичного впливу. Це значення було співмірним із військовим впливом у сусідніх державах⁷³.

Завдяки цьому XII–XIV ст. стали особливим часом в історії ісландської літератури. Незважаючи на доволі незначну площу та нечисленне населення, ісландці продукували величезну кількість літератури. Місцеві автори стали надзвичайно популярними за межами батьківщини, а Ісландія здобула статус кузні історії нордичних держав.

Багатство писемної культури та її стилістичне різноманіття створили сприятливе середовище для науковців. Завдяки існуванню сотень саг, літописів, хронік, трактатів, перекладних романів та інших жанрів ми можемо сформувати цілісний погляд на інтелектуальне середовище Ісландії. Ми можемо проводити паралелі, знаходити закономірності та вивчати взаємовпливи.

⁷³ Jakobsson S. The Development of Education in Medieval Iceland. *Scandinavian Studies*. 2022. Vol. 94, no. 2. P. 248–251; Jakobsson S. Historical and Intellectual Culture in the Long Twelfth Century: The Scandinavian Connection. *Speculum*. 2020. Vol. 95, no. 1. P. 283–285.

На нашу думку, найкраще розділити джерела дослідження на три категорії. До першої належатимуть саги з корпусу про давні часи, які є об'єктом дисертаційного вивчення. Другу групу сформують усі інші джерела ісландського походження, такі як королівські саги та саги про ісландців. Сюди також входитимуть географічні трактати, едична література та інші тексти, які належать місцевим авторам. Незважаючи на жанрові розбіжності, практично всі ці твори перегукуються між собою. Їхнє виникнення та розвиток варто розглядати в контексті єдиного культурного процесу. Такий підхід допоможе нам краще зрозуміти основу дослідження — легендарні саги. Останню групу становитимуть праці, які виникали за межами Ісландії. Здебільшого це норвезькі та данські історичні наративи. Ці тексти мали безпосередній вплив на локальну традицію або апелювали до аналогічних міфів.

Значна частина саг про давні часи згадують про Східну Європу⁷⁴. Однак лише в окремих творах ці локації стають основою для формування сюжету. Прикладом такого твору є «Сага про Стюрлауга Працьовитого»⁷⁵. Як і більшість текстів цього жанру, сага є анонімною. Її було записано наприкінці XIII — на початку XIV ст. Центральна лінія її розповіді зав'язується навколо звияг легендарного вікінга Стюрлауга. Його мандри до Б'ярмаланду в пошуках чарівного рогу, а також доблесні походи на Русь стали основою розповіді саги.

Зазначений твір відображає декілька популярних міфів, пов'язаних зі Східною Європою. Перший міф був присвячений Б'ярмаланду — напівлегендарній території, яка асоціювалася із сакральним місцем збереження скарбів германських богів. Другий міф пов'язаний із руськими правителями. Його суть полягає в стереотипізації цих персонажів, яка представлена в низці легендарних саг. Здебільшого це були люди на схилі літ, які мали доньок на виданні. Руські принцеси водночас сприймалися ідеальними нареченими з погляду куртуазної традиції. Третім кліше був сюжет наймання на службу до

⁷⁴ Шістнадцять із тридцяти саг, що належать до корпусу саг про давні часи містять топоніми пов'язані з Руссю.

⁷⁵ Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси. Москва: Ладомир, 1996. С. 117–199.

руського конунга. Дотичним до нього є міф про сватання славетного вікінга до доньки руського правителя та успадкування влади на цих землях.

Міф про Б'ярмаланд чи не найкраще представлений у «Сазі про Орвара Одда»⁷⁶. Цей твір належить до ранніх легендарних саг і датується другою половиною XIII ст. «Сага про Одда» важлива для дослідників, оскільки є прозовою репрезентацією стародавньої поезії про вікінга Одда, підкорювача Б'ярмаланду. У своєму саговому обрамленні сюжет набув ознак романтичної оповіді. Автор намагався прилаштувати його до традиційного канону, тож був змушений послуговуватися звичними міфами. Як і в інших сагах, головний герой наймається на службу до руського конунга, підкорює сусідні язичницькі племена та наприкінці одружується з донькою правителя, успадковуючи його владу. Крім того, сага містить і цікаву географічну інформацію. Зокрема, автор перелічує шість найбільших руських князівств, а також описує сусідні землі та народи.

Ідея Б'ярмаланду продовжена в «Сазі про Босі»⁷⁷. Цей твір належить до пізніх легендарних саг і датується другою половиною XIV ст. Його головною темою стали східні пригоди вікінгів у пошуках скарбів. Цей твір є важливим, оскільки в сукупності з іншими текстами дає змогу краще зрозуміти, як змінювалися уявлення про Б'ярмаланд у XIV ст. і як на них впливали твори європейських письменників.

Важливою вікінгською сагою є «Сага про Гальвдана Ейстейнссона»⁷⁸. Цей твір був записаний приблизно в 1350 р. Сюжет саги побудований на історії мандрівок «морських конунгів» у Східній Європі та їхній боротьбі за престол місцевого королівства Альдейгюборг. Автор подає заплутану історію воєнних пригод, переплетену любовними лініями. Він розглядає східноєвропейські території крізь призму світогляду ісландського інтелектуала та змальовує їх частиною власного культурного простору. Уявлення автора про події епохи

⁷⁶ Boer R. C. *Örvar-Odds saga*. Leiden: E.J. Brill, 1888. 220 p.

⁷⁷ Bosi and Herraud. *Seven Viking Romances* / trans. from Icelandic by H. Pálsson, P. Edwards. Harmondsworth, 1985. P. 199–227.

⁷⁸ Глазырина Г. Исландские викингские саги. С. 47–115.

вікінгів значною мірою ґрунтувалися на літературі, яку він читав. На тлі популярності європейських романів герої-вікінги часто набували рис лицарів із куртуазної традиції. Натомість королівські саги породили уявлення про Русь як про державу, політично споріднену з Норвезьким королівством, що легітимізувало завоювання норвезьких піратів. Ці два чинники сформували багатопланову перспективу Русі, а сама сага стала зразком формування історичних наративів у тогочасній Ісландії.

Дослідження саг про вікінгів не буде повноцінним без розгляду «Саги про Пішого Грольва»⁷⁹. Ця праця значною мірою долучилася до творення моделі опису Сходу, яку наслідували пізніші вікінгські саги. Період появи цього твору дослідники датують початком XIV ст. В основі його сюжету — класичні мандри хороброго воїна в пошуках слави та пригод. Аналогічно до попередніх персонажів, головний герой саги Грольв у своїх подорожах потрапляє до двору руського конунга. Там він наймається до нього на службу та завдяки ратним подвигам здобуває славу й авторитет. У кінці твору він одружується з донькою конунга та стає місцевим правителем. Русь у цьому творі змальована як периферійна зона, яка межує з міфологічним Йотунгеймом та античною Тартарією.

«Сага про Грольва» мала суттєвий вплив на формування «Саги про Однорукого Егіля і Асмунда Вбивцю Берсерків»⁸⁰. Цей твір належить до пізніх саг і датується другою половиною XIV ст. Зазначена праця наслідує класичні вікінгські саги та їхні ключові східноєвропейські сюжети. У процесі її дослідження ми знаходимо додаткову інформацію з приводу того, як ці міфи сприймалися тогочасними авторами. Ба більше, це ще і приклад перетікання епізодів з одного тексту до іншого. Сага не просто вбирала ці образи, а й переосмислювала їх, адаптуючи до актуальних потреб часу.

⁷⁹ Fornaldarsögur Norðrlanda: eptir gömlum handritum utgefnar av C. C. Rafn, 3.b. Kaupmannahöfn, 1830. S. 237–364.

⁸⁰ Ibidem, S. 365–407.

Чи не найпопулярнішою легендарною сагою є «Сага про Рагнара Лодброка»⁸¹, яка відображала одну з версій історії про однойменного ватажка норманів. Особа Рагнара стала символом, який уособлював славетність епохи вікінгів. Йому приписували територіальні володіння, про які тільки могли мріяти скандинавські правителі високого Середньовіччя. Це зумовило його важливість під час формування родоводів скандинавських конунгів та окремих ісландських вельмож. Намагання присвоїти спадщину славетного вікінга спричинило появу різних локальних традицій, які обґрунтовували право власності на Рагнарівий міф. У «Сазі про Рагнара» території Русі та Східної Європи зображені органічною частиною «імперії вікінгів». Її описам присвячено декілька розділів саги. Найперше це стосується фрагментів про смерть Рагнарівого сина Гвітсерка, якого іменували правителем Східного шляху. Аналіз цих сюжетів є важливим для дослідження того, яке місце займала Русь у міфах про епоху вікінгів.

Дещо іншу версію цього міфу пропонує «Таттр про синів Рагнара»⁸². Його характерною ознакою є яскраво виражене намагання обґрунтувати право норвезької королівської династії на спадок «імперії» легендарного ватажка вікінгів. Цей текст зберігся в «Гауксбок», збірці праць XIV ст. авторства видатного ісландського вченого Гаука Ерлендсона. Властивою ознакою таттру є відсутність згадок про східні походи Гвітсерка. Натомість тут його титулюють правителем Рейдготланду. Отже, таттр не включає Русь у систему імперії Рагнара Лодброка, що, вірогідно, свідчить про зміни політичних інтересів у Норвезькому королівстві XIV ст.

Надзвичайно цікавим джерелом є «Сага про Інґвара Мандрівника»⁸³. Це єдиний твір із циклу саг про давні часи, присвячений подіям XI ст. Час його появи, а також первісна форма дискусійні. Учені схильні припускати, що сазі

⁸¹ Fornaldarsögur Norðrlanda: Eptir Gömlum Handritum utgefnar av C. C. Rafn, 1b. Kaupmannahöfn, 1929. S. 237–299.

⁸² Ibidem. S. 345–360.

⁸³ Глазырина Г. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий. Москва: Восточная литература, 2002. 462 с.

передувала латиномовна праця XII ст. «Vita Ingvari» авторства Одда Снорасона. Завдяки відносно невеликому часовому проміжку між подіями та їхнім записом сага містить більше фактологічної та історичної інформації.

Сюжет цього твору засновується на історії реальної подорожі представника шведської династії Інгвара в загадкові східні землі⁸⁴. Зазначена сага дуже вдало накладалася на тогочасні тенденції зацікавлення Сходом, тож автор намагався змалювати цю мандрівку максимально екзотичною. Він дублював тези європейських учених, які описували фантастичних істот, дикі язичницькі племена та інші дивовижні речі, не притаманні власній ойкумені. Водночас про реальність цієї експедиції свідчить значна кількість рунічних каменів, які згадують учасників цього походу. У цьому разі сага є унікальною можливістю побачити, як реальні події набували фантастичних властивостей завдяки синкретизму скандинавської та європейської літературних традицій.

Важливими для нашого дослідження є легендарні саги, побудовані на усній германській традиції. Найперше варто назвати «Сагу про Вельсунгів»⁸⁵ та «Сагу про Гервйор»⁸⁶. Перший твір значною мірою перетинається з «Піснею про Нібелунгів» та еддичною поезією. «Сага про Гервйор» — це адаптація декількох стародавніх міфів, ключовим із яких є міф про битву готів та гунів. На користь автентичності історичного ядра свідчать унікальні германські топоніми, які можна ототожнити з місцевістю на території сучасної України. Зазначений твір вкрай важливий для розуміння того, як пам'ять про східноєвропейські сторінки германської історії функціонувала в ісландських вчених колах високого Середньовіччя.

Ще одним цікавим джерелом для нашої роботи є «Фрагмент саги про декількох давніх конунгів Данії та Швеції»⁸⁷. Це унікальний твір, частинки

⁸⁴ Проблема відтворення шляху Інгвара є дискусійною. Більш детально див. огляд досліджень у праці Глазырина Г. Сага об Ингваре Путешественнике.

⁸⁵ The Saga of the Volsungs / edit. and trans R. G. Finch. London: Nelson, 1965. 97 p.

⁸⁶ The Saga of King Heidrek the Wise / Both in Old-Ice and Engl. texts / trans. by C. Tolkien. London: Thomas Nelson and sons, 1960. 333 p.

⁸⁷ Sögubrot af nokkurum fornkonungum í Dana- ok Svíaveldi. *Snerpa*.

URL: <https://www.snerpa.is/net/forn/sogubrot.htm> (date of access: 11.07.2022).

якого збереглися в єдиному екземплярі початку XIII ст. Однак навіть цей уривок важливий, оскільки містить унікальну інформацію про міфічних скандинавських конунгів. Зазначена праця доповнює тезу Сноррі Струлусона про Івара Широкі Обійми, який асоціювався з першим північним правителем, що завоював усі північні країни. Також вона розширює контекст Саксона Граматика в оповіді про легендарну Бравелірську битву. Перелічені події були важливими для формування історичної пам'яті ісландців та були нерозривно пов'язані з Руссю. Перспектива автора цього твору відрізнялася від авторів інших легендарних саг. Завдяки цьому ми можемо знайти унікальні свідчення про Русь та її правителів.

Для того щоб краще зрозуміти досліджувані твори, нам варто розглядати їх у контексті тогочасної літературної традиції. Автори легендарних саг не сприймали свої праці як унікальні авторські зразки, тому нерідко вдавалися до запозичень та наслідувань. Питання авторства було доволі відносним, адже ці твори не вважалися ані художньою літературою, ані історичними працями. Вони лише фіксували на папері популярні оповіді. Саме тому нам варто звернутися до творів, які не належали до легендарних саг, проте долучилися до формування цієї традиції та її канонів.

У нашому дослідженні ми часто посилаємося на «Сагу про Інґлінгів»⁸⁸. Цей текст не входить до корпусу саг про давні часи, проте його зміст та стиль типові саме для цього жанру. В основі сюжету лежать події, які привели до утворення норвезької династії Інґлінгів, заснованої богом Інґві-Фрейром. Автор змальовує яскраву картину міграції богів з Азії та встановлення ними влади в різних землях світу. Цей твір датується початком XIII ст., часом, що передував появі відомих записів саг. Він увібрав значну частину європейських міфів, заснованих на греко-римській традиції. На нашу думку, саме цей твір доклався до формування концепції Великої Швеції — міфу який успадкував античні оповіді про Скіфію та адаптував їх до локальної традиції. Окрім того, «Сага про

⁸⁸ Snorri Sturluson *Heimskringla* volume I. The beginnings to Óláfr Tryggvason / trans. by A. Faulkes, A. Finlay. London: Viking Society for Northern Research, 2011. 288 p.

Інґлінґів» подає інформацію про стародавніх конунґів, які були тісно пов'язані з Руссю.

«Сага про Інґлінґів» є частиною значно ширшої праці видатного ісландського інтелектуала Сноррі Стурлусона. Цей текст став прологом до його *magnum opus* — історії норвезьких королів, яку вчені називали «Коло Земне»⁸⁹. Це збірка саг, кожна з яких присвячена одному правителю Норвезького королівства. Твір ґлорифікував Інґлінґів та обґрунтовував їхнє право на територіальний спадок предків. Зазначена праця не є нашим основним джерелом, вона належить до жанру королівських саг, проте містить багато інформації про взаємозв'язки руських та норвезьких королів. Саме ці події значною мірою долучилися до формування звичних нам образів Русі, які екстраполювали на події минулих часів у легендарних сагах.

Важливими частинами «Кола Земного» були «Сага про Олафа, сина Трюґві»⁹⁰ та «Сага про Олафа Святого»⁹¹. Сноррі Стурлусон не був єдиним автором цих творів. Різні версії текстів можна знайти в різних збірках творів в Ісландії та за її межами. Причиною популярності цих персонажів є їхнє виняткове значення для історії Норвегії. Незважаючи на відносно короткотривале правління обох правителів⁹², їх асоціювали з творцями сучасного Норвезького королівства, а Олаф Святий навіть був канонізований. Для нас твори про цих діячів важливі з огляду на їхні тісні відносини з руськими князями. І саме риси цих героїв, на нашу думку, згодом отримували герої-вікінги легендарних саг.

Ключовим епізодом для формування історичного наративу Ісландії було заселення острова. Цій події присвячено два ключові твори: «Книга про ісландців»⁹³ та «Книга про заселення Землі»⁹⁴. Обидва датуються XII ст. та

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem, P, 137–233.

⁹¹ Snorri Sturluson Heimskringla volume II. Olafur Haraldsson (The Saint)/ trans. by A. Faulkes, A. Finlay. London: Viking Society for Northern Research, 2014. 339 p.

⁹² Правління Олафа Трюґвасона тривало з 995 до 1000 року. Олаф святий правив із 1015 до 1028 р.

⁹³ Islendingabók, Kristni saga. The book of the Icelanders, The story of the Conversion / trans. by S. Grønlie. London: Viking Society for Northern Research, 2006. 97 p.

належать до найраніших форм писемності національною мовою. Головною ідеєю цих творів було формування ідентичності через належність до особливої спільноти переселенців. Іншим основоположним чинником було обґрунтування соціальної вищості окремих ісландських кланів. Здебільшого це робилося за допомогою генеалогії. Завдяки цим творам ми можемо побачити ще одну варіацію міфотворення та збагнути, як окремі епізоди легендарних саг вписувалися в наратив «заселення землі»⁹⁵.

Не минули нашої уваги й інші саги. Найперше це стосується саг про королів, які згадують про Русь. Це «Сага про Сверріра»⁹⁶, «Сага про Гутів»⁹⁷, «Сага про Кнютлінгів»⁹⁸, «Сага про Оркнейців»⁹⁹, «Сага про Фарерців»¹⁰⁰ та інші. Зазначені твори цінні з огляду на їхню репрезентацію русько-скандинавських політичних та матримоніальних відносин. Також у них збережено фрагменти пам'яті про службу скандинавів у руському корпусі візантійського імператора, а також про воєнні походи на Східний шлях. Специфікою цих творів є те, що вони не так сильно зазнали впливу європейської традиції, а також оповідають про події, які були відносно свіжими в пам'яті старших поколінь. Завдяки цьому саги, що належать до цього жанру, більш насичені фактичною інформацією та дають змогу краще збагнути русько-скандинавські взаємовпливи за межами формування історичної пам'яті.

Також варто окремо виділити «Книгу Гаука» — *magnum opus* відомого ісландського ерудита та впливового політика Гаука Ерлендсона (1265–1334). Важливість цього тексту полягає в тому, що він є одним із небагатьох

⁹⁴ The Book of Settlements: Landnamabok / trans. by P. Edwards, H. Pálsson. Winnipeg: University of Manitoba Press, 1976. 159 p.

⁹⁵ Jakobsson S. Defining a nation: Popular and public identity in the Middle Ages. *Scandinavian Journal of History*. 1999. Vol. 24, no. 1. P. 91–101; Jakobsson S. Historical and Intellectual Culture in the Long Twelfth Century: The Scandinavian Connection. *Speculum*. 2020. Vol. 95, no. 1. P. 283–285; Jakobsson S. State-formation and pre-modern identities in the North: A synchronic perspective from the early 14th century. *Arkiv för nordisk filologi*. 2009. Vol. 125. P. 67–82.

⁹⁶ Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. С. 517–522.

⁹⁷ Guta Saga. The history of the Gotlanders / ed. by C. Peel. London: Viking Society for Northern Research, 1999. 97 p.

⁹⁸ Knytlinga Saga: History of the Kings of Denmark / trans. by H. Pálsson, P. Edwards. Odense: Odense University Press, 1986. 197 p.

⁹⁹ Джаксон Т. Исландские королевские саги, С. 581–587.

¹⁰⁰ Færeyinga saga / trans. from Icelandic by A. Faulkes. Dundee: Thorisdal, 2016. 75 p.

комплексних творів із відомим автором. Звичайно, не всі частини записані рукою самого Гаука, проте абсолютна більшість тексту була створена під його керівництвом¹⁰¹.

Ця праця дещо відрізняється від усіх наших попередніх джерел. Вона є не самостійним твором, а, ймовірно, колекцією творів. Її вміст формує повноцінну бібліотеку, адже містить низку відомих на той час ісландських творів, а також важливих праць європейських учених, які були перекладені Гауком та його колегами. Найперше це «Книга про заселення Землі», яка була основоположним текстом для формування домодерної ісландської ідентичності та політики пам'яті. Також тут є «Сага про Хрещення», «Сага про названих братів» та «Сага про Еріка Рудого», які відображають історичне минуле острова. Окрім того, автор приділяє значну частину книги сагам, які міфологізують скандинавське минуле. Найперше це стосується «Саги про Гервйор», «Таттру про синів Рагнара», «Історії Упландських конунгів» та давньої еддичної поезії «Передбачення Вьольви»¹⁰².

Окремо варто перелічити твори, які мають європейське походження. Це різноманітні енциклопедичні фрагменти, біблійні оповіді, географічні, філософські та теологічні трактати. Сюди ж належить «Сага про троянців» — перекладний твір, заснований на працях Дареса Фригійського, Овідія, Вергілія та на творі «Ilias Latina». До перекладних творів також належить «Сага про бритів»¹⁰³, текст під назвою «Сім дорогоцінних каменів та їхня природа», короткий математичний трактат «Алгоритми», «Prognostica Temporum»¹⁰⁴ та енциклопедична праця «Elucidarius»¹⁰⁵.

Вивчаючи «Hauksbok» у системі колективних уявлень та інтелектуальної культури того часу, ми маємо унікальну можливість комплексно дослідити

¹⁰¹ Harðarson G. Hauksbók og alfræðirit miðalda. *Gripla*. 2016. Vol. 27. P. 127–130.

¹⁰² Ashman Rowe E. Literary, codicological and political perspectives on Hauksbók. *Gripla*. 2008. Vol. 19. P. 57–60; Harðarson G. The Hauksbók: An Example of Medieval Modes of Collecting and Compilation. *The Dynamics of the Medieval Manuscript; Text Collections from a European Perspective*. Göttingen, 2017. P. 131–135.

¹⁰³ Який став ісландською версією відомого твору *Historia Regnum Britanniae*.

¹⁰⁴ Перелік святих днів. Праця яка асоціюється найперше із Бедою Преподобним.

¹⁰⁵ Ashman Rowe E. Literary, codicological and political perspectives. P. 53–56.

світосприйняття автора та його спільноти. Працюючи з «Hauksbok», Сверрір Якобссон стверджував, що ця праця відображає світогляд Гаука¹⁰⁶.

Гаук був не просто ерудитом та знавцем європейської літератури, а ще й дотичним до норвезького королівського двору. Саме останній факт дає нам змогу розглядати цей твір крізь призму політики пам'яті Норвезького королівства. Доступ до провідних європейських бібліотек дав змогу Гауку запозичувати найкращі першоджерела та будувати свої оповіді відповідно до тогочасних європейських історіографічних трендів¹⁰⁷.

Окремо варто звернути увагу на групу едичних творів. Це «Старша» та «Молодша» едди, або, як їх ще називають, «Поетична Едда»¹⁰⁸ та «Прозова Едда»¹⁰⁹. Це унікальні твори, які відображають дохристиянський світогляд скандинавів та їхні вірування. На відміну від «Поетичної Едди», «Прозова Едда» має свого автора. Ним є Сноррі Стурлусон. Зазначені тексти містять значну кількість автентичного матеріалу, який циркулював в усній пам'яті. Переважно це були сюжети, які зберігали важливі події минулого, а також культивували необхідні знання й цінності. Особливо це стосується «Поетичної Едди», яка має дуже давнє походження та є важливою з погляду розуміння релігійного синкретизму і збереження германського культурного спадку.

Збагнути легендарні саги повною мірою неможливо без ісландських географічних трактатів. Це узагальнена назва творів, які належать до перекладної наукової літератури та датуються XIII — початком XIV ст. Здебільшого це були праці, які в стислій формі подавали інформацію про землі у світі, їхніх мешканців та природу. Це могли бути короткі розвідки, засновані на біблійних чи античних легендах, повноцінні описи всіх відомих земель, карти, розповіді про річки, озера, чудернацькі народи тощо.

¹⁰⁶ Jakobsson S. Hauksbók and the Construction of an Icelandic World View. *Saga-Book*. 2007. Vol. 31. P. 65.

¹⁰⁷ Jakobsson S. State formation and pre-modern identities in the North: A synchronic perspective from the early 14th century. *Arkiv för nordisk filologi*. 2010. Vol. 125. P. 67–82.

¹⁰⁸ The Elder or Poetic Edda. Part 1. The Mythological Poems / trans. by O. Bray. London: Viking Society for Northern Research, 1908. 328 p.

¹⁰⁹ Snorri Sturluson Edda Prologue and Gylfaginning Edited by Anthony Faulkes. Second edition. London: Viking Society for Northern Research, 2005. 180 p.

Ці трактати стали поєднанням власної традиції з матеріалами провідних учених того часу. Завдяки тому, що нормани часто мандрували в Східну Європу, інформація про ці землі була органічною частиною північної наукової думки. Водночас авторитет таких учених, як Ісидор Севільський чи Беда Преподобний, неможливо було ігнорувати. Це спричинило своєрідну колізію, адже те, що знали скандинави про східні землі, доволі складно співвідносилось зі свідченнями європейських учених. Наслідком цього є характерний дуалізм сприйняття Східної Європи, який можна знайти в географічних трактатах. Промовистим прикладом є праця, що дістала назву «Оповідь про землі на світі»¹¹⁰. У ній описані міста та князівства Русі. Водночас такі праці, як «Провід»¹¹¹ чи «Народи-велетні»¹¹², подають міфічну картину цих земель, зображену у формі, типовій для античних сюжетів.

Зазначені твори важливі не стільки як історичні джерела, а як зображення популярних концепцій та наукових тенденцій. Вони містять обмаль оригінальної інформації. Їх варто розглядати як тексти, які лише репрезентували рецепцію «Етимологій» чи поширення ідей енциклопедизму в Ісландії. Втім, ці праці є певною оптикою, через яку можна краще зрозуміти міфічні картини екзотичних народів, монстрів та інших фантастичних істот, якими рясніють саги про давні часи.

Останню групу наших джерел становлять данські та норвезькі історіографічні твори. Напевно, найважливішим текстом із цієї категорії є праця данського історика Саксона Граматика «Діяння данів»¹¹³. Період її появи датують XII ст. Це класичний твір із жанру *Origo Gentis*, який у шістнадцяти томах розповідає історію данців крізь призму правлячого роду Скульдунгів. Традиційно для германців Саксон зображає данських королів нащадками богів. Він розпочинає історію від легендарних часів та завершує сучасним йому періодом.

¹¹⁰ Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. Москва: Наука, 1986. С. 56–71.

¹¹¹ Там же. С. 139–150.

¹¹² Там же. С. 177–178.

¹¹³ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus / trans. by O. Elton. Elton: Nutt, 1894. 435 p.

«Діяння данів» є вкрай цікавим джерелом для вивчення історичної пам'яті. Проте для нас важливі окремі його пасажі, які допомагають краще збагнути сюжети ісландських саг. У вступі до своєї праці Саксон Граматик зазначає, що послуговувався розповідями обізнаних ісландців. І справді, окремі його сюжети доволі точно перегукуються з досліджуваними нами сагами. Однак данський літописець мав відмінну від ісландців мотивацію. Він був офіційним історіографом данського королівського двору та ставив за мету прославити своїх патронів — архієпископа Лунда та данського короля. Такі політичні умови дають змогу розглянути альтернативний погляд на відомі сюжети та краще збагнути їх у діахронічній перспективі.

Аналогічні цілі мали твори норвезьких історіографів. Головними працями тут є «Історія Норвегії»¹¹⁴ та «Синопис саг про норвезьких королів»¹¹⁵. Обидва твори були написані в другій половині XII ст. «Історія Норвегії» написана латинською мовою та описує походження норвезької корони від найдавніших часів. Цей твір важливий для нас, оскільки його початкова частина заснована на «Переліку Інглінгів» скальда Тьойодольва, який використовував Сноррі Стурлусон для написання «Саги про Інглінгів». «Історія Норвегії» подає альтернативну версію відомого міфу та показує, як розвиваються однакові сюжети за різних політичних та культурних умов.

«Синопис саг про норвезьких королів» за своєю ідеєю нагадує «Історію Норвегії». У тексті можна знайти короткий переказ королівських саг у скороченому варіанті. Принципово нової інформації тут також небагато, проте цей твір засвідчує, що ісландські наративи виходили за межі острова та циркулювали в інших північних королівствах.

Завдяки розмаїттю поезії, едд, саг, а також трактатів, ми можемо побачити більш повноцінну картину колективної пам'яті середньовічних

¹¹⁴ History Of Norway & The Passion and The Miracles of the Blessed Olafr / trans. by K. Devra. London: Viking Society for Northern Research, 2001. 143 p.

¹¹⁵ Ágrip af Nóregskonungasögum. A Twelfth-Century Synoptic History of the Kings of Norway / ed. by M. Driscoll. London: Viking Society for Northern Research, 2008. 126 p.

ісландців. Це дає змогу зрозуміти походження окремих сюжетів, простежити їхній розвиток та пов'язати з подіями в ширшому контексті. Усі ці жанри ісландської літератури згадують Русь, проте не в усіх них їй відведена однакова роль. Однак мовчання джерел часто може бути таким же промовистим, як і їхній голос. Особливо, коли ми розглядаємо їх у сукупності інтелектуального середовища.

1.3. Методологія дослідження

Ісландські саги¹¹⁶ — важливе та унікальне джерело для вивчення середньовічних спільнот у Північній Європі. Незважаючи на те, що ці твори звертаються до подій минулого, їхні історичні свідчення неодноразово заперечувалися істориками. Однією з причин скепсису науковців було те, що саги створювалися в різних письменницьких осередках, часто переписувалися та модифікувалися. Унаслідок активних змін значна частина історичної інформації втрачалася та замінювалася інформацією, яка була більш актуальною для авторів. Сучасні вчені схиляються до дослідження саг не стільки як джерела інформації про описані події, а як джерела про інтелектуальне та політичне середовище часу, у якому вони творилися¹¹⁷.

¹¹⁶ Сага — це прозова оповідь, яка зазвичай фокусувалася на минулих подіях життя реальних або міфічних героїв. Переважно її сюжет охоплював тривалий хронологічний період та описував історію декількох поколінь. Часто саги ґрунтувалися на епічній поетиці, фольклорі та генеалогічних переліках. Ці твори поділені на піджанри, які різнилися за тематикою. Історія конфліктів ісландських кланів була описана в сагах про ісландців, діяння норвезьких королів фіксували саги про королів, а історії видатних духовників стали джерелом натхнення для єпископських саг. У цій роботі нас найбільше цікавлять саги про давні часи, або як їх ще називають — легендарні, які описують періоди, що передували заселенню Ісландії. Здебільшого це історії про славетних міфічних героїв чи про події, що стали визначальними для скандинавських королівств. Поряд із сагами існують ще таттри, або як ми їх ще називаємо пасма (Ісландською *Pátttr*, буквально канат). Цей термін сагознавці використовують для позначення коротких прозових творів, які були або частиною ширшої розповіді (здебільшого саги), або зверталися до такої розповіді у своїх сюжетах. Принципових відмінностей у побудові сюжетів між сагою та таттром немає. Здебільшого їх творили одні і ті ж автори. Окрім того, частина таттрів зараховується до легендарних саг, тому у нашій праці таттри також виступають важливим джерелом, яке доповнює саги.

¹¹⁷ Driscoll M. J. What's truth got to do with it? Views on the historicity of the sagas. *Самые забавные лживые саги. Сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. Москва, 2012. С. 15–27; Byock J. The Sagas and the Twenty First Century. In *Honor of Franz Bäumli* / ed. by U. Schaefer, E. Spielman. Dresden, 2001. P. 71–84; Cormack M. Fact and Fiction in the Icelandic Sagas. *History Compass*. 2004. Vol. 5, no. 1. P. 201–217; Kristinsson A. Lords and Literature: The Icelandic Sagas as Political and Social Instruments. *Scandinavian Journal of History*. 2003. Vol. 28, no. 1. P. 1–17; Callow C. Reconstructing the past in medieval Iceland. *Early Medieval Europe*. 2006. Vol. 14, no. 3. P. 297–324; Kapitan K. A. Between truth and fiction, or *historiæ mediæ, sive vero falsoque mixtæ*: Legendary sagas and their reception in eighteenth-century Denmark. *Arkiv för Nordisk Filologi*. 2019. Vol. 134. P. 103–129;

Після детального вивчення джерельного матеріалу в дисертації зроблено наголос на сагах як на відбитку світогляду інтелектуального прошарку Ісландії XII — XIV ст. Одним із підходів до дослідження саг є аналіз колективних уявлень та ідей, які були поширені в різні періоди. Завдяки тому, що саги були масовою літературою, яка орієнтувалася на широку аудиторію, ми можемо сприймати ці тексти як відбиток світогляду значного прошарку ісландців. Відповідно, оповіді про видатних героїв та події минулого розглядаються як топоси та міфи, які були частиною політики пам'яті та впливали на формування ідентичностей¹¹⁸.

Такий підхід у роботі із середньовічними джерелами доволі популярний у світовій історіографії¹¹⁹. Одними з причин такого зацікавлення є її багатовекторність та міждисциплінарність. Хоча студії пам'яті виникли як один із напрямів у соціології, вони швидко проникнули в інші галузі. Чи не найпродуктивнішим застосування цього підходу було в історичній науці. Методологія дослідження колективного світогляду допомогла розширити інструментарій та дала змогу по-новому поглянути на вже відомі події. Це стало можливим унаслідок залучення здобутків філософії, соціології, психології та інших дисциплін. Саме завдяки такому цілісному сприйняттю минулого його аналіз набуває нового сенсу та змінює наше сприйняття історії як науки.

Дослідження феномена історичної пам'яті дає нам змогу поглянути на спільноту в контексті її світогляду, адже своїм способом мислення ми завдячуємо не стільки самому минулому, скільки пам'яті про нього. Наші уявлення про колишні часи значною мірою формують наше сприйняття навколишнього світу, а також кристалізують цінності та впливають на

Clunies Ross M. Realism and the Fantastic in the Old Icelandic Sagas. *Scandinavian Studies*. 2001. Vol. 74, no. 4. P. 443–454.

¹¹⁸ Clunies Ross M. The Intellectual Complexion of the Icelandic Middle Ages: Toward a New Profile of Old Icelandic Saga Literature. *Scandinavian Studies*. 1996. Vol. 69, no. 4. P. 443–453.

¹¹⁹ The making of memory in the Middle Ages / ed. by D. Lucie. Leiden: Brill, 2009. A. M. S., Glauser J., Hermann P. Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies: Interdisciplinary Approaches. de Gruyter GmbH, Walter, 2018; Arnorsdottir A. S., Hermann P., Mitchell S. A. Minni and Muninn: Memory in Medieval Nordic Culture. Brepols Publishers, 2014. 254 p.

поведінку¹²⁰. Французький історик П'єр Нора визначав колективну пам'ять як сукупність спогадів певної спільноти про пережитий або міфологізований досвід¹²¹. Саме ці спогади є основним засобом формування ідентичності та комунікації між різними поколіннями. Феномен такої комунікації притаманний усім спільнотам. Як стверджував Ян Ассман, жодне соціальне об'єднання не могло існувати без культури пам'яті в будь-якому її вигляді¹²². Пол Коннертон обґрунтовував, що образи минулого легітимізують сучасний соціальний лад. Відповідно, спільна пам'ять є запорукою єдності суспільства¹²³. Завдяки цьому явищу група людей завжди може актуалізувати себе в минулому і саме минуле, за словами Яна Ассмана, існує лише тому, що до нього звертаються¹²⁴.

Наш підхід до саги як історичного джерела обумовлюється вказаними вище методологічними межами. Оскільки саги описували події, які відбувалися за декілька сотень років до їхньої появи, їхня історична достовірність часто є дискусійною. Втім, ми не можемо сприймати цю інформацію як вигадку, оскільки вона впливала зі світогляду її творців та сприймалася як джерело знань для людей того часу. Саме тому ми оцінюємо сюжети наших джерел як фрагменти історичної пам'яті. Для цього ми послуговуємося термінами «міф» чи «топос». У нашому розумінні вони позначають віддзеркалення суспільно важливих символічних історичних подій у свідомості спільноти¹²⁵.

Свідчення саг у нашій праці ми розглядаємо як явище комунікації, відповідно, якщо якісь її фрагменти перестають бути актуальними, вони легко забуваються або модифікуються. Як зазначав Моріс Альбвакс, для того щоби подія чи факт зберегли своє існування, вони мають набути сенсу¹²⁶. Тому характерними ознаками популярних фрагментів саг є їхній символізм та

¹²⁰ Zelizer B. Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies In Mass Communication*. 1995. Vol. 12, no. 2. P. 217–218.

¹²¹ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : Кліо, 2014. С. 188.

¹²² Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 30.

¹²³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ : Ніка-Центр, 2004. С. 40.

¹²⁴ Ассман Я. Культурная пам'ять. С. 31.

¹²⁵ Більше про міфи у домодерних спільнотах див. Lyle E. Narrative Form and the Structure of Myth. *Folklore*. 2004. Vol. 33. P. 59–70.

¹²⁶ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва: Новое издательство, 2007. С. 342–343

дидактичні елементи. Британський психолог Фредерік Бартлетт під час проведення дослідження пам'яті дійшов висновку про те, що зі всіх частин оповіді люди найкраще запам'ятовують саме сенс та мораль¹²⁷. Водночас історії для того, щоби бути пам'ятними, мали вражати слухача, а також резонувати з його особистісним досвідом. Ще одним важливим аспектом, який робив історію пам'ятною, були мнемонічні прийоми, які логічно зв'язували між собою сюжет. У випадку зі скандинавською писемністю найкращим прикладом такого прийому є генеалогічні переліки. Саме перелічення правителів було зв'язковим елементом, навколо якого будувалася історія.

Аналізуючи колективні уявлення, ми поєднували політичну історію, розуміння суспільних відносин, культурних традицій, інтелектуального середовища та інших чинників, які впливали на формування політики пам'яті. Для нас також було важливим показати вплив освіти та традиції навчання на розвиток тогочасного світогляду та духовної культури. У цьому нам допомагають здобутки когнітивних наук. Їхнє поєднання із джерельними даними набуває популярності в сучасній історіографії¹²⁸ та може доповнити наше розуміння про розвиток політики пам'яті.

Ісландське суспільство мало унікальні умови для формування традиції комеморації. Унікальність цього суспільства полягала в тому, що воно було повністю емігрантським. Тут важливо зробити наголос, адже ця особливість зумовлювала потребу винайдення спільних цінностей та світогляду. Емігрантське суспільство не мало історії своєї землі, а це вимагало створення протонаціональних міфів та історичного наративу, який би став підґрунтям для самоусвідомлення¹²⁹.

¹²⁷ Bartlett F. C. *Remembering: a study in experimental and social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932. P. 310–315.

¹²⁸ Long M. Re-Orienting One's Desires, Emotions and Perceptions. *Reflections on the Cognitive Dimension of Medieval Monastic Formation*. *Groniek*. 2022. Vol. 232. P. 151–165.

¹²⁹ Tulinius T. The Social Conditions for Literary Practice in Snorri's Lifetime. *Snorri Sturluson and Reykholt The Author and Magnate, his Life, Works and Environment at Reykholt in Iceland*. Copenhagen, 2012. P. 393–395.; Tulinius T. The Sagas and Public Space. *Studi Medievali e Moderni art literature storia*. 2009. Vol. 13, no. 3. P. 193–200; Tulinius T. Legitimation and Its Problems The Sagas and the Icelandic Elite in the Thirteenth Century. *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, Volume III*. New York, 2020. P.297.

У центрі нашої уваги — саги про давні часи. У сучасній історіографії є два панівні підходи до роботи із цими джерелами. Перший найбільш поширений, його суть полягає у вивченні саги як самостійного твору. Дослідники аналізують різні версії саг, розглядаючи їх як один твір. Натомість друга група дослідників фокусується на сагах в контексті збірки творів. Найчастіше саги були частиною манускрипту, до якого входили твори різних жанрів. Ганс Якоб Орнінг пропонує вважати манускрипт цілісним об'єктом і вивчати саги у взаємозв'язку зі свідченнями інших текстів, які увійшли до манускрипту. За такого підходу стираються межі жанрів саги й на перше місце виходить версія саги, яка позиціонується як самостійний твір зі своїми цілями. Окрім того, аналіз цілісної колекції, до якої входили твори, допоможе нам прояснити позицію автора чи його оточення¹³⁰.

У нашій роботі ми послуговувалися обома підходами. Попри те, що ми відштовхувалися від саги як самостійного твору, ми намагалися враховувати її версії та контекст творення. Окрім того, у нашій роботі представлене комплексне вивчення сюжетів про Русь та Східну Європу крізь призму рукопису «Hauksbók» (AM 371 4to, AM 544 4to and AM 675 4to). Це було здійснено для того, щоби показати варіативність та розвиток політики пам'яті в різних традиціях, а також щоб пояснити сюжети чи їхню відсутність історичним контекстом.

Оскільки об'єктом нашого дослідження є сюжети саг, основу нашого дослідницького інструментарію становили джерелознавчі методи. Найперше це стосується методу критики джерел. До нього ми вдавалися під час роботи з історичними свідченнями авторів саг. Так, окремі свідчення, які традиційно сприймалися як історичні, були поставлені під сумнів після глибшого аналізу контексту їхньої появи. Цьому також сприяли й методи інтелектуального аналізу тексту. Прикладом є текстуальний аналіз, який допомагає зрозуміти

¹³⁰ Orning H. J. Legendary sagas as historical sources; Hall A. Changing Style and Changing Meaning: Icelandic Historiography and the Medieval Redactions of *Heiðreks saga*. *Scandinavian Studies*. 2005. Vol. 77, no. 1. P. 1–30.

фабули саг та їхнє значення. Завдяки цьому методу ми визначали авторський стиль, структуру тексту, характеризували його ключові теми й сенси.

Компаративний аналіз полягав у порівнянні елементів саг зі свідченнями інших джерел. Часто це були саги, що належали до того самого жанру, а також твори скандинавського походження, які репрезентували інші версії політики пам'яті. Твори європейських та античних вчених порівняно з даними саг засвідчують те, як розвивалися та адаптувалися їхні ідеї в середовищі скандинавських авторів. Також ми намагалися максимально розширити типи джерел для повнішої достовірності наукових висновків. Так, окрім саг, хронік та наукових трактатів, ми звертали до епічної поезії, епіграфічних матеріалів та матеріалів археології.

Окрім того, ми послуговувалися методами антропології та контекстуалізації¹³¹, коли намагалися зрозуміти свідчення джерел у специфічному історичному, соціальному, культурному й політичному контексті. Ми присвятили окремий підрозділ вивченню середовища, у якому з'явилися саги, проаналізували інтелектуальні біографії їхніх творців, а також окреслили ключові події, панівні ідеології та соціокультурні норми. Завдяки цьому підходу ми можемо краще зрозуміти наміри авторів і відповідно пояснити окремі сюжети. Дотичними до методу контекстуалізації є методи просопографії, колективної біографії, а також соціальної та інтелектуальної історії.

Ще один підрозділ ми присвятили дослідженню історичних аспектів русько-скандинавських відносин. У цій частині нашої роботи ми звертали до загальноісторичних методів, таких як історико-генетичний, історико-порівняльний та культурно-історичний. Завдяки їм ми змогли проаналізувати різні етапи міжкультурних відносин та їхній вплив на розвиток північноєвропейських та східноєвропейських спільнот. Окрім того, нам вдалося подолати обмеження, пов'язані з розглядом процесів у локальному контексті. У

¹³¹ Більш детально про методологію політичної антропології див. Мельник В. У полоні інтерпретацій. Політична антропологія між Сходом і Заходом. Вінниця : Нова кн., 2020. 277 с.

тексті нашої праці ми прагнули дослідити історичні процеси у їхній взаємозалежності та глобальному вимірі.

Також ми використовували методи конструктивізму. Одним із них є аналіз соціальних мереж. Наше завдання полягає в дослідженні утворення та розвитку діаспорних спільнот норманів на території Східної Європи. Ми прагнули зрозуміти рівень мобільності окремих верств населення та їхній вплив на міжкультурні відносини. Розуміння цих процесів може стати ключем до осмислення того, як формувалася база знань про ці території в скандинавів та яку роль відіграли канали комунікації між діаспорними спільнотами та батьківщиною.

Також принципами, якими ми керувалися під час написання роботи, є принцип історизму, системний принцип, а також принцип наукової об'єктивності. Принцип об'єктивності визначав дослідження процесів та явищ з урахуванням їхньої складності та суперечності. Для цього ми залучали всі можливі джерела та аналізували їх з урахуванням різних підходів. Наше головне завдання полягало в тому, щоб уникнути суб'єктивності та узагальнення процесів на підставі гіпотези та наявної джерельної бази. Також ми слідували принципам історизму та намагалися перевіряти гіпотези й трактувати сюжети в контексті літературного середовища, а також враховували історичні обставини появи цих текстуальних фрагментів.

Методи аналізу та синтезу були важливою частиною під час роботи із джерелами. Ми активно послуговувалися цими методами, аналізуючи весь корпус саг із циклу про давні часи. На основі цих даних було синтезовано цілісне уявлення про образ Русі та Східної Європи, а також виокремлено патерни та стереотипи, які потребують подальшого аналізу. Окрім того, за допомогою цих методів було проаналізовано ступінь вивченості досліджуваної проблеми у світовій історіографії та виділено окремі методологічні підходи, які можуть бути цінними під час вивчення нашого предмета дослідження.

Як бачимо, напрям дослідження колективних уявлень та політики пам'яті не є уніфікованою структурною методологією. Історична пам'ять — це комплексний об'єкт дослідження, який можна аналізувати крізь призму різних форм людської діяльності. Перевага фокусування на такому об'єкті полягає в усесторонньому підході до розв'язання наукових проблем. Похідним від цього є розуміння значно ширших процесів суспільної взаємодії, культурних взаємовпливів та інших форм соціально-політичного життя.

Підсумовуючи, варто зазначити, що тема нашої дисертації перебуває на перетині наук, тож для максимально об'єктивного дослідження та повного розкриття питання необхідне застосування комплексних міждисциплінарних підходів. Окрім загальнонаукових та історичних методів, ми послуговувалися здобутками соціальних наук. Такий підхід допоміг нам вибудувати всебічну перспективу, а саме — аналізувати історичні феномени з різних поглядів, враховуючи різні фактори. Також він забезпечує ефективніше заповнення прогалин у знаннях шляхом подолання обмежень джерельних матеріалів. Не менш важливим є й те, що ми можемо розширити можливості інтерпретації явищ та подій, розглянути їх у контексті комплексних процесів та переосмислити їхню актуальність із погляду сучасності.

РОЗДІЛ 2. СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ СЮЖЕТИ В СКАНДИНАВСЬКІЙ ПИСЕМНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

2.1. Русько-скандинавські відносини в середньовіччі з погляду сучасної історичної науки.

Згадки про Русь та Східну Європу не є рідкістю для скандинавської писемності, надто коли мова йде про легендарні саги, де на східноєвропейські топоніми можна натрапити в кожному другому творі. Окремі тексти навіть розглядають Русь частиною власного культурного простору, а деякі повністю їй присвячені. Водночас значений жанр саг не має популярності серед дослідників Русі. Та й узагалі рідко сприймається як джерело вивчення подій минулого. Це можна пояснити тим, що однією із цілей цих творів було розважання аудиторії. Їхні автори часто надавали перевагу пригодницьким епізодам та любовним лініям над історичними фактами. Ця особливість, а також суттєвий часовий проміжок між подіями твору та часом їхнього запису вплинули на те, що ці праці рідко використовують навіть як додаткове джерело вивчення історії Русі.

Скептицизм дослідників виправданий, адже на формування цих сюжетів впливало дуже багато елементів, які перетворювали персонажів та локації на збірні образи чи літературні конструкти. Однак наявність цих образів є важливою ознакою історичної пам'яті. Скандинавська традиція зберегла окремі фрагменти, що стали маркерами, через які люди того часу запам'ятовували та відтворювали інформацію про минуле. Використовуючи художні засоби та літературну форму, автори намагалися зберегти важливі події минулого, на основі яких формувалася тогочасна ідентичність.

Часті згадки Русі в скандинавських джерелах не є випадковими. Вони були чимось більшим, аніж екзотичними декораціями для легендарних оповідок. Їх рідко можна співвідносити з історичними подіями, втім, вони мали

історичне підґрунтя у вигляді століть міжкультурної комунікації норманів із народами Східної Європи. Саме ця комунікація творила основу формування колективних уявлень про минуле. Для ефективнішого дослідження цих сюжетів легендарних саг нам варто зрозуміти, чому їхні автори писали про ці землі, а також якими шляхами інформація про них проникала на північ. Нашою метою є розгляд історичного контексту русько-скандинавських відносин у різні історичні періоди. Це дасть змогу краще збагнути ступінь використання художнього вимислу в цих творах, а також осмислити ці сюжети крізь призму культурних взаємовпливів Скандинавії зі Східною Європою. Як наслідок, це б мало допомогти усвідомити, чому остання була таким важливим місцем для конструювання історичних наративів норманів та чому сприймалася ними як власний простір на ментальній мапі.

2.2.1. Торгівля з Арабським Сходом та формування перших шляхів комунікації Скандинавії зі Східною Європою

Історію русько-скандинавських відносин варто виводити від початку епохи вікінгів. Саме тоді проникнення норманів на території Східної Європи набули масового характеру. Східний вектор вікінгських мандрівок став органічною частиною цієї епохи. Археологічні джерела засвідчують, що мандрівки на схід були частішими та приносили більше матеріальних ресурсів, аніж західні подорожі. Вони забезпечували економічні потоки, які підживлювали локальну економіку та політичні інститути¹³².

Зазначені процеси розпочалися на зламі VII–VIII ст. Американський дослідник Томас Нунен переконаний, що саме в цей час перші скандинави прибули на східне узбережжя Балтійського моря. Археологи фіксують перше поселення скандинавів на території Ладозького городища уже в середині

¹³² Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т. 3. С. 7; Щодра О. Початки формування Русі: хронологічна і географічна локалізація процесу у дискусіях сучасних істориків. *Регіональна історія України*. 2018. № 12. С. 57–80.

VIII ст.¹³³ У 80-ті роки VIII ст. поселення набуло форми торгового центру, де мешкали слов'яни, скандинави та угро-фінські племена. Ладога завдяки своєму вигідному розташуванню стала першою значною факторією норманів у Східній Європі. Це місце виконувало функцію перевантажного пункту, де відбувалася зміна суден та робилися запаси для майбутніх подорожей вглиб континенту. Окрім того, тут існували обмінні центри, де можна було придбати товари для майбутнього експорту.

Період епохи вікінгів ознаменував початок тісних відносин між Руссю та Скандинавією. Ученим складно обчислити чисельність людей, які постійно комунікували із цими територіями, проте дослідники вказують, що їхня кількість перевищувала кількість людей, які подорожували на захід. Тисячі поховань вікінгів на сході Європи засвідчують, що ці території були важливим пунктом, який впливав не тільки на політику та економіку, а й на культуру та формування ідентичності¹³⁴. Логічним видається питання, що саме приваблювало вікінгів у цих землях і змушувало вирушати в далекі та небезпечні мандрівки¹³⁵.

Уже згадана Ладога є феноменом, який частково може дати відповідь на наше питання. Це місце було одним із перших та одним із найважливіших осередків скандинавів у Східній Європі. Воно добре відоме в нордичній літературі під топонімом «Aldeigjuborg»¹³⁶. Це місце стало важливою локацією легендарних саг та часто згадувалося як ласий шматок, за який боролися різні скандинавські клани. Сліди боротьби за це поселення простежуються і на археологічному матеріалі. Багаторічний дослідник цього поселення Анатолій

¹³³ Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P. 321–323.

¹³⁴ Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden : Brill, 2004. P. 129–130; Каинов С. Погребения с предметами вооружения Гнёздовского некрополя. *Труды Государственного исторического музея Выпуск 210; Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. 2012. С. 213–214; Hedenstierna-Jonson C. Foreigner and Local: Identities and cultural expression among the urban people of Birka A matter of identity. *Shetland and the Viking World: Papers from the Seventeenth Viking Congress*. Lerwick, 2016. P. 189–196.

¹³⁵ Щодра О. Європейська торгівля з арабським Сходом у VIII–X ст.: роль слов'ян і Русі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. № 54. С. 13–41.

¹³⁶ Детальніше про топонімію Ладоги див: Джаксон Т. Austr i Górdum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва : Языки славянской культуры, 2001. С. 105–122

Кірпи́чніков зауважив, що в археологічних шарах, які датуються IX–X ст., простежуються сліди пожеж, які знищували городище. Дослідник пов'язував це з воєнною активністю скандинавів у регіоні¹³⁷.

Якщо розглянути географічне становище Ладоги, стане зрозуміло, чому вона була таким важливим пунктом для норманів. Це поселення лежало на розгалуженні розвиненої системи східноєвропейських річок та озер. Її близькість до Фінської затоки та Балтійського моря сприяла зручній комунікації із Середньою Швецією та островом Готланд. Звідси можна було легко потрапити як у басейн річки Волги, так і до самого Дніпра. Усе це спричинило стрімкий економічний розвиток цього поселення у IX ст. Саме в цей період у Скандинавію потрапили перші монети арабського походження¹³⁸.

Торгівля із землями Близького Сходу та Центральної Азії була вирішальним чинником державотворчих та суспільних процесів у Східній Європі. Про це свідчить географія розповсюдження та кількість арабських монет, знайдених на цих землях. За підрахунками Томаса Нунена, протягом X ст. потік срібла з держави Саманідів на північ становив у середньому один мільйон двісті п'ятдесят тисяч дирхамів на рік. Частина цих коштів осідала в торгових факторіях Хозарії та Волзької Булгарії, проте лєвова частка експортувалася на землі Русі та Скандинавії¹³⁹.

На перших етапах розвитку торгівлі основним ринком був халіфат Аббасидів із центром у Багдаді. Згодом, у X ст., його місце зайняла імперія Саманідів. До її складу входили землі Хорезму, Трансоксанії та Хорасану. Саме в зазначений період ці території перебували на піку своєї могутності та економічного розвитку¹⁴⁰. Відкриття там великих покладів срібла сформувало надлишок грошової маси, що зумовило попит на товари розкоші. Основними

¹³⁷ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладужская земля VIII-XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы*. 1988. С. 49–50.

¹³⁸ Noonan T. When did Dirhams first reach the Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2, no. 1. P. 39–40.

¹³⁹ Томас Нунан із обережністю стверджував, що в середньому 36% дирхамів експортувалися до Північної Європи. Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. P. 322.

¹⁴⁰ Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 1. P. 237–259; Kovalev R. K. Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th century). *Histoire & mesure*. 2002. Vol. XVII, no. 3/4. P. 197–216.

предметами експорту дослідники вважають хутра, бурштин, віск, мед, зброю та рабів. Останній пункт, на думку окремих учених, мав особливе значення з огляду на високу маржу.

Підрахунки Томаса Нунена, незважаючи на свою відносність, свідчать про немислимі масштаби торгівлі в цьому регіоні. Особливо вражають ці показники з огляду на її сезонний характер. Гліб Лебедев пояснював таку кількість монет тим, що окремі групи товарів мали надзвичайно високу маржу й приносили надприбутки. До прикладу, ціна рабів на Сході коливалася від п'ятисот до п'ятнадцяти тисяч дирхамів. Такі ціни в десятки разів перевищували ціни на рабів у Північній Європі¹⁴¹. Тому купці, які наважилися вирушити в далеку мандрівку до Багдаду чи до міст на Волзі, діставали можливість суттєво примножити свій капітал. Навіть враховуючи витрати на дорогу, безпеку та податки, ці суми однаково залишалися величезними.

Основною річковою артерією, яка вела до цих земель, була Волга. Проте варіантів, як потрапити в неї, було декілька. Через розгалужену систему річок сформувати єдиний маршрут було доволі складно. Одним із маршрутів був шлях із Ладозького озера до озера Ільмень через річку Волхов. Звідти до Волги можна було добратися через річки Мсту та Цну. Альтернативним варіантом була подорож із Ладозького озера до Онезького озера, звідти до Білого озера, у яке впадала притока Волги Шексна. Ще один шлях проходив повз територію сучасної України. Він включав маршрут Десною, Сеймом та Сіверським Дінцем, звідки через Дон можна було потрапити в пониззя Волги¹⁴².

Часто роль посередника в торгівлі відігравали міста на Середній та Нижній Волзі, які належали спочатку до сфери впливу Хозарського каганату, а згодом — Волзької Булгарії. Дуже швидко тут сформувалися великі центри торгівлі, які створювали відносно безпечні умови та інфраструктуру для торговців із півночі та півдня. В арабських джерелах ці місця описуються як

¹⁴¹ Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Издательство Ленинградс. университета, 1985. С. 145.

¹⁴² Дубов И. Великий Волжский путь. Ленинград: Издательство Ленинградс. университета, 1989. С. 167–170.

полікультурні осередки. Тут існувала правова система, яка врегульовувала суперечки з урахуванням юридичних норм різних етнічних та конфесійних груп¹⁴³.

Доступ до арабського срібла впливав на розвиток місцевих економік на Русі та в скандинавських державах. Саме цей ресурс був одним з основних чинників, який підживлював експансію вікінгів як на сході, так і на заході. Мільйони дирхамів, які потрапили на Русь, стали частиною локального грошового обігу. Вони використовувалися для обміну товарів, оплати послуг та сплати податків. Розвиток торгівлі сприяв формуванню супутніх підприємств. Насамперед це стосувалося розвитку ринків посередників. Наявність ресурсів та попит на послуги стимулювали переселення в Східну Європу представників різних професій та суспільних прошарків норманів¹⁴⁴.

Проміжні ринки виникали вздовж усього торгового шляху. Спочатку вони виконували роль торгових факторій, а згодом перетворювалися на протоміські центри з власною економікою. Типовим прикладом є вже згадана Ладога. Це поселення стало основним місцем збуту арабських дирхамів у Скандинавію. Тут можна було обміняти товари, привезені з Північної та Західної Європи, на срібні монети. Окрім того, тут була можливість придбати східні предмети розкоші. Попит на арабське срібло був вкрай високий, що зумовило виняткове значення Ладоги. Томас Нунан був переконаний, що скандинави були не єдиними, хто забезпечував вивіз срібла на північ. Він зазначає, що в місцевій торгівлі брали участь різні балтійські народи. Втім, лише вікінги насмілювалися подорожувати вглиб континенту¹⁴⁵.

¹⁴³ Kovalev R. K. What Do 'Official' Volga Bulghār Coins Suggest about the Political History of the Middle Volga Region during the Second Half of the 10 th Century. *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*. Wiesbaden, 2016. P. 191–207. Mikkelsen E. The Vikings and Islam. *The Viking World* / ed. by S. Brink, N. Price. London and New York, 2008. P. 543–545.

¹⁴⁴ Мельникова Е. Скандинавы на Балтийско-Волжском пути. *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*. Москва, 2011. С. 433–440; Hedenstierna-Jonson C. With Asia as neighbour: Archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang Dynasty. *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*. 2018. Vol. 81. P. 43–64.

¹⁴⁵ Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. P. 347.

Розподіл археологічних знахідок дирхамів є маркером того, наскільки географічно широким був цей процес та які території були найбільш залученими в торгівлю¹⁴⁶. Абсолютно логічним видається твердження про те, що левова частка монет була знайдена на території Русі. Це було зумовлено небезпечністю маршрутів у Скандинавію. За такої ситуації найпростішим способом зберегти свої заробітки було закопати їх у землю. Саме тому знахідки монет на цій території вимірюються сотнями тисяч. Друге місце посідає територія Швеції. Тут було знайдено приблизно вісімдесят п'ять тисяч дирхамів. На території Данії археологи ідентифікували п'ять тисяч монет, у Норвегії — приблизно сімсот. Окремі монети мали вирізані поверх руни, молоточки Тора та інші елементи скандинавської культури¹⁴⁷.

Масові мандрівки із цінними товарами та великими грошовими масами стали ласим шматком для піратів та інших злочинців. Це вимагало посилення безпеки та запровадження перманентної охорони. Окрім того, не варто забувати і про сутички з місцевими народами. Арабські автори згадують воєнні баталії русів із хозарськими мусульманами. Згідно з Аль Масуді, 912/913 р. руська експедиція була вщент розбита хозарським військом. Причиною нападу хозар автор називає грабунки русів в арабських краях¹⁴⁸. Це можна пояснити тим, що потреби безпеки здебільшого задовольняли ті самі вікінги, які мали значний досвід воєнних набігів та мандрівок у далекі землі. Отже, скандинавські купці сформували особливу мілітаризовану спільноту, яка не завжди була моноетнічною та зазнавала постійного впливу різних цивілізацій. Усе це вплинуло на образ «східних» вікінгів, які дещо відрізнялися від тих людей, яких ми звикли ототожнювати із цим поняттям.

Свого піка торгівля з Арабським Сходом досягнула в середині X ст. Після цього вона пішла на спад і фактично повністю припинилася після 1015 р.

¹⁴⁶ Інформація про географію поширення арабських монет за межами Русі добре представлена у праці Марека Янков'яка. Див: Jankowiak M. Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th century. *Economies, Monetisation and Society in the West Slavic Lands 800-1200 AD*. Szczecin, 2013. P. 137–144.

¹⁴⁷ Mikkelsen E. The Vikings and Islam. P. 545–546.

¹⁴⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников. 3: Восточные источники / Под ред.: Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Москва: Русс. фонд содействия образованию и науке, 2009. С. 116.

Станом на той час існувала розвинена система торгових шляхів, які простягалися вздовж усіх найбільших річок та включали сухопутні переходи.

Альтернативою торгівлі з арабськими державами стала торгівля з Візантійською імперією. Традиційно історики пов'язують зміну цього вектора з комплексом економічних та політичних проблем, які виникли на Близькому Сході в останній чверті IX ст. Найперше це стосується занепаду держави Аббасидів та срібної кризи, яка тривала до початку X ст. Саме в період розпаду цієї кризи північні торговці почали шукати додаткові ринки збуту. Маршрути перших експедицій до імперії ромеїв, найімовірніше, не проходили Дніпровським шляхом. На основі археологічних матеріалів можна припустити, що перші альтернативи Волзькому шляху пролягали вздовж річок Десна, Сейм, Сіверський Донець та Дон¹⁴⁹.

Контакти вікінгів із Візантією мали місце ще в першій половині IX ст., хоча вони й не набули значення регулярних торгових відносин. Про це свідчать знахідки візантійського походження в Скандинавії, а також писемні джерела. Чи не найвідомішим джерелом вивчення ранньої історії Русі є запис 839 р. в Бертинських анналах. У ньому згадується посольство візантійського імператора Теофіла до правителя франків Людовика Благочестивого. У складі цієї делегації були представники народу рос. Ці люди не могли повернутися на батьківщину звичним шляхом через загрозу варварських народів. Вони просили в Людовика дозволу скористатися шляхами імперії франків для безпечної мандрівки додому. Запідозривши в загадкових гостях шпигунів, імператор вирішив допитати їх та з'ясувати справжні цілі прибуття. Він встановив, що роси походять із народу шведів і з великою імовірністю прийшли в землі франків із метою розвідки¹⁵⁰.

Важливою подією в історії візантійсько-скандинавських відносин був похід на Царгород 860 р. Ця воєнна операція викликала значний резонанс у

¹⁴⁹ Androshchuk F. What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. P. 99–101; Androshchuk F. The Vikings in the Est. *The Viking World*. London and New York, 2008. P. 526.

¹⁵⁰ Garipzanov I. The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos. *Ruthenica*. 2006. Vol. 5. P. 7–11.

тогочасному світі. Про це свідчить той факт, що, окрім спогадів очевидця патріарха Фотія та інших візантійських джерел, інформацію про напад норманів можна знайти в іспанських і венеційських хроніках та інших джерелах¹⁵¹. Фотій згадував, що невідомий народ рос напав на околиці Константинополя, сплюндрував місцеві храми й закатавав десятки людей. Це відбулося саме в той час, коли армія ромеїв на чолі з імператором Михаїлом III воювала з арабами. За словами патріарха, лише заступництво Богородиці змогло врятувати місто та його жителів від навали варварів¹⁵².

Усі ці події вказують на те, що скандинави були знайомі із цивілізацією Східної Римської імперії, хоч їхні контакти й були спорадичними. По-справжньому регулярними ці зв'язки стають із початком X ст. Саме в цей час починає активно освоюватися головна торгова артерія Русі — Дніпро. У її води можна було потрапити в обхід найпопулярніших факторій Волзького шляху. Воротами до східноєвропейської системи річкових шляхів стає Ризька затока. Туди впадала Західна Двіна, яка через притоку Касплю та систему волоків з'єднувалася із верхів'ями Дніпра¹⁵³.

На ключових пунктах новоствореного шляху, що згодом дістав назву «із варяг у греки», починають активно розвиватися поселення нового типу. Насамперед це стосується Києва та городища в Гніздові. Останнє було одним із поселень, де найбільше репрезентовані археологічні знахідки північного походження¹⁵⁴. Значна кількість артефактів, пов'язаних із візантійським імпортом, вказує на те, що основним рушієм розвитку цих поселень були економічні відносини з державою ромеїв. Знахідки візантійських печаток у

¹⁵¹ Більш детально про відображення походу русів на Константинополь див Vasil'ev A. A. The Russian attack on Constantinople in 860. Cambridge, Mass: Mediaeval Academy of America, 1946. 245 p.

¹⁵² The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople: English Translation, Introduction and Commentary / trans. from Greek by C. Mango. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2018. P. 82–94.

¹⁵³ Андрощук Ф. Гніздово, Днепровский путь и финал Бирки. *нездорово: 125 лет исследования памятника. Тр. Государственного исторического музея*. 2001. Т. 124. С. 132–133.

¹⁵⁴ Більше про знахідки у Гніздові див: Ениосова Н., Пушкина Т. Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнездово в свете контактов между Русью и Константинополем в X в. *Сугдейский сборник*. 2012. Т. 5. С. 34–85.

Києві та Гніздові свідчать, що це були важливі центри дипломатичних відносин¹⁵⁵.

Торгівля з Візантійською імперією дещо нагадувала торгівлю з Арабським Сходом. Проте тут не набули такого значення проміжні ринки, як це було у випадку з Волзьким шляхом. Руські купці здебільшого завершували свої мандрівки в Константинополі чи інших містах імперії. Це мало наслідком не тільки вищі прибутки, а й прямий доступ до товарів, які можна було імпортувати на батьківщину¹⁵⁶. Основними статтями експорту на південь були хутра, мед, віск, а також раби. Із Візантії імпортували шовк та інші предмети розкоші¹⁵⁷. Супровідний матеріал скандинавських захоронень вказує на те, що торговці мали високий соціальний статус та отримували надприбутки зі своєї діяльності. Численність таких могил свідчить про значні масштаби торгівлі в X–XI ст.¹⁵⁸

Як і у випадку з подорожами Волзьким шляхом, мандрівки купців Дніпром були вкрай небезпечними. У X ст. українські степи активно заселяли печеніги. Вони стали дестабілізаційним фактором для молодого Руської держави та стимулювали розвиток воєнної активності. Окрім того, заселення Подніпров'я супроводжувалося підкоренням місцевих племен, що також вимагало формування мілітарної спільноти русів. У цьому контексті промовистим є супровідний інвентар купецьких поховань, а також артефакти, які асоціюються із цією спільнотою. Зброя була невід'ємним атрибутом цієї

¹⁵⁵ Більше про візантійські печатки див: Androshchuk F. Byzantine Imperial Seals in Southern Rus. *Візантійські та давньоруські печатки Матеріали Міжнародного колоквиуму давньоруської та візантійської сфрагістики Київ, Україна, 13–16 вересня 2013 р.* Київ, 2015. С. 43–53; Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *Український історичний журнал*. 2015. Т. 3. С. 37–55.

¹⁵⁶ Окрім того, це ще було важливим чинником культурних та політичних впливів ромеїв на Русь та держави Скандинавії. Саме той факт, що руси напругу контактували із візантійцями, на нашу думку, був вирішальним у пізніших русько-візантійських відносинах які виходили далеко за межі економічного співробітництва.

¹⁵⁷ Shepard J. The Viking Rus and Byzantium. *The Viking world*. London and New York, 2008. P. 498–499.

¹⁵⁸ Ениосова Н., Пушкина Т. Находки византийского происхождения из раннегородского центра. С. 76–77.

групи¹⁵⁹. Ба більше, договори Русі з Візантією лише доповнюють цю картину, згадуючи клятви на зброї, якими руси-язичники закріплювали мирні угоди¹⁶⁰.

Активна торговельна та воєнна активність на Сході та у Візантії не робила території Русі просто транзитною зоною. Річ у тому, що така активність вимагала побудови значної за своїми масштабами організації, яка передбачала налагоджену систему внутрішнього обміну, постійне вдосконалення інфраструктури та адміністративно-економічних інститутів. Окрім того, це сприяло розвитку дипломатії і, як наслідок, формувало систему безпеки. У результаті цього поставали міста, які мали задовольняти всім цим вимогам. Поряд із Ладогою розвивалися протоміські центри на місці Рюрикового городища, городища в Гніздові, в Сарському городищі, городищі в Шестовиці, Києві тощо. Згодом, з еволюцією адміністративного управління, частина цих міст втратила своє значення. Поряд із Рюриковим городищем виник Новгород, місце Гніздова зайняв Смоленськ, поблизу Шестовиці виник Чернігів. Ці міста ознаменували перехід до нового етапу розвитку державності Русі¹⁶¹.

Східна торгівля була наріжним каменем у всій історії ранньосередньовічної Скандинавії. Вона була тим вирішальним фактором, який мотивував десятки тисяч шведів, данців та норвежців вирушати в небезпечні подорожі східними землями та сформував підґрунтя майбутньої міжкультурної комунікації. Фрагменти пам'яті про ці події заклали основу уявлень скандинавів про Східну Європу. Про це свідчить поява перших східноєвропейських топонімів у ранній поетиці, а також у рунічній епіграфіці. Згадки Альдейгюборгу в контексті саг про морських конунгів можуть бути відгуком подій, які відбувалися в скандинавському середовищі на Східному шляху.

¹⁵⁹ Там же. С. 74–75; Vukovich A. Enthronement in Early Rus: Between Byzantium and Scandinavia. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2018. Vol. 14. P. 211–239.

¹⁶⁰ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку у 1377 года / пер. Д. Лихачев. Санкт-Петербург : Вита-Н., 2013. С. 52.

¹⁶¹ Андрощук Ф. Гнёздово, Днепровский путь С. 133.

Для пересічного читача це може видатися дивним, адже Ісландію та Русь розділяли тисячі кілометрів. Втім, як ми зазначали раніше, Ісландія була країною мігрантів. У IX–X ст. основу її суспільства становили вихідці з різних північних територій. Окрім того, цей острів не був відірваний від скандинавських королівств. Як довів Ганс Якоб Орнінг, він мав перманентну культурну комунікацію навіть із найбільш віддаленим Шведським королівством¹⁶². З огляду на це можна припустити, що перші відомості про Східну Європу зберігалися у формі епічної поетики, яка на століття законсервувала уявлення про минуле та поширилася на територію Ісландії, де отримала нове дихання у формі окремих сюжетів легендарних саг.

2.2.2. Найманці, «сільські вікінги» та королі-втікачі.

Розвиток північної діаспори в середньовічній Русі

Торгівля була не єдиним стимулом для міграції скандинавів у Східну Європу. Період регулярних контактів русів із ромеями в X ст. збігся із часом активних нападів арабів на Візантію. Завдяки своїм військовим якостям руси зацікавили ромейських імператорів та полководців. Дослідники зазначають, що у 906 р. воїни з півночі вперше з'явилися у візантійському війську. Вони взяли участь у битві з арабами в Егейському морі. Через три роки їхні загони входили до дrome Імерія і воювали в Сирії. Згодом служба русів в армії Східної Римської імперії згадувалася в договорі з Руссю 911 р., а також у трактаті Костянтина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору». За словами автора, 415 русів воювали на боці візантійської армії в битві з лангобардами 935 р. У 949 р. вони знову згадуються у війні проти Омеядів. На цей раз їх було 629 осіб¹⁶³. Не заперечується і участь русів у кампанії Никифора Фоки 965–

¹⁶² Див. Orning H. J. *Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid- Fifteenth Century. Imagined Communities on the Baltic Rim: From the Eleventh to Fifteenth Centuries*. Amsterdam, 2016. P. 353–378.

¹⁶³ Филиппчук О. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911-949 pp. (за кн.П. 44, 45 de cerimonia). *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 211–221.

968 рр. Цій кампанії передували роки теплих дипломатичних відносин між василевсом та княгинею Ольгою¹⁶⁴.

Учені припускають, що русько-скандинавські найманці брали участь і в інших експедиціях ромейських військових. Вони були частиною багатонаціонального найманого легіону, який не виокремлювався в спеціалізовані підрозділи. Згадки кількості кораблів у візантійських джерелах можуть вказувати на те, що руси використовували власні судна. На думку істориків, вони належали до складу гвардійських частин столичних тагм¹⁶⁵. На основі однієї з таких тагм був створений руський корпус.

Із заснуванням руського корпусу розпочалася нова сторінка історії служби норманів у війську Східної Римської імперії. Його початки виводять від 989 р., коли київський князь Володимир відправив варязькі загони на допомогу своєму родичу імператору Василю II. Шеститисячна армія професійних бійців одразу згодилася василевсу. Військо, яке щойно прибуло до Константинополя, стало вирішальним чинником, який уможливив розгром повстання Варди Фоки та Варди Скліара. Із цього часу варязький корпус перетворився на особисту гвардію імператора та брав участь у битвах на всіх кордонах Візантії. Особливого значення норманський чинник в армії василевса мав у XI ст. У цей час північні найманці добре зарекомендували себе в походах на Італію, Вірменію та Іллірію. Вони билися з турками, нормандцями, печенігами, а також ефективно придушували бунти в столиці імперії. Їхнє значення почало згасати лише у XII ст.¹⁶⁶

Служба скандинавів в армії імператора знайшла свій відбиток в ісландській писемності. Одним із найвідоміших імператорських воїнів був норвезький принц та зять Ярослава Мудрого Гаральд Суворий. Його особі

¹⁶⁴ Филипчук О. Після русько-візантійської війни 968-971 рр.: Іоанн Цимісхій і найманці Русі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. № 702–703. С. 7–11.

¹⁶⁵ Литаврин Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус. *Византийский Временник*. 1993. Т. 54. С. 81–92; Theotokis G. Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9 th -11 th C.) Numbers, Organisation and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkans. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*. 2012. Vol. 22. P. 125–136.

¹⁶⁶ Priestley B. The Varangian Guard. *Byzantine Narrative Papers in honour of Roger Scot*. Leiden and Boston, 206. P. 527–533; Davidson E. The Varangian Guard. *The Viking Road to Byzantium*. London, 1976. P. 177–192.

присвячено одну із саг «Кола Земного» авторства Сноррі Стурлусона. Сага змальовує значну кількість пригод та звияг майбутнього короля Норвегії на службі в «грецького конунга». У своєму творі Сноррі намагається зобразити життя та побут норманів у візантійському війську. Автор стверджує, що його оповідь заснована на розповідях ісландців, які повернулися із цих мандрівок¹⁶⁷.

Пам'ять про ці події трансформувалася у так звану варязьку легенду. Її основні сюжети формувалися під впливом світогляду людей XIII–XIV ст. На думку Сверріра Якобссона, люди того часу сприймали ті події крізь призму Хрестових походів¹⁶⁸. Яскравими прикладами таких творів є «Сага про Фіннбогі Сильного» та «Сага про людей із Лососевої долини»¹⁶⁹. У них згадуються мандрівки до Візантії та найм до варязького загону, а в «Сазі про Фіннбогі» навіть названо імператора Йоуна, якого вчені пропонують ідентифікувати як Іоанна I Цимісхія. Втім, ці твори подають мало фактичної інформації і, найімовірніше, концентруються на багатстві та престижі, які забезпечила героям служба. Однак їхні свідчення вкрай важливі з погляду функціонування історичної пам'яті. Вони міфологізують ці події та роблять їх важливою частиною власної ідентичності.

Протягом X–XI ст. у війську імператора служили тисячі північних воїнів. Це були не лише шведи, а й данці, норвежці та, вірогідно, ісландці. Київ став центральним хабом, через який здійснювалися подорожі до імперії ромеїв. Проте, така масова мобільність скандинавських воїнів була б неможливою без їхньої активної участі в мілітарних кампаніях руських князів. Значна частина вікінгів відправлялася на південь саме після такої кооперації.

Процес служби норманів у війську руського князя описаний в ісландському «Таттрі про Еймунда». У цьому творі змальовано пригоди

¹⁶⁷ Haralds saga Sigurðarsonar. Snorri Sturluson *Heimskringla. Volume III: Magnus Olafsson to Magnus Erlingsson* / trans. from Icelandic by A. Finlay, A. Faulkes. London, 2015. P. 41–122; Половинська В. Ярослав Мудрий очима скандинавів. *Проблеми міжнародних відносин. Серія: Політичні науки*. 2018. № 14. С. 204–219.

¹⁶⁸ Jakobsson S. The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. P. 345–362.

¹⁶⁹ Finnboga saga hins Ramma. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1879. 115 p.; The Story of the Laxdalers / trans. by R. Proctor. London: Charles Whittingham & Co, 1903. 252 p.

норвезького вікінга Еймунда, який разом зі своїми товаришами бився на боці того, хто більше платив. Так він потрапив до князя Ярослава, який у той час боровся зі своїм братом Святополком за столичний престол¹⁷⁰. Достовірність цієї історії викликає багато питань, втім, у нас немає сумнівів, що в її основу лягли події, які мали історичне підґрунтя, адже участь найманців із півночі у війську Ярослава є добре задокументованою. На основі руських та скандинавських джерел Леонтій Войтович стверджує, що в складі армії Ярослава під час наступу на Київ 1016 р. був окремий підрозділ, який складався з тисячі варягів¹⁷¹. Велике значення мали варяги і у війську Ярославового батька Володимира. «Повість минулих літ» згадує, що князь Володимир після втечі «за море» повернувся до Новгороду з варягами. Маючи велике військо, князь зумів захопити столицю та стати Великим князем київським¹⁷².

Археологічні знахідки та писемні джерела засвідчують, що роль скандинавів була важливою і в попередні періоди. Саме північні елементи заклали основу так званої дружинної культури. Цим терміном археологи позначають старожитності, які належали представникам військового прошарку в давньоруський час¹⁷³. Артефакти, якими володіли північани, знаходять майже на всій території сучасної України¹⁷⁴. Промовистими є скандинавські знахідки із західних територій України, які почали входити до орбіти впливу Києва лише в X ст. Поховання князівських воїнів на цих землях засвідчує, що значна частина воїнів походила із земель Північної Європи. На це вказує домінація

¹⁷⁰ Рыздзевская Е. Сага об Эймунде. *Древняя Русь и Скандинавия IX - XIV вв.* Москва, 1978. С. 89–104.

¹⁷¹ Войтович Л. Княжа доба: портрет еліти. Біла Церква : Вид. Пшонк. О. В, 2006. С. 258.

¹⁷² Повесть временных лет. С. 52.

¹⁷³ Андросук Ф. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань південної Русі (За матеріалами Києва та Чернігова). *Археологія*. 1994. Т. 4. С. 99–100.

¹⁷⁴ Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква : Вид. Пшонк. О. В, 2014. Т. 4 : Славетні постаті Середньовіччя. 123 с.; Андросук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии.; Андросук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Париж : АСНСВуз, 2012. 367 с.; Зоценко В. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 2004. Т. 1, № 1. С. 87–105.; Стальсберг А. Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII - XI (По археологическим собраниям СНГ). *Археологические вести*. 1994. Т. 3. С. 192–203.; Моця О. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X -XIII ст. *Археологія*. 1992. Т. 1. С. 38–46.

північних елементів матеріальної культури та скандинавський поховальний обряд¹⁷⁵.

Ще одним джерелом, яке підтверджує активну участь скандинавів у воєнних кампаніях на Сході Європи, є рунічні камені. Це особливий тип джерел, який здебільшого виконував роль меморіального пам'ятника на честь загиблої людини. Нерідко такі стели зводили в пам'ять про людей, які загинули на чужині. Східну Європу та Візантію згадують у понад ста таких пам'ятках. Більшість із них містить інформацію про воїнів, які полягли в битві в цих краях¹⁷⁶. Лєвова частина цих джерел зберігається у Швеції¹⁷⁷.

Сукупність писемних та археологічних матеріалів засвідчує, що скандинавська військова присутність на землях Східної Європи значно виходила за межі спорадичних комунікацій та епізодичних випадків найманства. Незважаючи на домінування шведського культурного елементу, ми можемо стверджувати, що існували налагоджені шляхи, якими на ці землі масово потрапляли вихідці з Данії та Норвегії. За словами Інмара Янссона, ці процеси варто сприймати як цілеспрямовану колонізацію норманами цих територій. Вони стали невід'ємною частиною духовної та матеріальної культури цього регіону та мали суттєвий вплив на подальший перебіг його історії¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Гарним прикладом тут є городище у Пліснеську. Більш детально див. дослідження Радослава Лівоха: Liwoch R., Muller-Wille M. "Druzhina" graves dating to the time around AD 1000 in Pidgirci (western Ukraine). *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 2012. Vol. 42, no. 3. P. 421–438; Його ж: Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Т. 11. S. 367–378; Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia I Sztuka wojenna na pograniczupolsko-rusko-słowackim w średniowieczu*. 2005. Т. 1. S. 37–59. Окрім того, дослідження по інших територіях: Androshchuk F. The place of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations in the 9th to 11th centuries. *Situne Dei*. 2008. P. 7–20; Кіорсак В. Проникнення скандинавського компоненту на територію українського Прикарпаття до включення цих земель до складу Русі. Постановка проблеми. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*: Зб. матеріалів V II Всеукр. студент. археол. конф., м. Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 182–191.

¹⁷⁶ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва: Восточная Литература, 2001. С. 43–45.

¹⁷⁷ Андросчук Ф. К истории контактов между Швецией и Южной Русью в XI–XII веках. *Дньєслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. 2008. С. 100–112.

¹⁷⁸ Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period. *The rural Viking in Russia and Sweden: Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro*. 1997. P. 9–64.

Усе це впливало на культурні взаємовпливи. Перманентні контакти з грецькою культурою посилили вплив християнства на північ від імперії. Знахідки хрестиків-енколпіонів чи іншої християнської атрибутики не є рідкістю під час розкопок скандинавських поховань язичницького часу¹⁷⁹. Це могло бути пов'язано зі світоглядом скандинавів, який мав доволі гнучку ідентичність. На думку вчених, вікінги часто могли приймати місцеві релігії, оскільки вважали, що їхні боги всесильні тільки на батьківщині. В такий спосіб північні мандрівники намагалися здобути захист від місцевих покровителів. Окрім того, навернення до ісламу чи християнства давало економічні прерогативи для торговців у цих краях. А ще обряд прийняття нової віри нерідко супроводжувався подарунками, що також заохочувало до навернення¹⁸⁰.

Підсумком цієї міжкультурної комунікації стало те, що Русь та, особливо, Візантійська імперія сформували в скандинавів образ сакральної території. Сверрір Якобссон блискуче продемонстрував, що в ісландській писемності територія Сходу часто має ознаки безпечної, цивілізованої та духовної території. Така позиція дещо відрізняється від загальноєвропейської тенденції¹⁸¹. Це пов'язано з тим, що в уявленні ісландців XI–XIII ст. ці території були колискою християнської цивілізації і комунікація з ними була одним із вирішальних факторів, які вплинули на християнізацію Норвегії та Ісландії в X–XI ст. Ця теза сформувалася завдяки існуванню історичної пам'яті про норманів на службі у великих християнських монархів Константинополя чи Києва¹⁸². Згодом у королівських сагах Русь постала важливим центром християнства та його східним форпостом, а візантійський імператор — одним із

¹⁷⁹ Андрощук Ф. Русь и Византийские контакты Скандинавии в XI - XIV вв. *StratumPlus: Археология и культурная антропология. Люди и вещи древней Руси*. 2014. Т. 5. С. 199–212.

¹⁸⁰ Андрощук Ф. Етюд про русів: Текст матеріальності і модель культури. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1994. Т. 3. С. 5–16.

¹⁸¹ Тогочасні європейські твори часто наслідували античних авторів та описували території на схід від своєї батьківщини як небезпечні землі які населяли дивовижні істоти та незвичайні люди. Більш детально розбір цих сюжетів можна переглянути у розділі 3.

¹⁸² Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 941–942.

головних християнських правителів. Різниця між православним та католицьким обрядом не видавалася тогочасним авторам суттєвою¹⁸³.

Ще одним фактором, який вплинув на те, що скандинави сприймали Русь як знайому цивілізовану територію, були тісні політичні стосунки руських князів та правителів скандинавських королівств. У легендарних сагах часто можна натрапити на мотив сватання вікінга, здебільшого головного героя, до доньки руського конунга. Цей сюжет використовували настільки часто, що він перетворився на кліше, яке асоціювалося із цими землями¹⁸⁴. Дослідники припускають, що такий мотив міг з'явитися як результат функціонування історичної пам'яті про реальні одруження скандинавських принців із руськими князівнами¹⁸⁵. Чи не найяскравішим епізодом, який цілком міг стати моделлю для такого стереотипу, було одруження норвезького принца Гаральда Суворого з Єлизаветою, донькою київського князя Ярослава. Історія їхнього кохання закарбована в «Сазі про Гаральда Суворого» авторства Сноррі Стурлусона¹⁸⁶. Ця сага була дуже популярною та мала суттєвий вплив на сприйняття Русі ісландцями. Проте Єлизавета була не єдиною руською принцесою, пов'язаною родинними зв'язками зі скандинавською правлячою династією.

Дослідникам достеменно відомо про вісім шлюбів, укладених між руськими та скандинавськими королівськими родами. Найперше спадає на думку сам Ярослав Мудрий, який став зятем шведського короля Олафа Шетконунга, одружившись із його донькою Інгігерд¹⁸⁷. Його онук, Володимир Мономах, узяв за дружину англійську принцесу Гіту, яка на момент одруження

¹⁸³ Більшість саг були записані після XI ст. а отже після Великої схизми 1054 року. Більш детально про сприйняття православ'я у середньовічній Ісландії див. Якобссон С. Народы Аустрвега и исландская картина мира: Прощание с историческим мифом. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2006. С. 165-167

¹⁸⁴ Більш детально див розділ 4.

¹⁸⁵ Мельникова Е. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. Т. 5. С. 18–24.

¹⁸⁶ Snorri Sturluson. *Heimskringla* III. Magnús Ólafsson to Magnús Erlingsson / trans. from Icelandic by A. Finlay. Viking Society for Northern Research: University College London guide, 2015. P. 41–122.

¹⁸⁷ Войтович Л. Княжа доба: портрет еліти. Біла Церква : Вид. Пшонк. О. В., 2006. С. 261–263. ; Dzhakson T. N. Marriages and political alliances in medieval Scandinavia in the light of Old Norse-Icelandic sources. *In the North, the East and West meet. Festschrift for Jens Petter Nielsen*. Oslo, 2019. P. 323–333.

мешкала при дворі свого дядька данського короля Свейна Естрідсена¹⁸⁸. Син Володимира Мстислав I Великий був жонатий на шведській принцесі Крістін. Доньки Мстислава Мальмфрід та Інгібйорг вийшли заміж за норвезького короля Сігурда Хрестоносця та данського принца Канута Лаварда відповідно. Мальмфрід після смерті Сігурда одружилася з данським королем Еріком Еймундом¹⁸⁹. Ще однією руською княжною, яку варто згадати в цьому контексті, є Софія, донька мінського князя Володаря Глібовича. Вона стала дружиною данського короля Вальдемара I Великого¹⁹⁰.

Зрозуміло, що цей список не є вичерпним, адже значна кількість матримоніальних зв'язків не зафіксована в джерелах. Проте він слугує переконливим аргументом на користь того, що Русь мала тісні відносини й була важливим гравцем у скандинавській політичній грі. Підтверджує цю тезу і факт проживання скандинавських принців на теренах Русі. Завдяки сагам нам відомо, що чотири майбутні королі Норвегії мешкали при дворі київських та новгородських князів. Ці події були зумовлені політичною кризою в Норвезькому королівстві кінця X — першої половини XI ст. Саме в час найактивніших міжусобиць у Норвезькому королівстві Руська держава досягнула піка своєї могутності та впливу на сусідні терени. Її союзництво часто мало прямий вплив на розвиток політичних та воєнних суперечок.

Першим норвезьким принцом, який мешкав при дворі руського князя, був Олаф Трюгтвасон. Його вважають одним із найбільш відомих правителів середньовічної Норвегії. Період його правління припав на 995–1000 рр. Проте, незважаючи на коротке правління, він запам'ятався нащадкам як державець, який остаточно християнізував королівство. Пам'ять про цю особу була

¹⁸⁸ Половинська В. Варязькі княгині Інгігерд і Гіта та інші «невидимі» скандинавки на русі. *Сторінки Історії*. 2014. Т. 37. С. 5–13.

¹⁸⁹ Raffensperger C. Dynastic marriage in Action: how two Rusian princesses changed Scandinavia. *Именослов. История языка. История культуры*. 2010. Р. 193–205.

¹⁹⁰ Самонова М. Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI - Начале XIII в. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*. 2012. Т. 5. С. 6–24.

закарбована в декількох сагах та синоптичних працях¹⁹¹. Руські сторінки біографії цього персонажа були насичені захопливими історіями та пригодницькими епізодами. Потрапивши на Русь у дев'ятирічному віці як бранець, Олаф швидко завоював повагу князя Володимира. При дворі він прожив приблизно десять років. За цей час йому вдалося здобути воєнну славу та очолити загони Володимирової армії¹⁹².

Ще одним норвезьким королем, пов'язаним із Руссю, був Олаф II Гаральдсон (Святий). У 1026 р. він утік на схід після поразки в битві поблизу річки Хельга. У цій битві дансько-англійське військо Канута Великого розбило шведсько-норвезьку армію Олафа. Олаф втратив владу в Норвегії і перебрався на Русь, де готувався до відплати. У 1029 р. Олаф здійснив спробу повернути свою владу, проте загинув наступного року в битві під Стиклестадом¹⁹³.

Попри спорадичні періоди правління, Олаф став справжнім символом тогочасної Норвегії та династії Гарфагрів. Він був канонізований уже за рік по смерті. Цей король став патроном та одним із найбільш шанованих святих у Норвегії. Проте його культ вийшов далеко за межі кордонів власного королівства. Така популярність була зумовлена не в останню чергу літературною традицією. Особі короля-чудотворця було присвячено декілька саг, таттрів, а також розділів у протонаціональних історичних наративах¹⁹⁴. Ці твори доклалися до формування міфу про Святого Олафа, який був важливим із погляду формування домодерних ідентичностей XII–XIV ст. Його зв'язок із Руссю був важливим складником біографії. Тож художні сюжети про цю землю стали важливим чинником, який вплинув на сприйняття цієї території скандинавами.

¹⁹¹ Bagge S. The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Tryggvason and the Conversion of Norway. *The Journal of English and Germanic Philology*. 2006. Vol. 105, no. 4. P. 473–513.

¹⁹² Snorri Sturluson *Heimskringla* volume I. The beginnings to Óláfr Tryggvason / trans. by A. Faulkes, A. Finlay. London: Viking Society for Northern Research, 2011. P. 137–233.

¹⁹³ Ommundsen Å. A Saint and his Sequence: Singing the Legend of St Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2009. Vol. 5. P. 151–176.

¹⁹⁴ Це стосується «Огляду саг про норвезьких королів» (*Ágrip af Nóregskonungasögum*), «Історії Норвегії» (*Historia Norwegiae*) та «Історії стародавнього королівства норвезького» (*Historia de antiquitate Regum Norwagiensium*).

Битва при Стиклестаді була поворотним моментом в історії середньовічної Норвегії. Після поразки Олафа II Канут Великий укріпив свою владу в Норвегії та в частині Швеції. Родичі та сподвижники Олафа були змушені втікати. Русь стала надійним прихистком для сина Олафа Магнуса I Доброго та його зведеного брата Гаральда Суворого. Обидва норвезьких принца жили при дворі Ярослава Мудрого. Звідси Гаральд подався на службу до Константинополя та здобув славу воїна¹⁹⁵. Схожа доля спіткала й Гаральдового племінника Магнуса, який у сагах зазначається названим сином Ярослава¹⁹⁶. Не без допомоги останнього Магнус зумів повернутися на батьківщину та відвоювати батьківський престол у 1035 р. Згодом, у 1046 р., його співправителем став Гаральд, який з 1047 р. перетворився на одноосібного володаря Норвегії.

Злам X–XI ст. був вкрай важливим із погляду русько-скандинавських відносин. Однак ми не можемо з упевненістю говорити, що це був унікальний період у руській історії. Річ у тому, що згадані постаті норвезьких королів були вкрай важливими для ісландських авторів XII–XIII ст. Вони намагалися формувати власну версію політики пам'яті та обґрунтувати виключне право династії Гарфагрів на володіння Норвегією. На щастя для нас, ці правителі були тісно пов'язані з Руссю. Однак джерела побіжно вказують на те, що руські правителі мали перманентний зв'язок і з іншими скандинавськими династіями. Усе це не могло не впливати на культурні та соціально-економічні сфери цих держав. Окрім того, згадки Русі в біографіях таких популярних постатей, як Олаф I, Олаф II чи Гаральд III, робили ці землі ближчими, зрозумілішими та ріднішими. Вони несвідомо формували власний канон, який згодом почав трансформуватися в стереотипи, пов'язані із цією землею та її людьми.

Тепер, коли ми проаналізували економічні, воєнні та політичні зв'язки, нам залишається розглянути останній аспект русько-скандинавських відносин

¹⁹⁵ Филиппчук А. Харальд Сигурдссон С. 193–205.

¹⁹⁶ Snorri Sturluson. *Heimskringla* III. Р. 4

— соціально-культурний. Для нас важливо усвідомити, яке місце займали нормани в поселеннях Східної Європи, як вони культивували власну ідентичність і, нарешті, як усі зазначені фактори впливали на міжкультурну комунікацію.

Кількість скандинавських артефактів, знайдених на території Східної Європи, є настільки значною, що може дорівнятися хіба що кількості знахідок на власне скандинавських територіях¹⁹⁷. Однією з причин такої масовості, на думку Інгмара Янссона, є колонізація цих країв північанами. Автор зазначає, що шведи, особливо в IX–X ст., масово переселялися на південний схід у пошуках нових земель для сільського господарства, ремесла та іншої діяльності. Про це свідчить той факт, що прибулі оселялися тут цілими сім'ями. Аргументом на користь цієї тези є значна кількість речей, які асоціюються із жіночими одягом чи предметами побуту. Автор спростовує тезу про те, що на схід мандрували лише представники заможних верств, як то військові чи купці. Він зазначає, що це були здебільшого люди середнього прошарку, які вирушали в далекі подорожі з метою пошуку нових земель¹⁹⁸. Автор вказує, що на території Русі функціонували важливі виробничі центри, які виробляли речі, притаманні традиційній матеріальній культурі півночі. Яскравим прикладом є ювелірні вироби. За словами дослідника, лише Норвегія та Швеція дали нам більшу кількість скандинавських прикрас, аніж Русь¹⁹⁹.

Федір Андрощук під час дослідження музейних колекцій мечів Данії, Норвегії, Швеції та Ісландії дійшов висновку, що для шведських та норвезьких артефактів притаманні знахідки мечів у сільській місцевості. Автор спростовує тезу про те, що поховання з мечами репрезентували прошарок військової аристократії. Натомість значна кількість вікінгів, які мандрували на схід

¹⁹⁷ Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии С. 7.

¹⁹⁸ Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation? P. 27–30.

¹⁹⁹ Ibidem.

Європи зі Швеції, були вихідцями із сільської місцевості. Це означало, що зброя могла бути атрибутом будь-якого прошарку суспільства²⁰⁰.

Теза Інмара Янссона про те, що нормани мандрували на схід із метою переселення, а також докази на користь масовості цього явища наштовхують нас на наступну важливу думку. Східна Європа, Візантія та Арабський Схід стали місцем, де формувалися діаспорні спільноти скандинавів²⁰¹. Дослідження того, як ці спільноти впливали на формування ідентичності вікінгів, вкрай цікаве для нас. Воно може дати розуміння того, як відбувалися культурні взаємовпливи скандинавів із місцевими народами та як функціонували процеси обміну інформацією між батьківщиною та діаспорними групами.

Краще зрозуміти це питання можна крізь призму теорії кроскультурної торгівлі. Одним із її апологетів є Філіп Куртін. На прикладі південноамериканських торгових компаній він намагався зрозуміти, як перманентний зв'язок різних соціальних та етнічних груп впливає на формування ідентичностей. Учений показує, що безперервна торгова комунікація різних етнічних груп приводить до формування спільної культури, яка вбирає риси обох спільнот. У результаті цього виокремлюється когорта людей, яка має відмінну ідентичність, засновану на симбіозі різних культур²⁰².

Це дослідження стало підґрунтям для британського історика Клер Даунгем. Вона проаналізувала вплив скандинавської торгівлі на формування державних інститутів та ірландсько-норманські культурні взаємовпливи і довела, що постійні торгові та воєнні контакти вплинули на формування особливого типу ідентичності. Таких людей в Ірландії називали *Gall-gaoidi* (іноземні гели). Ці люди були здебільшого етнічними скандинавами, які зазнали суттєвого впливу з боку місцевої культури. Як і в інших землях,

²⁰⁰ Androshechuk F. Rural Vikings and Viking Helgö. *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm, 2007. P. 162.

²⁰¹ Hedenstierna-Jonson C. Rus', Varangians and Birka Warriors. *The Martial Society: Aspects on Warriors, Fortifications and Social Change from the Bronze Age to the 18th Century*. Stockholm, 2009. P. 166; Hedenstierna-Jonson C. Viking Mobility in the Baltic Sea Region. *Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking Congress*. Aarhus, 2020. P. 57–66; Brink S. People and 'land' in early Scandinavia. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout, 2005. P. 87–112.

²⁰² Curtin P. D. *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. P. 1–14.

найважливішими факторами процвітання скандинавських воїнів в Ірландії була торгівля та надходження данини. Розвиток торгівлі сприяв зближенню верхівки норманів та місцевої еліти. Велика кількість скарбів на території вікінгських поселень свідчить про заможність цього прошарку. Кількість скарбів північного походження в Ірландії різко зростає з X ст., що свідчить про те, що нормани починають тут осідати та утворюють особливу спільноту людей, яка витворила власну культуру і світогляд²⁰³.

Важливо зауважити, що нордичні спільноти, незважаючи на чужорідні впливи, не позбавлялися власної культури. На думку Леслі Абрамс, вікінги формували креативні закордонні спільноти, які підтримували зв'язки між собою та були важливим каналом, через який інформація, ідеї та речі потрапляли на батьківщину. Окрім того, закордонний досвід впливав на формування власної культури та сприяв її еволюції. Часто проживання у віддалених куточках світу не лише не спонукало до відмови від власної ідентичності, а, навпаки, сприяло її підкресленню та культивуванню²⁰⁴.

Дихотомія гнучкості ідентичності та її культивуванню добре помітна на прикладі двох явищ — розвитку традиційного костюма та релігійних вірувань. Ми вже згадували, що нормани могли змінювати релігії, мандруючи до нових земель. Однак на території Русі ми маємо значну кількість знахідок, які пов'язані з германськими культами. Найперше це стосується молоточків Тора, стилізованих фігурок Одіна чи валькірій²⁰⁵. Ці артефакти часто були пов'язані з поховальним обрядом, як, наприклад, підвіски з молоточками Тора, якими прикрашали поховальні урни²⁰⁶. Знахідки ритуальних човнів²⁰⁷ та іншого інвентарю також вказують на те, що культи германських богів зберігалися на території Східної Європи. Про це свідчить і «Повість минулих літ», у якій

²⁰³ Downham C. Coastal Communities and Diaspora Identities in Viking Age Ireland. *Maritime Societies of the Viking and Medieval World*. London and New York, 2016. P. 370–383.

²⁰⁴ Abrams L. Diaspora and identity in the Viking Age. *Early Medieval Europe*. 2012. Vol. 20, no. 1. P. 17–38.

²⁰⁵ Енисов А. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное. *Российский археологический ежегодник*. 2012. Т. 2. С. 555–602; Войтович Л. Князь Рюрик. С. 29.

²⁰⁶ Новикова Г. Скандинавские амулеты из Гнёздова. *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. Москва, 1991. С. 175–199.

²⁰⁷ Сорокин П. Погребальные ладьи на территории Древней Руси. *Stratum plus*. 2018. Т. 5. С. 235–250.

згадано варягів, які під час укладення договору з візантійцями здійснювали ритуал клятви на зброї²⁰⁸. Мабуть, цей обряд також варто вважати ще одним виявом скандинавського культу. Водночас Кетрін Галей-Галінські висуває тезу про те, що ця релігія, хоч і мала традиційну форму, все ж запозичила ознаки місцевих культур. Зокрема, на прикладі оповіді Ібн Фадлана дослідниця показує, що навіть найконсервативніші особливості духовної культури, такі як поховальний обряд, зазнавали впливу з боку кочової культури та змінювали світогляд, культивуючи «номадичну ідентичність»²⁰⁹.

Із цього приводу варто підкреслити дві основні тези. По-перше, скандинави часто сприймали Русь як частину власного простору, а отже, це була територія, на яку поширювалася влада їхніх богів. По-друге, навіть якщо нормани приймали нову віру на чужих територіях, їхній культ залишався синкретичним. Тобто він часто сприймався крізь призму власної релігії та супроводжувався традиційними язичницькими ритуалами.

Ситуація з одягом була дещо іншою. Якщо жіноча мода залишалася більш традиційною, то чоловічий костюм увібрав значну кількість чужоземних впливів. Багаті поховання з Бірки, які варто асоціювати з купцями, що мандрували на схід, часто містять елементи одягу, прикрас та аксесуарів, які варто пов'язувати із Центральною Азією та Східною Європою. Згодом ці елементи поширилися та впливали на розвиток локальної традиції. У X–XI ст. окремі аксесуари східного походження вже стали частиною локального костюма в Балтійському регіоні. Їх виробляли місцеві ремісники, і ці речі вже не були атрибутом виключно заможних верств. На думку Шарлотти Гендестьєрни-Джонсон, разом з естетичними запозиченнями скандинави переймали також і сенсове наповнення, ідеали та символіку, яка була важливою для людей Сходу²¹⁰.

²⁰⁸ Повесть временных лет. С. 24.

²⁰⁹ Haley-Halinski K. Paths of Belonging: Nomadic Identity and Ritual Place in the Rus' Funeral of Ibn Fadlan. *Colloquia Russica*. 2017. P. 52–53.

²¹⁰ Hedenstierna-Jonson C., Holmquist Olausson L. The oriental mounts from Birka's Garrison: an expression of warrior rank and status. *Antikvariskt arkiv*. 2006. Vol. 81. P. 46–77.

Аналіз усіх чинників русько-скандинавської взаємодії в період Середньовіччя пояснює, чому Русь чи землі Східної Європи часто грали роль центральних локацій саг про історичні часи. Так само нам не здається дивною і обізнаність у географічних та історичних деталях, адже відносини цих регіонів були такими тісними, що в певні моменти своєї історії вони витворили єдиний культурний та політичний простір. Починаючи від вікінгів-торговців чи шведських селян, що переселилися на схід, і закінчуючи норвезькими принцями, які шукали політичного притулку при дворі руських князів, скандинави творили новий культурний простір на східному форпості свого світу. Ця культура зазнавала суттєвих локальних впливів, які поширювалися на батьківщину та додавали нові сенси у світогляд людей Півночі.

Вікінги, які були органічною складовою ранньодержавних поселень у Східній Європі, стали важливим каналом, через який інформація про ці землі потрапляла на північ. Враховуючи цю особливість, можна краще зрозуміти тезу Ганса Якоба Орнінга, який вважав Русь частиною нордичної спільноти²¹¹. Враховуючи кількість людей, які тут мешкали, їхній соціальний статус, а також постійні політичні, культурні та торгові зв'язки між цими територіями, не видається дивним той факт, що Русь для тогочасних норманів була одним із центрів формування скандинавської культури. Так само не видається дивним і той факт, що це була важлива територія з погляду історичної пам'яті скандинавів.

2.2. Політичні, суспільні та культурні передумови розвитку ісландської літератури

Ми вже згадували про те, що сага є унікальним твором в історії світової літератури. Проте для того, щоб вповні збагнути її витоки, нам варто розпочати наше дослідження з аналізу суспільства, у якому виникли та розвинулися ці праці. Вивчення середовища їхнього творення дасть відповіді на ключові

²¹¹ Orning H. J. Transient Borders. P. 373–375.

питання формування політики пам'яті та сформує розуміння інтелектуального середовища того часу. Зрозумівши це, ми зможемо пояснити феномен саг та усвідомимо, наскільки непересічною була спільнота, у якій народжувалися ці твори.

2.2.1. Особливості формування суспільних та політичних інститутів у середньовічній Ісландії

Коли ми говоримо про ісландське суспільство, то маємо на увазі особливу емігрантську спільноту. Острів Ісландія не мав автохтонних жителів. Він почав активно заселятися в IX ст. Здебільшого його колонізували норвежці та жителі інших скандинавських королівств. На основі аналізу ДНК дослідники стверджують також і про присутність кельтського населення, яке здебільшого було вихідцями з Ірландії²¹². Перші поселенці були переважно авантюрними людьми, які в силу певних обставин не могли залишатися на батьківщині. Час активного заселення цієї землі збігся з посиленням централізаційної політики норвезького правителя Гаральда Гарфагра. Унаслідок неї норвезькі землевласники втратили значну частину своїх колишніх привілеїв. Хтось опинився поза законом, хтось потрапив у немилість до правителя, а хтось вирушив у далеку подорож у пошуках кращого життя²¹³.

Моделі суспільної та державної організації Ісландії не були скопійовані зі скандинавських королівств. Тут не було королів та традиційної аристократії. Географічні умови давали ісландцям змогу обходитися без фахової армії, що унеможливлювало формування професійної військової еліти класичного феодального суспільства. Провідною верствою суспільства стали годі — лідери общин, які завдяки своєму авторитету виконували адміністративні, судові та

²¹² Price T. D. Introduction: New Approaches to the Study of the Viking Age Settlement across the North Atlantic. *Journal of the North Atlantic*. 2018. Vol. 7. P. v–vi; McEvoy B., Bradley D. G. Y-chromosomes and the extent of patrilineal ancestry in Irish surnames. *Human Genetics*. 2006. Vol. 119, no. 1–2. P. 212–219.

²¹³ Vésteinsson O. Patterns of Settlement in Iceland. A Study in Pre-History. *Saga-Book*. 2001. Vol. 25. P. 1–29.; Smith K. P. Landnám: The Settlement of Iceland in Archaeological and Historical Perspective. *World Archaeology*. 1995. Vol. 26, no. 3. P. 319–347; Джаксон Т. Из Норвегии в «Ледовую страну»: о норвежском заселении Исландии в конце IX в. *Альманах североевропейских и балтийских исследований*. 2017. Т. 2. С. 13–25.

релігійні функції. Годі не мали формальної влади над іншими. Їхній статус можна було втратити, успадкувати чи навіть купити. Здебільшого це були великі землевласники, які мали авторитет та володіли необхідним набором навичок, щоб захищати права своїх земляків під час судових суперечок. Окрім того, ці люди обстоювали інтереси общини на загальнонаціональному зібранні — альтінгу²¹⁴.

Спільнота людей, які пов'язували себе з певним годі, називалася годорд. Суть існування таких суспільних одиниць полягала у взаємній вигоді. З одного боку, годі захищав інтереси своїх земляків у судових суперечках, з іншого, протекція фермерів допомагала зміцнювати авторитет, покращувати матеріальне становище та захищати власні землі. Землевласники не були залежними від годі, вони мали формальне право обирати його та відмовлятися від його послуг, якщо були ними не задоволені²¹⁵. Саме тому годі варто було турбуватися про власну репутацію. Вони мали бути не лише красномовними та кмітливими для судових справ. Обов'язковими були організація бенкетів та дарування подарунків фермерам. Епізоди ісландських саг завжди возвеличують щедрість як ключову рису хорошого годі²¹⁶. Також лідери спільно залучали працю скальдів, які виконували роль засобів масової інформації.

Під час аналізу інформації з правових джерел та саг, які змальовували минуле Ісландії²¹⁷, може скластися враження, що ця держава була островом спокою та миру на фоні інших скандинавських королівств. Реальність була

²¹⁴ Vésteinsson O. A Divided Society: Peasants and the Aristocracy in Medieval Iceland. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2007. Vol. 3. P. 118–121.

²¹⁵ Ми наголошуємо на формальному праві оскільки дослідники ставлять під сумнів, що практика зміни годі була поширеною. Гуннар Карлссон стверджував, що здебільшого годі мали свої територіальні зони впливу. Відповідно, фермери були залежні від локальних лідерів. При цьому, одна із саг містить епізод який згадує зміни годі. При цьому, годі справді могли втратити свій статус, якщо не виконували покладених на них функцій. Більш детально Див. Karlsson G. Goðar and Höfðingjar in Medieval Iceland. *Saga-Book*. 1974. Vol. 19. P. 358–370.

²¹⁶ Sigurðsson J. V. Kings, Earls And Chieftains. Rulers In Norway, Orkney And Iceland c. 900–1300. *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages*. Leiden, 2011. P. 70.

²¹⁷ Такі саги називали сагами про ісландців або родовими сагами. Цей термін було застосовано для того, щоб виокремити особливий вид текстів, які описували минуле Ісландії у період із 930 до 1030 років (Vik sag). Ці твори почали записувати на початку XIII ст. Вони оповідали про події недавнього минулого. Здебільшого це були сюжети присвячені боротьбі різних кланів.

протилежною. Саги, які описували сучасні події²¹⁸, показують масштаб внутрішніх конфліктів. Автори цих текстів детально описують правові звичаї, які контрастують із тим, що ми читаємо в законниках. Нерідко правові суперечки спричиняли серію вбивств, які вимагали кровної помсти та тягнули за собою затяжну серію насилля. Завдяки роботі з такими сагами стає зрозумілою роль годі. Саме на лідерів локальних общин були покладені обов'язки з врегулювання чвар. Іншими словами, забезпечення нормального функціонування суспільних інститутів було відповідальністю общинних лідерів. І тут значну роль відігравали не лише воєнні та комунікативні навички, а й соціальний статус²¹⁹. У сагах можна простежити, які риси возвеличував автор при описі певних персонажів. Якщо норвезьких королів зображували найвищими, найміцнішими та найхоробрішими, то для ісландських вождів фізичні характеристики, пов'язані з війною, відходили на другий план. Для них найважливішим було вміння залагоджувати конфлікти²²⁰.

Ісландці перенесли на острів традиційний германський законодавчий орган — тинг. Кожна область мала власні зібрання, де обговорювалися найважливіші питання спільноти та розглядалися судові справи. Питання загальнодержавного характеру вирішувалися на щорічному альтингу. Окрім того, альтинг вважався верховною судовою установою. До нього входило тридцять дев'ять найповажніших годі, хоча присутніми під час прийняття рішень могли бути всі вільні чоловіки²²¹. Головував на цих зборах закономовець (*Lögsögumaður*). Закономовець мав досконало знати закони та вмівло їх пояснювати. Це був виборний пост із каденцією на три роки. Зазначена посада також не надавала формальної влади, проте на неї обирали

²¹⁸ Саги про сучасність ще називали сагами про Стурлунгів. Концепція цих творів закладена вже у самій назві. Ці твори були присвячені недавнім подіям які мали місце на острові. Зазначені тексти засновувалися на розповідях очевидців, а в окремих випадках автор сам був учасником чи свідком подій. Період запису цих саг припав на XIII ст. Завдяки мінімальному часовому проміжку між подіями та їх записом, цей жанр містить багато цінної фактичної інформації для вивчення соціальної історії Ісландії.

²¹⁹ Jakobsson S. The Process of State-Formation in Medieval Iceland. *Viator*. 2009. Vol. 40, no. 2. P. 151–170.

²²⁰ Sigurðsson J. V. Kings, Earls And Chieftains. P. 69–71.

²²¹ Byock J. Governmental Order in Early Medieval Iceland. P. 22–23.

найвпливовіших людей. Окрім того, закомовець був верховним арбітром у суперечках²²².

2.2.2. Вплив християнізації на політичне та культурне життя Ісландії

Суттєві зміни в суспільних відносинах Ісландії відбулися після прийняття християнства в 1000 р. На відміну від інших скандинавських королівств, де цей процес супроводжувався насильством, ісландці добровільно погодилися прийняти нову віру на загальних зборах²²³. Для налагодження функціонування нової конфесії не довелося залучати значну кількість місіонерів із Європи. Абсолютна більшість годі, які були пов'язані з язичницькими релігійними культами²²⁴, стали пасторами нової церкви. У результаті цього перші десятиліття навернення є чудовим періодом для дослідження релігійного синкретизму язичництва та християнства²²⁵.

Ісландська церква першої половини XI ст. не була частиною Вселенської. Незважаючи на всі намагання нідароського архієпископа підпорядкувати згадані парафії, церква Ісландії зберігала незалежність аж до другої половини XII ст.²²⁶ Значна частина ісландських звичаїв не співвідносилися з нормами канонічного права. Наприклад, посаду єпископа здебільшого обіймали вихідці з

²²² Sigurðsson J. V. The goðar and «Cultural Politics» of the Years ca. 1000– 1150. *Social Norms in Medieval Scandinavia*. 2019. P. 8–9.

²²³ Jochens J. Late and Peaceful: Iceland's Conversion Through Arbitration in 1000. *Speculum*. 1999. Vol. 74, no. 3. P. 653–654.

²²⁴ Дослідники зауважили, що етимологія слова годі пов'язана із германською сакральною термінологією. Слово goð, ототожнювалося із богом. Терміном gudja германці позначали жерців. На основі цього було висунуто припущення, що первісно функції годі у германському суспільстві були пов'язані із релігійним культом.

²²⁵ Jakobsson S. Conversion and Cultural Memory in Medieval Iceland. *Church History*. 2019. Vol. 88, no. 1. P. 1–26.

²²⁶ Формально ісландська церква стала частиною нідароського архієпископства у 1153 році. До цього вона була частиною лундського архієпископату. Проте насправді залежність церкви в Ісландії була тільки на папері. Латеранський синод 1215 року затвердив, що єпископ не може бути призначений королем чи іншими світськими особами. Це має робити лише архієпископ. З цієї точки зору ісландський клір не відповідав канонічному праву адже усі духовні посади займали люди, які були обрані місцевими вождями. Норвезькі єпископи затверджені архієпископом почали прибувати до Ісландії після 1239. Їм довелося боротися із місцевою опозицією, яка не бажала адаптуватися до нових умов. Лише після входження Ісландії до Норвезького королівства король отримав повноцінний доступ до церковної влади та зміг забезпечити повноцінне входження до Вселенської церкви. Наслідком цього стало повноцінне передання церковних земель у владу церкви. Більше див Sigurðsson J. V. Changing layers of jurisdiction and the reshaping of the Icelandic society c. 1220-1350. *Communities in European history : representations, jurisdictions, conflicts*. 2007. P. 180–183.

найвпливовіших кланів. Ця посада була виборною, а не за призначенням архієпископа.

Релігійні споруди здебільшого зводилися на землях годі. Вони були їхньою приватною власністю та передавалися в спадок нащадкам. Такі годі вважалися священниками, але часто вони не правили меси, а наймали пресвітерів і лише залишалися власниками церкви. Утримання храмів мало свої економічні вигоди, адже, за даними дослідників, власники церкви могли отримувати до 50% від десятини. Це суттєво вплинуло на зміцнення фінансового становища окремих вождів та вилилося в суспільні трансформації, спричинені збільшенням майнової нерівності²²⁷.

Річ у тому, що общинні лідери, які тепер виконували духовні функції, продовжували захищати інтереси своїх спільнот. Нерідко це вимагало застосування сили, що не могло поєднуватися із саном священника. Це призвело до того, що в 1190 р. було ухвалено закон, який забороняв суміщати роль отця церкви та годі. Як стверджує Сверрір Якобссон, це був вирішальний чинник, який призвів до порушення балансу сил на острові. На думку вченого, наслідком цих подій стала концентрація влади в руках невеликої кількості кланів, що вилилося в період політичної нестабільності та перманентних воєн. Цей час був названий епохою Стурлунгів (1220—1264)²²⁸. Його завершення збігається з втратою Ісландією незалежності шляхом підпорядкування її норвезькій короні. Це було результатом постійних міжусобиць, які призвели до посилення влади норвезького короля Гокона IV²²⁹.

²²⁷ Jakobsson S. Heaven is a Place on Earth Church and Sacred Space in Thirteenth- Century Iceland. *Scandinavian studies*. 2010. Vol. 82, no. 1. P. 1–20.; Sigurðsson J. V. Conversion and Identity in the Viking-Age North: Some Afterthoughts. *Medieval Identities: Socio-Cultural Spaces*. Turnhout, 2014. P. 234–235.

²²⁸ Назва епохи Стурлунгів походить від «Саги про Стурлунгів». Цей твір був присвячений наймогутнішому кланові того часу кланові. Зазначеним терміном позначають період від 1220 р. до договору про входження Ісландії до Норвезького королівства (1262). Окремі дослідники називають цей період одним із найбільш кровопролитних за всю історію існування державності. Саме в цей час відбувалися важливі суспільні трансформації, спричинені порушенням балансу сил локальних лідерів. Одним із результатів цього конфлікту стала концентрація влади в руках окремих кланів. Однак куди більш далекосяжним наслідком стало залучення норвезького короля до ісландських внутрішніх справ. У результаті цього було досягнуто паритету між місцевими елітами, а також посилення зовнішнього впливу з боку Норвегії, що в кінцевому підсумку призвело до того, що Ісландія стала частиною Норвезького королівства.

²²⁹ Jakobsson S. The Process of State-Formation. P. 10–12.

Однак культурні наслідки прийняття християнства були ще далекосяжніші. Як зазначено вище, християнство в перші десятиліття свого існування дуже тісно було пов'язане з язичництвом. Це проявлялося не тільки в тому, що першими священниками здебільшого були колишні жерці. Нова релігія була складним комплексом світоглядних переконань, які впливали на всі сфери людського життя. Зміни цих переконань тривали поколіннями.

У своєму дослідженні Йоу Відар Сігурдссон звернув увагу на вагомість культу святих в Ісландії. Місцеві храми завжди зводили на честь котрогось зі святих, яких вважали покровителями тих земель чи родин. Це було не випадково, адже такий підхід був більш зрозумілим для колишніх язичників, які ще недавно сповідували політеїзм. Ще одним важливим елементом була зміна ритуалів на законодавчому рівні. Дослідник зауважив, що вже в перші десятиліття після навернення археологи фіксували повний перехід на християнський обряд поховання²³⁰. Він пояснює це тим, що ритуали ведуть до підсвідомої зміни способу мислення. Звичаї, пов'язані з похованням, народженням та весіллям, є одними з найбільш консервативних. Їхня зміна стала першим кроком до формування християнського світогляду²³¹.

Симбіоз язичництва та християнства добре простежується на прикладі уявлень про здоров'я. Згідно з тогочасним законодавством, здійснення будь-яких магічних ритуалів було заборонено²³². Проте саги показують зворотне. Ми зустрічаємо згадки побутової магії з метою зцілення від недугів. У період християнства об'єкт жертвоприношень зміщується на персонажів демонології — ельфів, гномів та духів²³³. Вивчаючи північні тексти, Аларік Голл припустив,

²³⁰ Традиційним поховальним елементом германців було трупоспалення. Цей спосіб захоронення був поширений на більшості північних земель у дохристиянський період. Щоправда варто зазначити, що не усі скандинави дотримувалися цього звичаю. Наприклад відоме поховання в Осебергу містить сліди трупопокладення. Більш детально Див. Андрощук Ф. Осеберг. Загадки королівського кургана. Київ : Laurus, 2017. 124 с. Однак після запровадження християнства, обряд кремації повністю зникає із поховальних пам'яток скандинавів.

²³¹ Sigurðsson J. V. Conversion and Identity. P. 236–238.

²³² Laws of Early Iceland: Gragas I. The codex regius of Gragas with material from other manuscripts. Volume I / trans. by A. Dennis, R. Perkins, P. Foote. Winnipeg: Univ. of Manitoba Press, 1980. P. 39.

²³³ Orning H. J. The Magical Reality of the Late Middle Ages: exploring the world of the fornaldarsögur. *Scandinavian Journal of History*. 2010. Vol. 35, no. 1. P. 3–20.

що скандинави персоніфікували хвороби. Цього висновку він дійшов на основі лінгвістичних порівнянь. Для скандинавів недуг був Þurs-ом, тобто монстром, який міг бути як причиною захворювання, так і, власне, самою хворобою. Така синонімія, на думку автора, свідчить про прадавній символізм, який був закладений у світогляді людей того часу. Боротьба з недугом ототожнювалася з боротьбою проти монстра, а сама хвороба була своєрідною міфологічною сутністю²³⁴. Окрім принесення жертв богам та різним демонологічним істотам, люди повсякчас використовували різноманітні амулети та обереги, що мали відвернути від них незгоди. Про популярність цих речей у середньовічній Скандинавії свідчить велика кількість знахідок, які археологи ідентифікують як амулети. Водночас учені схиляються до думки, що більшість із них не збереглися до наших днів через своє органічне походження, адже часто оберегами були рослини, які вважалися цілющими²³⁵. Не зникли після прийняття християнства і різного роду чаклуни та цілителі. У сагах згадуються люди, до яких зверталися по допомогу в лікуванні. Здебільшого це були відьми та чаклуни або старі мудреці. До прикладу, в «Сазі про Стюрлауга Працьовитого» згадується стара чаклунка Вефрея, яка могла не лише накладати чари, а також лікувати людей²³⁶. У цьому ж творі описують чаклунів, які мали здатність виліковувати будь-які хвороби.

Суттєві впливи язичницької релігії, а також незалежність ісландської церкви позначилися на особливому сприйнятті своєї історії. Якщо в більшості європейських держав запровадження християнства супроводжувалося протистоянням язичницькій опозиції, то ісландці не мали досвіду такої боротьби. Унаслідок цього в них не сформувалася традиція відкинення усього поганського. Ісландці часто зверталися до свого минулого та культивували цей спосіб мислення. Завдяки цьому вони стали одним із небагатьох європейських народів, кому вдалося зберегти свої дохристиянські звичаї та культуру в

²³⁴ Hall A. "Þur sarriðu þursa trutin": Monster-Fighting and Medicine in Early Medieval Scandinavia. *Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*. 2009. P. 195–218.

²³⁵ Fuglesang S. H. Viking and medieval amulets in Scandinavia. *Fornvännen*. 1989. Vol. 84. P. 21–22.

²³⁶ Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси. Москва: Ладомир, 1996. С. 51.

міфологічних текстах. Завдяки цій толерантності до нас дійшли неоціненні твори, які репрезентують світогляд германців дохристиянського періоду²³⁷. Насамперед мова йде про легендарну книгу «Поетична Едда», яка має давнє походження та містить унікальну інформацію про релігійні культи минулого. Не менш важливою є і праця Сноррі Стурлусона «Прозова Едда». Хоча цей текст і створювався в християнський період, він на диво неупереджено зображує поганські вірування²³⁸.

2.2.3. Історичні витоки та розвиток саги в ісландському суспільстві

У XII ст. Ісландія зажила слави історичної кузні північного світу. Ісландські скальди та їхні розповіді були надзвичайно популярними й авторитетними в усіх землях, де спілкувалися нордичними мовами. Це твердження підтвердив ще данський історик XII ст. Саксон Граматик, який називав ісландців знавцями давньої історії²³⁹. На користь зазначеної тези свідчить і той факт, що норвезькі королі замовляли історії про своїх предків саме ісландським авторам²⁴⁰. Велика кількість цих авторів у різні часи своєї кар'єри жила та працювала при дворах не лише норвезьких, а й данських та шведських правителів²⁴¹.

Початок історії саг варто відводити із часу адаптації ісландської мови до латинської абетки. Ця подія відбулася на зламі XI–XII ст. і спричинила справжній культурний бум на острові. Перш ніж зосереджуватися в центрах писемності, ці твори проходили свою еволюцію через бенкети, весілля та інші громадські збори. У джерелах знаходимо підтвердження, що розповідання

²³⁷ Tulinius T. Do the Icelanders believe in their myths? *Europe: Revue littéraire mensuelle*. 2005. Vol. 928-29. P. 31–43; Tulinius T. Thykir-mer-godh-sonareign-i-ther". Fathers, ghost, and elements of the fantastic in three Icelandic sagas. *Revue des langues romanes*. 1995. Vol. 101, no. 2. P. 145–162.

²³⁸ Sigurðsson G. The Eddas and Sagas of Iceland. *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. Oxford, 2015. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.1215> (date of access: 03.05.2022).

²³⁹ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus / trans. by O. Elton. Elton: Nutt, 1894. 435 p.

²⁴¹ Sørensen P. M. Social institutions and belief system of medieval Iceland (c. 870-1400) and their relations to literary production. *Old Icelandic Literature and Society*. Cambridge, 2000. P. 13; Antonsson H. Salvation and Early Saga Writing in Iceland: Aspects of the Works of the Þingeyrar Monks and their Associates. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2012. Vol. 8. P. 71–140.

історій було обов'язковою розважальною частиною тингів. Їх розповідали при дворах королів та на постійних вечірках громад²⁴². Місцеві вожді вважали своїм обов'язком запрошувати професійних скальдів, а часто й самі не цуралися розважати товариство цікавими оповідками. Вправні повістярі швидко здобували популярність і запрошувалися за межі своїх общин, а захопливі саги миттю передавалися, втрачаючи авторство. Такі умови створювали сприятливий ґрунт для розвитку цього ремесла та забезпечували циркуляцію творів в Ісландії та за її межами²⁴³.

Вагомість літератури для тогочасного суспільства можна краще зрозуміти, аналізуючи біографію видатного ісландського вельможі Стурли Тордарсона. Період його життя припав на XIII ст.²⁴⁴ — час, який історики називають періодом саг. За своє життя Стурла побудував надзвичайно успішну політичну кар'єру. Походячи з одного з наймогутніших родів, Стурла швидко здобув авторитет та був обраний на посаду закономовця. Талановитий ісландський вельможа був наближеним норвезького короля Магнуса IV і причетним до створення нового законодавства після включення Ісландії до складу Норвегії²⁴⁵. Згодом він репрезентував владу короля на острові²⁴⁶.

Втім, біографія Стурли Тордарсона є промовистою з інших причин. Він увійшов в історію як один з найвідоміших та найпродуктивніших авторів середньовічної Ісландії. Його перу належать такі твори, як «Книга про заселення» («*Landnámabók*»)²⁴⁷, «Сага про ісландців», «Сага про короля

²⁴² Суспільне життя Ісландії ґуртувалося навколо общинної одиниці — стадру (*Staðr*). Здебільшого ці території співпадали із межами впливу годі. Згодом на місці стадрів виникли церковні громади. Характерною рисою цих общин були традиції спільного проведення часу. Тут відбувалися регулярні бенкети, які організовували годі, а також проводилися весілля та інші особисті і календарні свята. Більш детально див. Tulinius T. *The Sagas and Public Space. Studi Medievali e Moderni art literature storia*. 2009. Vol. 13, no. 3. P. 193–200.

²⁴³ Tulinius T. *The Social Conditions for Literary Practice in Snorri's Lifetime. Snorri Sturluson and Reykholt The Author and Magnate, his Life, Works and Environment at Reykholt in Iceland*. Copenhagen, 2012. P. 393–395.

²⁴⁴ Точна дата народження Стурли залишається під питанням. Дослідники визначають проміжок між 1214 та 1230 роками. Смерть відомого закономовця зафіксована у джерелах. Ця подія датується 1284 роком.

²⁴⁵ Jakobsson S. All the King's men. The incorporation of Iceland into the Norwegian Realm. *Scandinavian Journal of History*. 2019. Vol. 46, no. 5. P. 571–592.

²⁴⁶ Sigurðsson J. V., Jakobsson S. Sturla Þórðarson, The Politician. *Sturla Þórðarson: Skald, Chieftain and Lawman*. Leiden, 2017. P. 1–7.

²⁴⁷ Автором цього твору є ісландський письменник Арі Торгільсон, втім Стурла був творцем одної із версій цієї історії.

Гокона» та інші твори²⁴⁸. Свій авторитет при королівському дворі Стурла завоював найперше як вправний скальд та знавець минулого. І саме літературний талант був тим важливим ресурсом, який він конвертував у політичні преференції.

Стурла не був першим ісландцем при дворі норвезького короля. Його дядько, не менш відомий письменник Сноррі Стурлусон, також писав вірші та саги на замовлення короля Гокона IV. Його літературний дар та освіченість дали змогу завоювати особливий авторитет у суспільстві. У певний період він обіймав посаду закономовця, після чого отримав запрошення до Норвегії²⁴⁹.

Історії Сноррі Стурлусона та Стурли Тордарсона наштовхують на думку, що високий суспільний статус, зокрема посада закономовця, передбачав належність до культурної сфери. Цю гіпотезу розвинула Ганна Барровз. Вона проаналізувала біографії багатьох ісландських закономовців та знайшла докази того, що щонайменше шестеро з них писали вірші чи інші літературні твори. У своєму дослідженні Ганна Барровз доходить висновку, що красномовство та поетичні навички були необхідними для титулу закономовця. Це давало змогу не лише краще виконувати свої обов'язки, а й здобути повагу людей та привернути увагу короля²⁵⁰.

У силу свого географічного розташування ісландські вельможі не могли займатися традиційними для скандинавів промислами. Війн, у звичному розумінні цього слова, ісландці не вели. Не займалися вони й набігами та піратством. Унаслідок цього єдиною сферою, де знать могла показати свою домінацію, стала культура. Тому вона активно долучалася до розбудови шкіл та центрів писемності. Більше того, вельможі особисто брали участь у написанні

²⁴⁸ Дослідники припускають, що Стурла був залучений до великої кількості саг про ісландців та до історичних аналізів. Втім, це твердження доволі складно довести через специфіку саг, які часто уникали авторства. Більш детально див. Grímsdóttir G. Á. *The Works of Sturla Þórðarson. Sturla Þórðarson: Skald, Chieftain and Lawman*. Leiden, 2017. P. 8–19; Sigurðsson J. V. *The Education of Sturla Þórðarson. Sturla Þórðarson Skald, Chieftain and Lawman*. Leiden, 2017. P. 20–30.

²⁴⁹ Tulinus T. *The Social Conditions for Literary*. P. 396–399.

²⁵⁰ Burrows H. *Rhyme and Reason: Lawspeaker-poets in Medieval Iceland. Scandinavian Studies*. 2009. Vol. 81, no. 2. P. 215–238.

творів та вправлялися в поезії²⁵¹. Це привело до буму у сфері книговидання та на декілька століть створило імідж Ісландії як центру культивування нордичної культури та історії.

Одним із ключових чинників, який уможливив ці процеси, стала традиція перманентного навчання. Як стверджує Йоу Відар Сігурдссон, ісландська еліта була одним із найосвіченіших класів у тогочасній Європі. Вона була добре обізнана в цивільному та канонічному праві, географії, історії, міфології, риториці та поезії²⁵². Джерела засвідчують, що значна частина ісландців здобували освіту у європейських університетах. Здебільшого це були заклади Парижу, Болоньї та Орлеану. Там студенти опановували канонічне право. В Монпельє студіювали медицину²⁵³.

Наслідки таких відряджень були колосальні. Окрім того, що ісландці привозили із собою нові знання та літературу, вони почали застосовувати європейські наукові підходи та розвивали новий академічний світогляд. Отже, Ісландія долучилася до загальноєвропейського культурного та наукового простору²⁵⁴. На думку Стефки Еріксен, постання ісландських культурних інститутів було прямо пов'язано з виникненням та розвитком аналогічних інститутів у Європі. Дослідниця пов'язує розвиток саг із зацікавленням ісландців латинською літературою. Вона зазначає, що більша частина відомих творів була написана за принципами латиномовних текстів. Це не означає, що ісландці буди пасивними споживачами цієї літератури. Зазначені процеси варто розглядати як культурний діалог, де вдало поєднувалися запозичені та локальні епізоди, учені та народні, латинські та просторічні елементи²⁵⁵.

Ще одним вирішальним наслідком навчання у європейських університетах стала поява локальних шкіл у самій Ісландії. Перші ісландці, які

²⁵¹ Sigurðsson J. V. The Education of Sturla Þórðarson. P. 24.

²⁵² Ibidem, P. 20.

²⁵³ Harðarson G. Old Norse Intellectual Culture: Appropriation and Innovation. *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia, c. 1100–1350*. Turnhout, 2016. P. 43–44; Disputing Strategies in Medieval Scandinavia / H. Vogt et al. BRILL, 2013. 388 p.

²⁵⁴ Eriksen S. G. Introduction: Intellectual culture and Medieval Scandinavia. *Intellectual culture and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2016. P. 14.

²⁵⁵ Eriksen S. G. Introduction: Intellectual culture. P. 16.

поверталися на батьківщину, намагалися створювати аналоги європейських установ. Згодом ці місця перетворилися на ключовий фактор розвитку науки та культури. Вони виконували роль не просто шкіл, а повноцінних учених центрів, які, окрім освіти, відповідали за книгописання та творення літературного канону²⁵⁶.

Перші школи поставали як заклади, які мали готувати майбутніх пасторів. Так з'явилися навчальні центри в Гоуларі та Скалгольті. Вони існували при новостворених єпископських катедрах. Згодом виникли установи при монастирях, які активно почали з'являтися в Ісландії у другій половині XII ст. На противагу релігійним школам відкрилися приватні світські установи. Найвідомішими з них були школи в Гаукдалі, Одді та Рейкгольті. Саме в цих центрах здобували освіту Арі Мудрий, Семунд Мудрий, Сноррі Стурлусон та Стурла Тордарсон²⁵⁷.

Навчання у світських школах було спрямовано на вивчення права. Ця галузь була наріжним каменем функціонування ісландського суспільства. У таких школах навчалися діти від дев'яти до шістнадцяти років. Вони вивчали знамениті правові суперечки, записані у формі саг. На прикладі цих прецедентів учні засвоювали ісландські закони та нормативи²⁵⁸. Характерною ознакою ісландської освіти була спрямованість на вивчення риторики та поезики, що також мало важливе значення для вирішення юридичних суперечок. Побічним ефектом такого навчання був розвиток літературних навичок. Ісландські студенти перманентно заглиблювалися в минуле та досліджували свою історичну спадщину. Окрім того, різноманітність правових колізій вимагала перманентності в процесі навчання, що робило Ісландію поживним культурним середовищем.

²⁵⁶ Джаксон Т. Древняя Русь и Исландия: школы и центры учености в первые века христианства. *Интеллектуальные традиции Античности и Средних веков (исследования и переводы)*. Москва, 2010. С. 302–322.; Sørensen P. M. Social institutions. P. 16.

²⁵⁷ Більше про хронологію виникнення ісландських шкіл див. Eriksen S. G. Introduction: Intellectual culture. P. 14; Sigurðsson J. V. The Education of Sturla Þórðarson. P. 24.

²⁵⁸ Harðarson G. Old Norse Intellectual Culture. P. 41.

Існування світських установ мало значний вплив на розвиток літератури народною мовою. Поширення латини не призвело до масового переходу на нові літературні рейки. Народна мова й надалі залишалася провідним інструментом комунікації. Маргарет Клюні-Росс стверджує, що використання просторіччя стало революційною характеристикою ісландської текстуальної культури²⁵⁹. На нашу думку, це явище можна пояснити тим, що письменство мало вагому суспільну місію.

Сага була важливим культурним феноменом, який існував задовго до прилаштування нордичної мови до латинського письма. Перехід на писемний формат не сильно вплинув на функціонування саги, адже записи найчастіше робили для того, щоби потім зачитувати їх уголос. Література була надбанням усієї спільноти. Вона слугувала прототипом соціальної мережі, яка об'єднувала людей та формувала цінності. Водночас знання ісландцями латини не виходило за межі вузького прошарку духовних осіб, що робило тексти цією мовою вузькоспеціалізованими. Саме тому більшість творів записували давньоісландською мовою.

2.2.4. Проблема виникнення саг про давні часи

Соціальні функції літератури в скандинавському суспільстві найкраще вивчені Торфі Тулініусом. Він розглядає текст як універсальне явище тогочасної масової культури. На основі результатів його дослідження ми можемо стверджувати, що сага була справді народним жанром. У ній були зашифровані певні моделі поведінки, через які людина вчилася співіснувати в суспільстві. За допомогою саг автори пояснювали питання ідентичності та соціальні трансформації. Вони не лише описували народний побут та звичаї, а й передавали загальні істини, які мали стати моральним орієнтиром для наступних поколінь²⁶⁰.

²⁵⁹ Clunies Ross M. Medieval Icelandic textual culture. *Gripla*. 2009. Vol. 20. P. 169–170.

²⁶⁰ Tulinius T. The Sagas and Public Space. *Studi Medievali e Moderni art literature storia*. 2009. Vol. 13, no. 3. P. 193–200.

Як і в будь-якому емігрантському суспільстві, ісландці постали перед питанням формування спільних цінностей, традицій та історичного наративу. Незважаючи на те, що державність Ісландії була відносно молодою, її намагалися вбудувати в систему історичних міфів. Так постав цілий пласт сюжетів, що оповідав про нащадків славетних героїв, які були серед перших поселенців на острові.

Завдяки своїй масовості сага була значним інструментом впливу на суспільну думку, тому її часто використовували в ідеологічних цілях. У спільноті, де вкрай важливим було походження, маніпуляції з історичною пам'яттю були неминучими²⁶¹. Як вдало зазначив Торфі Тулініус, сутички ісландських вельмож здебільшого виникали на фоні визначення, хто є більш знатним. Іншими словами, саме родовід давав право на владу²⁶².

У період боротьби кланів за політичне домінування культурний внесок був не лише мірилом статусу, а й формою власної промоції. Історичні пасажі були звичною справою для тогочасних саг. В окремих творах ми можемо натрапити на наративи, які обґрунтовують спорідненість окремих ісландських родів із легендарними персонажами. Яскравим прикладом є виведення родоводу від Рагнара Лодброка²⁶³. Для цього навіть довелося ввести в сюжет ще одного сина, нащадки якого були серед перших колоністів. В інших творах знаходимо приклади возвеличення окремих родів. Одним із таких творів є «Сага про людей із Піщаної долини», де простежується уславлення роду Стурлунгів та влади роду загалом²⁶⁴.

Бажання пов'язати свій рід із героями минулого було однією з причин зацікавлення едичною поезією та, як наслідок, історичною пам'яттю. Результатом цього стала адаптація едичних творів до нових літературних норм та суспільних викликів. Прозові форми почали поступово витісняти віршовані.

²⁶¹ Jakobsson S. The Emergence of the North. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*. 2009. Vol. 75, no. 2. P. 79–81.

²⁶² Tulinius T. Legitimation and Its Problems The Sagas and the Icelandic Elite in the Thirteenth Century. *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, Volume III*. New York, 2020. P.297.

²⁶³ Ibidem, P. 297.

²⁶⁴ Tulinius T. Legitimation and Its Problems. P. 303–306.

Такий перехід Торфі Тулініус пояснює тим, що цей формат більше відповідав тогочасним потребам. Це враження сформувалося завдяки значній кількості наукових творів із Континентальної Європи, а також першим локальним творам, таким як «Книга про заселення Землі»²⁶⁵. Під впливом нових політичних умов, а також континентальних літературних тенденцій фрагменти історичної пам'яті переосмислювалися та творили новий жанр літератури — саги про давні часи.

Саги про давні часи у своєму фінальному вигляді стали квінтесенцією розвитку ісландської літератури. Цей жанр став унікальним завдяки поєднанню елементів, що були різними за походженням та стилем. Більше того, самі легендарні саги не є однорідними за своєю структурою. До прикладу, сюжет «Саги про Гальвдана Ейстенссона» дуже нагадує традиційний французький куртуазний роман, де на початку історії зав'язується любовна лінія, а у фіналі славетний лицар перемагає протагоністів та завойовує серце коханої²⁶⁶. В іншому творі, «Сазі про Вельсунгів», натрапляємо на відмінний підхід. Цей текст за своєю структурою ближчий до едичних творів. Він переповнений стародавньою поетикою та звертається до важливих подій минулого, які сягають своїм корінням у період Великого переселення народів²⁶⁷. Ці два підходи, на перший погляд, можуть здатися крайнощами, які доволі складно уживаються в єдиному жанрі. Втім, ісландські автори доводять, що такі поєднання лише сприяють формуванню нових сенсів та літературних підходів.

Зазначену складність саги про давні часи набували впродовж багатовікової історії свого існування. Зародившись із традиційної германської епічної поетики²⁶⁸, ці твори пройшли тривалу еволюцію, допоки не набули

²⁶⁵ Tulinius T. H. *The matter of the North: The rise of literary fiction in thirteenth-century Iceland*. Odense: Odense University Press, 2002. P. 54.

²⁶⁶ Більш детально див. : Глазырина Г. *Исландские викингские саги о Северной Руси*. Москва : Ладомир, 1996. 242 с.

²⁶⁷ Gudmundsdottir A. *The Origin and Development of the Fornaldarsögur as Illustrated by Völsunga Saga. Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 59–81.

²⁶⁸ Guðmundsdóttir A. Reflexes of the fornaldarsögur in Icelandic poetry. *The legendary legacy: Transmission and reception of the Fornaldarsögur Norðurlanda*. Odense, 2018. P. 19–51.

ознак звичної нам саги. На думку Торфі Тулініуса, це відбулося у XII ст.²⁶⁹ Однак навіть після цього часу саги й надалі розвивалися. Такий розвиток можна побачити на прикладі текстів, які дійшли до нас у декількох редакціях. Нерідко відмінності між текстами початку XIV і початку XV ст. настільки суттєві, що їх можна сприймати як різні твори²⁷⁰.

Розвиток легендарних саг варто розглядати в контексті тогочасних європейських інтелектуальних віянь. Літературним законодавцем мод того часу була Франція. XII–XIII ст. стали періодом активного зацікавлення історією та народною культурою. Автори того часу почали звертатися до язичницької традиції та залучати праці античних учених. Культурний вплив мали і Хрестові походи, внаслідок яких європейці заново відкрили для себе східну цивілізацію. Усе це мало наслідком розвиток ще однієї інтелектуальної віхи — зацікавлення віддаленими та екзотичними землями. Саги про давні часи об'єднали в собі всі ці чинники: куртуазний, історично-етнографічний та античний. Вони інтегрували власні елементи давньої історії і міфології і все це приправляли епізодами про дивовижні краї Сходу.

Важливим періодом в історії континентальних впливів у Північній Європі був час правління Гокона IV Гоконарсона (1217–1263). Ліліан Ірленбуш-Рейнард стверджує, що при королівському дворі було здійснено переклади щонайменше сорока творів, написаних давньофранцузькою мовою. Дослідниця проаналізувала ці твори та дійшла висновку про те, що ці тексти були обрані не випадково. Вони мали популяризувати певні цінності та «європеїзувати» норвезьке королівство²⁷¹.

Приблизно в той самий час до Ісландії потрапляють переклади популярних художніх творів «Тристан та Ізольда», «Івейн, або Лицар з левом»,

²⁶⁹ Tulinius T. H. The matter of the North. P. 54.

²⁷⁰ Одним із прикладів є «Сага про Орвара Одда». Вона дійшла до нас у двох основних редакціях. На прикладі цих версій Ганс Якоб Орнінг показав, як розвивалися саги в тогочасному суспільстві. Більше детально див. Orning H. J. Orvar-Oddr og senmiddelalderens adelskultur. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 291–321.

²⁷¹ Irlenbusch-Reynard L. Translations at the Court of Hákon Hákonarson: a well-planned and highly selective programme. *Scandinavian Journal of History*. 2011. Vol. 36, no. 4. P. 387.

псевдоісторичні праці, такі як «Александрейда», «Історія королів Британії», «Історія знищення Трої», та багато інших книг²⁷². На думку дослідників, ця перекладацька активність мала прямий вплив на остаточне формування легендарних саг. Вона створила своєрідний літературний каркас, на який вдало накладалися усні оповіді, які циркулювали в пам'яті людей століттями до свого запису²⁷³.

Разом із літературними та науковими творами північні королівства запозичують популярні тенденції в історіописанні. Нордичні автори того часу вбачали своїм завданням інкорпорувати власну історію в систему загальноєвропейського історичного наративу. Для цього вони наслідували популярні історичні міфи та намагалися адаптувати їх до власної політики пам'яті. Надихаючись працями своїх континентальних колег, скандинавські автори почали створювати власні *Origo Gentis*²⁷⁴. У цих творах обґрунтовувалося право королівських династій та народів на власні землі та владу. Такі тексти не просто зверталися до важливих подій минулого, вони формували пантеон протонаціональних героїв та генетично пов'язували їх із сучасними королівськими династіями. Враховуючи те, що перші данські та норвезькі історики у своїх дослідженнях посилалися на ісландські саги, можна зробити висновок, що місцеві автори були піонерами цієї справи в усій Північній Європі.

Сага була складним соціальним явищем, яке поєднало в собі літературні, культурні, соціальні та освітні функції. У межах цього жанру можна знайти твори, дуже різні за стилем та змістом. Однак характерною ознакою цих текстів є їхня спрямованість на широкі верстви населення. Саги орієнтувалися насамперед на слухачів, яких було значно більше, аніж читачів. Це також додавало їм властивих стилістичних ознак. Специфічний політичний устрій

²⁷² Ibidem. P. 388.

²⁷³ Tulinius T. H. The matter of the North. P. 50.

²⁷⁴ Яскравими прикладами таких творів є латиномовна хроніка данського королівства «Gesta Danorum» та норвезький твір «Historia Norvegiae». Clunies Ross M. Royal Ideology in Early Scandinavia: A Theory Versus the Texts. *The Journal of English and Germanic Philology*. 2013. Vol. 113, no. 1. P. 18–33.

Ісландії та розвинена гілка неформальних спільнот сприяли тому, що традиційне скандинавське ремесло скальда вийшло на новий рівень та зробило саги частиною популярної культури.

Ісландські вельможі стали політичним рушієм, який спричинив розвиток писемності на острові. На відміну від інших держав, де політична еліта мала здебільшого військовий фах, ісландські суспільні лідери здобували свій авторитет шляхом інвестицій у культуру. Традиція організації регулярних бенкетів сприяла тому, що літературна декламація виокремила в повноцінну професію. Не варто забувати й те, що цей фах мав шану в суспільстві, тож самі вельможі дуже часто ставали відомими скальдами, письменниками чи фундаторами освітніх установ.

Інвестиції в культуру часто поверталися щедрими дивідендами. У суспільстві, де ключовим ресурсом був статус, розвиток власного іміджу став необхідною умовою існування. Саги були своєрідною соціально мережею, яка сприяла циркуляції ідей та формувала світогляд людей. Ми можемо простежити, як окремі автори використовували ці властивості саг для поширення власного впливу та обґрунтування знатності походження.

Генеалогічні пошуки привели до зацікавлення минулим та розвитку пам'яті про нього. Так народилися саги про давні часи, які засновувалися на сюжетах, пов'язаних із важливими історичними подіями для скандинавських королівств. Ці саги адаптували фрагменти пам'яті до власних культурних потреб та творили новий літературний канон. Завдяки цьому ісландці зуміли зберегти скандинавську ідентичність, засновану на історичних традиціях. Це було неоціненним даром для скандинавських королівств, які нерідко зверталися до ісландських саг у пошуках відповідей на власні світоглядні питання. А самі ісландці здобули славу найкращих знавців історії у всій середньовічній Скандинавії.

РОЗДІЛ 3. РУСЬ ТА СХІДНА ЄВРОПА

В АНТИЧНИХ ТА ГЕРМАНСЬКИХ СЮЖЕТАХ ЛЕГЕНДАРНИХ САГ

3.1. Легендарні саги та середовище їхнього творення; контекст історичної пам'яті

Легендарні саги, чи, як їх іще називають, саги про давні часи, є цінним джерелом для дослідження сприйняття минулого. Особливості цього жанру закладені вже в самій назві. Такі твори мали на меті передати події, що відбувалися століттями раніше. Зазвичай це були відомі історії, що описували пригоди славетних вікінгів чи інших стародавніх героїв. Цей жанр дослідники вважають достатньо пізнім, більшість його творів датують другою половиною XIII — XIV ст. Втім, окремі дослідники припускають, що епічні оповіді про стародавніх героїв, які стали ядром легендарних саг, є одними з найбільш ранніх зразків скандинавської літератури. Вони були створені задовго до запису перших саг у формі латиномовних *Origo Gentis*²⁷⁵.

Зазначені тексти рясніють фантастичними історіями, які, швидше, нагадують європейські романи. Щоправда, головними героями тут є не лицарі, а славетні вікінги. Незважаючи на це, сюжети з порятунком принцес, а також дракони, чаклуни, велетні та інші казкові істоти і країни — невід'ємні частини саг про давні часи.

Використання фантастичних елементів є наслідком способу мислення того часу. Захоплення минулим часто призводило до його сакралізації. Це одна з причин, чому саги про давні часи переповнені елементами надприродного. Для середньовічних ісландців минуле було часом героїв та богів, де

²⁷⁵ Jensson G. The lost Latin literature of medieval Iceland the fragments of the Vita sancti Thorlaci and other evidence. *Symbolae osloenses. Norwegian journal of Greek and Latin studies*. 2004. Vol. 79. P. 168; Jensson G. Were the earliest fornaldarsögur written in Latin. *Fornaldarsgearne: myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsogur Nordurlanda*. 2009. P. 89–90; Lassen A. Origines Gentium and the learned origin of Fornaldarsögur Norðurlanda. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. 2012. P. 53–55.

паранормальні явища були звичною справою²⁷⁶. Як наслідок, це зумовлювало появу велетнів, гномів та інших фантастичних істот. Здебільшого ці тексти творилися із фрагментів пам'яті про минуле. Таке підґрунтя є доволі обмеженим джерелом, а отже, створює простір для вигадки. Маргарет Ключі-Росс припустила, що фантастичні епізоди автори використовували, коли відчували брак інформації або не могли її пояснити²⁷⁷.

Незважаючи на засилля чарів та фантастики, сюжети легендарних саг зверталися до історичного минулого й претендували на правдивість у своїх розповідях. Автори цих творів не вважали себе авторами в повноцінному розумінні цього слова, адже вони лише інтерпретували вже відому історію²⁷⁸. Для того, щоб надати своїм словам істинності, творці саг цитували поезію скальдів, покликалися на інші твори або навіть називали на ім'я людей, від яких чули певні історії.

Творець легендарної саги був одночасно етнографом та істориком, а також письменником. Він збирав різні історії та оповіді й намагався упорядкувати їх, не втрачаючи достовірності. Інтелектуальна культура Ісландії творила літературний канон того часу. Оскільки сага не вважалася оригінальним твором та претендувала на правдивість, вона мала відповідати очікуванням читачів. Тому кінцевий автор завжди намагався наблизити її до неписаних норм²⁷⁹. З одного боку, це сприяло збереженню фрагментів минулого, з іншого, ці фрагменти кардинально переосмислювалися під впливом культурних чинників. Так утворився певний набір символів, які, на думку людей того часу, були атрибутами минулих епох. Це був неписаний звід

²⁷⁶ Jakobsson A. The taxonomy of the non-existent: some Medieval Icelandic concepts of the paranormal. *Fabula*. 2013. Vol. 54, no. 3-4. P. 203–204.

²⁷⁷ Clunies Ross M. Fornaldarsögur as fantastic ethnographies. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. 2009. P. 321.

²⁷⁸ Guðmundsdóttir A. The origin and development of the Fornaldarsögur as illustrated by Völsunga saga. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. 2012. P. 76–77.

²⁷⁹ Tulinius T. Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th-century Iceland. *The Eleventh International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 2000. P. 526–529; Jakobsson Á. Tradition and the individual talent: The 'historical figure' in the medieval sagas, a case study. *Viator*. 2014. Vol. 45, no. 3. P. 103–104.

правил, який визначав уявлення про минуле та репрезентував колективну пам'ять середовища.

Дослідження інтертекстуальних шаблонів у розрізі історичної пам'яті є надійним прийомом реконструкції способу мислення спільноти. У цьому розділі ми намагатимемося переоцінити сприймання легендарних саг із позиції політики пам'яті та інтелектуальної культури в Ісландії високого Середньовіччя. Завдяки літературному канону та стиранню меж авторства саги формували певні ментальні патерни, які стосувалися народів, людей, а також територій. Ці патерни є відбитком пам'яті спільноти та її уявлень. Їхнє дослідження допомагає структурувати наші знання про саги, а також зрозуміти, що є історичним ядром, а що — елементом культури.

Одним із таких патернів, які знаходимо в значній кількості легендарних саг, є образ фронтиру Русі та Східної Європи загалом. Суть цього патерну полягає в тому, що Русь часто зображена крайньою східною частиною відомого світу. За її межами розташовані землі, наділені міфічними характеристиками. Іншими словами, Східна Європа часто зображувалася як територія на межі реального та магічного світів. Описи Русі мало чим відрізнялися від описів скандинавських королівств. Руські правителі мали скандинавські імена, дотримувалися схожих звичаїв, головні герої саг часто одружувалися з місцевими принцесами та ставали правителями цих земель. На противагу цьому образу зображено сусідні терени, які рясніють описами войовничих язичників, чаклунів, драконів, велетнів та інших фантастичних істот. Такий дуалізм простежується в більшості епізодів, присвячених східноєвропейським теренам. На його формування вплинуло багато міфів, різних за змістом та походженням. Детальніше дослідження цих міфів допоможе нам не лише зрозуміти джерела східноєвропейських образів у сагах, а й збагнути місце цих образів у колективній пам'яті ісландських учених кіл того часу.

Період запису перших саг про давні часи збігся з проникненням в Ісландію праць європейських авторів. Від континентальних істориків скандинавські автори дізналися про Троянську війну та інші важливі аспекти греко-римської традиції. З Англії на північ проникнули германські сюжети, які накладалися на власні уявлення про період Великого переселення народів. Античні знання про географію світу також потрапили в Ісландію за посередництва європейських енциклопедистів. Усі ці аспекти інтелектуальної культури відтворювали певні схеми, за якими творилися *Origo Gentis* середньовічних королівств. Завданням скандинавських істориків було знайти своє місце в історії європейської цивілізації, а це означало наслідування наявних схем та перевикористання популярних сюжетів.

Античні та германські сюжети стали стовпами, на яких формувалася політика пам'яті скандинавських королівств. Обґрунтування знатності королівської династії не могло бути повним без відсилок до славетних германських ватажків та нащадків троянців, яких пов'язували з богами скандинавського пантеону. Для достовірності автори того часу переосмислювали власну історію та створювали нові локальні топоси, які мали пов'язати їхню історію з відомими міфами.

Міфотворення цього періоду не могло існувати без теми Сходу. Греко-римські автори значною мірою доклалися до формування магнетичного образу цього простору. Цей образ лише посилювався в Середні віки. Важливими східноєвропейськими терени були і з погляду міфологізації германського минулого, адже саме на цих територіях проживали племена готів, гепідів та герулів. Скандинави не просто пасивно запозичили ці історії. Вони мали значний досвід комунікації із цими територіями, а також зберегли окремі фрагменти пам'яті про германську міграцію. У результаті цього історія Східної Європи в скандинавських сагах є чимось більшим, аніж просто компіляцією

відомих джерел. Вона увібрала в себе значну кількість свідчень, ідей та перспектив. У результаті цього постала ціла низка оригінальних багатогранних міфів, які створили один із ключових образів Східної Європи в скандинавській писемності.

3.2. «Сага про Інґлінґів» та її вплив на формування літературного канону Східної Європи

Дослідження античних та германських сюжетів у скандинавській писемності, на нашу думку, найкраще розпочати з твору «Коло Земне»²⁸⁰. Ця праця була написана класиком середньовічної ісландської літератури Сноррі Стурлусоном. Він був дуже впливовою фігурою в тогочасному історіописанні та значною мірою доклався до формування історичних уявлень середньовічних скандинавів. У цьому розділі ми б хотіли дослідити першу частину цього твору під назвою «Сага про Інґлінґів». Хоча цей текст не потрапив до класифікації Fornaldarsögur Nordurlanða, однак за своєю природою та форматом він є класичним ісландським легендарним опусом. Його аналіз важливий для розуміння логіки багатьох тогочасних саг про давні часи.

«Сага про Інґлінґів» є свого роду *Origo Gentis*, яка виконувала функцію прологу до історії норвезьких королів. Мета цього твору як національної протоісторії — показати походження скандинавських народів та обґрунтувати легітимність і знатність правлячої династії королів Норвегії з роду Інґлінґів. Окрім того, автор намагається знайти місце скандинавським королівствам на карті тогочасного світу. Для цього він робить етногеографічний вступ, у якому

²⁸⁰ Цей твір не входить до цикла саг про давні часи, однак його перша частина оповідає про походження династії Інґлінґів. Традиційно така розповідь розпочинається із сюжетів про походження богів, народів та подає історії славетних прашурів норвезьких королів. Окрім того, що «Сага про Інґлінґів» має дуже багато спільного з легендарними сагами, вона заклала концептуальні основи, які є надзвичайно важливими для розуміння подальшого розвитку ісландської писемності.

описує частини «Кола Земного»²⁸¹, а також країни та народи, що їх населяють²⁸².

Згідно із цим текстом, світ поділявся на три частини. Центром цього світу було Чорне море. На схід від нього знаходилася Азія, на захід — Європа, а на північ — Велика, або Холодна, Швеція. Автор вважав за важливе наголосити, що остання була магічним простором, який населяли фантастичні істоти та звірі, а ще тут знаходилося багато країн та народів.

Згодом автор робить невелике уточнення. Межа Європи та Азії проходила по річці Танаїс, яка текла на території Холодної Швеції²⁸³. У поясненнях автора легко заплутатися. Спочатку Велика Швеція названа окремою частиною світу, а згодом територією, яка лежить на межі Європи та Азії. Проте такий підхід характерний для вченої ісландської культури XII–XIII ст. Він характеризується поєднанням різних традицій, які природно формували суперечливі образи.

Розповідаючи про різні частини світу, автор надає великого значення опису Холодної Швеції, адже, за його словами, ця земля називалася «домівкою богів»²⁸⁴. Тут, на північному узбережжі Чорного моря, знаходилася батьківщина ванів, однієї із двох груп скандинавських богів. На схід від Танаїсу проживали аси — головні боги германського пантеону. Саме звідти верховний бог Один мігрував на Скандинавський півострів²⁸⁵.

Походження цього конструкту є доволі цікавим та складним. Навряд чи це була лише гра слів, як вважав Жорж Дюмезіль²⁸⁶. Незважаючи на те, що

²⁸¹ Терміном «Коло Земне» (ісл. *Heimskringla*) стародавні ісландці позначали Землю, тобто відомий їм світ.

²⁸² Мельникова Е. Историческая память в устной и письменной традициях (Повесть временных лет и «Сага об Инглингах»). *Древнейшие государства Восточной Европы. 2001 год: Историческая память и формы её воплощения*. 2003. С. 52–53.

²⁸³ Snorri Sturluson *Heimskringla* Volume I. The beginnings to Óláfr Tryggvason / trans. by A. Faulkes, A. Finlay. London: Viking Society for Northern Research, 2011. P. 6.

²⁸⁴ *Ibidem*, P. 13.

²⁸⁵ *Ibidem*, P. 6–7.

²⁸⁶ Відомий французький антрополог та історик Жорж Дюмезіль у своєму комплексному дослідженні історії релігій вивчав і скандинавське язичництво. Аналізуючи твори Сноррі Стурлусона вчений дійшов висновку про те, що локалізація асів у Азії, а ванів у гирлі річки Ванаксвіль (Танаксвіль) була нічим іншим як грою слів, позбавленою глибшого контексту. Більше див. Dumézil G. *Gods of the ancient Northmen*. Berkeley: University of California Press, 1973. P. 13.

джерелами Сноррі Стурлусона були давні твори та генеалогії, а також усні свідчення, сам твір має багато спільного з європейськими творами того часу. Виразною тенденцією високого Середньовіччя було зацікавлення Сходом та інкорпорування міфів про ці території в наративах про походження народів. Схід у свідомості тогочасних інтелектуалів був чимось магічним та сакральним. Цей образ посилювався після початку Хрестових походів. Багато європейських інтелектуалів створюють власні рецепції східної тематики, в результаті чого виходить величезна кількість міфів, у яких фігурують амазонки чи інші фантастичні народи.

Для європейців Схід був чимось таємничим та водночас сакральним. Його уявляли як неймовірно багатий та чарівний простір, зовсім не схожий на Захід. Натхненні античними творами європейські автори описували фантастичних звірів та легендарні народи, що проживали на цих теренах. Здебільшого ці землі поставали як такі, де золото та інші дорогоцінності можна знайти легше, ніж камінь, проте ці скарби охороняють дракони, грифони чи інші фантастичні істоти. Це було місце, яке ментально лежало за межами звичного світогляду, а отже, ставало простором для чудес та вигадок. Саме на східному краї землі тогочасні автори розташовували Едемський сад. Завдяки цьому магнетизму постав значний пласт літератури, який визначив уявлення про Схід багатьох поколінь²⁸⁷.

Легенда про східне походження була притаманною багатьом народам високого Середньовіччя. Ісландці також використовували цей міф під час конструювання історичного наративу. Незважаючи на свою географічну відокремленість, Ісландія була частиною європейського інтелектуального простору. Доволі поширеною практикою серед місцевого нобілітету було навчання у Франції, Англії та Німеччині. Там вельможі ознайомлювалися з

²⁸⁷ Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада. Москва : Языки славянской культуры, 2002. С. 315–316; Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого. Москва : Издательская группа «Прогресс», 2001. С. 61; Chekin L. S. Lower Scythia in the Western European geographical tradition at the time of the Crusades. *Harvard Ukrainian Studies*. 1991. Vol. 15, no. 3/4. P. 302–303.

європейськими та античними авторами, що не могло не вплинути на їхній світогляд²⁸⁸.

Ісландські автори активно використовували цю інформацію під час укладання власних географічних трактатів. Так постав цілий пласт літератури, який наслідував твори Ісидора Севільського, Беди Преподобного, Гонорія Августодунського та інших письменників²⁸⁹. Ісландські вчені часто дослівно переказували твори цих богословів, а ті наслідували праці античних істориків. Саме цим можна пояснити розташування Чорного моря в центрі світу, а також поділ Європи та Азії по річці Танаїс. Однак у цих текстах зазначена інформація набувала локальної специфіки. Вона поєднувалася з емпіричними та культурними знаннями скандинавів та утворювала синкретичний міф сприйняття Східної Європи. Саме цей міф і сформував образ згаданої території в скандинавських сагах.

Походження назви «Велика Швеція» пов'язано з адаптацією терміна «Скіфія» в скандинавській літературі. В одному з географічних трактатів автор подає таку інформацію: *«Крайня східна частина Європи — це Скіфія, яку ми називаємо Великою Швецією»*²⁹⁰. Поширення цього поняття не простежується за межами Ісландії. Щоправда, данський історик XII–XIII ст. Саксон Граматик використовував термін «володар Швеції» на позначення Гвітсерка, сина Рагнара Лодброка, який був володарем територій на Сході Європи²⁹¹.

Ісландські твори, які адаптували праці європейських вчених з історіографії, дістали назву церковно-географічних трактатів. Зображення Великої Швеції в цих анонімних працях чудово ілюструє дуалізм у сприйнятті ісландцями території Східної Європи. Деякі твори описували її як частину

²⁸⁸ Eriksen S. G. Introduction: Intellectual culture and Medieval Scandinavia. *Intellectual culture and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2016. P. 13–14. Frank T. Classical scholarship in Medieval Iceland. *The American Journal of Philology*. 1909. Vol. 30. P. 150–151. Bandlien B. Situated knowledge: Shaping intellectual identities in Iceland, c. 1180–1220. *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia, c. 1100–1350*. 2016. P. 168–169.

²⁸⁹ Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. Москва : Наука, 1986. С. 10–11; Казакевич Г. Топос Скіфії у середньовічних *Origo Gentis*. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2018. Т. 4. С. 48.

²⁹⁰ Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения. С. 96.

²⁹¹ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus / trans. by O. Elton. Elton: Nutt, 1894. P. 372.

європейського простору. До прикладу, один із таких трактатів містить опис Великої Швеції зі згадками Русі, її найбільших міст та навіть земель, що оточували цю країну²⁹². В інших описах ойкумени Велика Швеція²⁹³ постає землею, населеною чудернацькими істотами та дивовижними народами. Так, твір, що дістав назву «Провід», згадує панотіїв, істот із величезними вухами, які накривали все тіло. Окрім того, там проживали анкрофаги, химери, що харчувалися людськими тілами та пили їхню кров²⁹⁴. Згідно з твором «Народи велетні», Велику Швецію населяли білі велетні із золотими очима, а також войовничі жінки, що жили без чоловіків²⁹⁵.

Причиною такої кардинальної відмінності в зображенні Великої Швеції є природне спотворення інформації античних текстів. Автори ісландських географічних трактатів не завжди співвідносили запозичені топоніми з локальними відповідниками. Однак дуалізм трапляється не лише у творах такого типу. Подібними описами рясніють і саги. Образ Русі та Східної Європи загалом у сагах є надзвичайно різноплановим. Більше того, він може різнитися навіть у межах одного твору. Така подвійність образів зумовлена специфікою самого жанру. Сага, наче мозаїка, складалася з різноманітних частин, які автор намагався пов'язати сюжетною лінією. Такими частинами могли бути епічна поезія, фрагменти інших саг, географічні довідки, фольклорні елементи, генеалогічні переліки, легенди тощо.

Тексти, присвячені міфам про Велику Швецію, були тісно пов'язані зі спробами скандинавських авторів обґрунтувати своє греко-римське походження. Скіфія стала посередником у міграції троянської спадщини²⁹⁶. Міф, обґрунтований Сноррі, відображав це шляхом зображення подорожі Одіна з країни турків (Трої) на північ. Походження ванів із Північного

²⁹² Там же, С. 65.

²⁹³ В окремих географічних трактатах назва Велика Швеція замінена на Скіфія, або Сіфія, що точно копіювало контекст античних та середньовічних авторів.

²⁹⁴ Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. С. 146.

²⁹⁵ Ця інформація була запозичена з фрагмента твору «Етимології» Ісидора Севільського, у якому він описував амазонок та велетнів, які населяли території поблизу Скіфії. Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. С. 178.

²⁹⁶ Jakobsson S. Hauksbók and the Construction of an Icelandic World View. *Saga-Book*. 2007. Vol. 31. P. 22–38.

Причорномор'я було також важливим фактором, через який цю територію сприймали як сакральну. Одним із найвідоміших представників ванів був Фрейр, із яким пов'язували походження своєї династії норвезькі та шведські правителі.

Теорія про посередництво Скіфії була не єдиною під час обґрунтування скандинавами спорідненості з троянцями. У праці Гаука Ерлендсона обґрунтовано, що троянці заселили Англію і саме англійський правитель Етельстан усиновив норвезького принца Гокона, сина Гаральда Прекрасноволосого. Цей сюжет, очевидно, може вказувати на те, що ідея Скіфії поступово втрачала своє значення у XIV ст. Ідея транзиту спадщини через Східну Європу була замінена ідеєю про британське спадкоємство. Це пов'язано із суттєвим впливом англійської інтелектуальної культури. Крім того, такий патерн зіставлявся із загальною тенденцією «європеїзації» Норвегії та її культури.

Одним із кроків у цьому напрямі було сприяння перекладацькій діяльності. Починаючи із середини XIII ст. при королівському дворі було перекладено десятки творів, які мали сформувані нові цінності та нову парадигму історії Норвезького королівства²⁹⁷. Одним із таких творів був «*Historia Regum Britanniae*», який у скандинавській адаптації дістав назву «*Breta sogur*». На нашу думку, використання цього твору варто розглядати не лише в контексті міграції троянської спадщини, а і як намагання додати британський міф у політику пам'яті середньовічних норвежців.

За своєю схемою «Сага про Інґлінґів» нагадує традиційний середньовічний історичний наратив. Вона містить легенду про засновника роду, оповідь про походження народу та його історію, подану крізь призму життя легендарних правителів. Генеалогія в цьому контексті є зв'язковою ланкою та хронологічним індикатором, оскільки дає змогу розділяти час у свідомості

²⁹⁷ Irlenbusch-Reynard L. Translations at the Court of Hákon Hákonarson: a well-planned and highly selective programme. *Scandinavian Journal of History*. 2011. Vol. 36, no. 4. P. 387–405.

читача. Не позбавлений цей твір і ідеологічних цілей, адже він мав забезпечити легітимність та сакральність правлячої династії Норвегії, яка безперервно правила понад тисячу років. Родовід для тогочасних людей мав особливе значення. Скандинави вірили, що від своїх предків людина успадковує характер та вдачу, тож довгий та знатний родовід був головним критерієм високого суспільного статусу²⁹⁸. Проте основною метою цього твору було формування історичного світогляду та, власне, скандинавської ідентичності.

Ядром цього тексту став твір IX ст., який має назву «Перелік Інґлінгів», авторства Тьодольва Хвінірського. Це текст, який у віршованій формі подає генеалогію предків норвезького правителя Ренгвальда. Фактично сага Сноррі — це лише інтерпретація цього твору з перманентним цитуванням оригіналу. Автор подавав частинку поеми, а потім описував її в прозовій формі з власними деталями та поясненнями загадкових строф. «Перелік Інґлінгів» є зразковим прикладом історичної пам'яті в Скандинавії, адже він зміг проіснувати сотні років в усній формі. Це свідчить про важливість та актуальність цього твору, адже життєздатними фрагменти історичної пам'яті робить їхня перманентна повторюваність²⁹⁹.

Актуалізація протоісторичної інформації також містила сліди накладання реальності XIII ст. Один із найвідоміших дослідників епохи вікінгів Пітер Соєр доводив, що окремі провінції Швеції, які згадував Сноррі, не існували до XI ст.³⁰⁰, із чого можна зробити висновок, що легендарні князівства були продуктом світогляду самого автора, який творив образ стародавньої Швеції на основі власної моделі.

Судячи з того, що «Перелік Інґлінгів» зумів проіснувати декілька століть, він був доволі популярним у тогочасному суспільстві. Тож завданням автора «Саги про Інґлінгів» було вбудувати вже відомий міф у власну історичну

²⁹⁸ Литовских Е. Родословная в «Саге о Ньяле». *Восточная Европа в древности и Средневековье: Генеалогия как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В.Т. Паушто*, 11 апр. 2001 г. Москва, 2001. С. 120–122.

²⁹⁹ Fentress J. *Social memory*. Oxford: Blackwell, 1992. P. 73.

³⁰⁰ Sawyer P. The background of Ynglingasaga. *The Eighth International Saga Conference*, Göteborg, 11 August 1991. Gothenburg, 1991. P. 243–244.

конструкцію. Іншими словами, автор активно використовував знані фрагменти пам'яті для того, щоб творити нові міфи, пов'язані із сучасною йому королівською династією.

Апеляція до давньогерманської міфології мала на меті сформулювати ідею скандинавської ідентичності. Той факт, що язичницькі боги тут зображені доволі антропоморфними, вказує на примат культурного фактора над релігійним. Іншими словами, міфологія виконувала важливу роль у формуванні ідентичності та була важливим часовим орієнтиром, який розділяв оповідь на «історичний» та «сучасний» періоди³⁰¹.

Важливим аспектом цього твору є актуалізація міфу правонаступності норвезької королівської династії не лише в Норвегії, а й у так званому нордичному світі. Під цим терміном ми маємо на увазі території, що мали тісні культурні та насамперед політичні зв'язки зі скандинавськими королівствами. Водночас творці саг часто проводили паралелі із сучасними часами та екстраполювали власне бачення в сюжетах минулого.

Так, у «Сазі про Інґлінґів», окрім скандинавських земель, згадується Англія, країна саксів, землі на схід від Балтійського моря, а також Русь. Саме сюди найчастіше ходили походами герої саг. Для автора ці країни існували поза часом, адже їх згадують у контексті правління найдавніших германських ватажків, що жили задовго до початку епохи вікінгів.

Прикладом таких сюжетів є історії про Івара Широкі Обійми (Ívarr inn víðfaðmi). Якщо приймати хронологію саги³⁰², то період життя цього легендарного ватажка припадає на VII–VIII ст. Своє прізвисько Івар отримав завдяки тому, що підкорив величезні території навколо Скандинавського півострова. До його держави належали англійські землі, значна частина держави саксів та «уся Східна держава»³⁰³. Що мав на увазі Сноррі під

³⁰¹ Hermann P. Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies*. 2009. Vol. 81, no. 3. P. 303–304.

³⁰² У сазі немає хронологічних даних. Ми можемо приблизно розрахувати період, про який ідеться, відштовхуючись від генеалогічних переліків вождів.

³⁰³ Snorri Sturluson *Heimskringla* volume I, P. 41.

терміном «Східна держава» («Austríki»), залишається загадкою. Цей термін він використав лише в цьому випадку.

Сам фрагмент з Іваром є доволі цікавим. Він вирізняється з-поміж інших сюжетів явним політичним підтекстом. На відміну від епізодів з іншими правителями, у яких Сноррі згадує чужоземні завоювання, автор наголошує, що війни Івара сформували велику державу³⁰⁴. Ця держава нагадувала скандинавську імперію та об'єднувала землі від Англії до Русі. Така «імперія» була об'єктом мрій багатьох північних правителів XII–XIV ст. Згодом схожа концепція знайшла своє відображення в «Сазі про Рагнара Лодброка». Автори цього твору також сформували концепцію величезних володінь, які географічно можна порівняти з державою Івара. Цікаво, що саме Івар в окремих генеалогіях виступав прадідом Рагнара³⁰⁵.

Ще одну паралель можна провести з мандрями верховного бога Одіна. На початку своєї оповіді Сноррі Стурлусон згадує, що Одін покинув Асгард та вирушив на північ. Спочатку він став конунгом Гардарікі (Русі), потім правив у країні саксів, а далі помандрував на північ. Усюди він залишав своїх потомків³⁰⁶. Із цієї історії можна зробити висновок, що в такий спосіб творець саги маркує землі нащадків Одіна.

Важливо зазначити, що Сноррі не вплітає Івара в загальну генеалогію. Цей персонаж не згадується у віршованій частині. Він з'являється нізвідки й так само зникає. Проте його поява у творі ніяк не впливає на загальний ланцюг оповіді. Ще одним відмінним елементом сюжету з Іваром є те, що після переліку володінь автор додає речення: «*Від його роду пішли конунги Данії та конунги Швеції, які там мали владу*»³⁰⁷. Таке уточнення виглядає дещо дивним, оскільки читач твору апріорі мав би розуміти, що ця сага присвячена Інглінгам,

³⁰⁴ Ibidem.

³⁰⁵ Казаков Г. Родословная датских и шведских королей по «Саге о Хервёре и конунге Хейдрекке». *Valla. An Interdisciplinary Journal of European Studies* = Интегрированный историко-филологический журнал европейских исследований. 2015. Т. 1, № 6. С. 59–60.

³⁰⁶ Snorri Sturluson *Heimskringla* volume I, P. 8

³⁰⁷ Ibidem, P. 41.

чий нащадки були правителями скандинавських королівств. Такі акценти свідчать про те, що ця історія мала особливу важливість для творця саги.

Цікавим є також термін, яким названо східні володіння Івара Широки Обійми. Якщо в усіх інших місцях «Кола Земного» Східна Європа іменується «Austrveg», тобто «Східний шлях», то у випадку з Іваром автор використовує топонім «Austrríki», який можна перекласти дослівно як «Східна держава». Тетяна Джаксон припустила, що ісландські автори послуговувалися терміном «Austrríki» тоді, коли хотіли підкреслити державність Русі³⁰⁸. Натомість «Austrveg» використовувався як більш абстрактна назва, значення якої змінювалося протягом різних періодів³⁰⁹. Її могли вживати на позначення балтійських земель, торгового шляху, а також як термін, що асоціювався з Руссю. Вживання автором поняття «Austrríki» може вказувати на те, що для Сноррі Стурлусона було важливим показати, що Івар підкорив саме державу, а не абстрактну територію. Саме тому він вжив цей термін, а не більш архаїчний та універсальний «Austrvegr».

Упорядник однієї з версій «Саги про Гервйор» вбудовує Івара Широки Обійми в королівський родовід шведських правителів із династії Мунсьо³¹⁰. Автор цього фрагмента посилається на королівські саги³¹¹, проте подає трохи більше деталей. Він зазначає, що Івар підкорив усю Швецію та Данію, завоював провінцію Нортумберленд, землю куршів, естів і всі східні країни до Гардаріки³¹². Із цього фрагмента можна зробити висновок, що Івар не захопив Русь, а лише обмежився пограничними територіями. Однак у цьому творі Івар є одним із ключових представників династії Мунсьо. Він — історична фігура, яка заклала основи величчя Шведської держави.

³⁰⁸ Джаксон Т. *Austr i Góðdum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. С. 48.

³⁰⁹ Там же. С. 40–44.

³¹⁰ Казаков Г. Родословная датских и шведских королей С. 59.

³¹¹ Королівськими сагами називають цикл творів, присвячений королям Норвегії. Основу цього напрямку заклали Сноррі Стурлусон який упорядкував «Коло Земне». Із великою імовірністю автор «Саги про Гервйор» мав на увазі саме «Сагу про Інґлінґів».

³¹² Казаков Г. Родословная датских и шведских королей С. 59.

Найбільше інформації про цього легендарного ватажка знаходимо в ісландському творі, який назвали «Фрагмент саги про деяких стародавніх королів»³¹³. Фактично це уривок твору, який дослідники пов'язують із незбереженою «Сагою про Скельдунгів»³¹⁴. Інформація із цього фрагмента дещо відрізняється від тієї, яку ми наводили вище. Автор тексту не згадує завоювання Іваром Англії, країни саксів та Русі. Щоправда, Івар таки намагався напасти на Русь. Згідно із сюжетом, донька Івара Ейдур постала супроти батька, оскільки від його рук загинув її чоловік. Зібравши спадщину покійного чоловіка, Ейдур із сином подалася на Русь та побралася з місцевим правителем Радбардом³¹⁵.

Коли Івар дізнався, де перебуває його донька, то спорядив військо та пішов походом на схід. Однак дійшовши до кордонів короля Радбарда, славетний вікінг загинув. Автор цього фрагмента описує яскраву історію в дусі саг. Згідно з твором, Івар попросив свого вихованця розтлумачити сон. Коли той напророкував швидку кончину, король розгнівався та викликав на двобій свого співрозмовника. Саме цей двобій і став останнім у його житті³¹⁶.

Цікаво, що Саксон Граматик у своїй монументальній праці «Діяння данів» не згадує особи Івара. Це доволі дивно з огляду на важливість його персони для конструювання генеалогії правлячої династії данських конунгів. Окрім того, він був добре знайомий із сагами й не міг не послуговуватися «Сагою про Скельдунгів»³¹⁷. Однак данський літописець вибудовує дещо інший родовід, який пов'язує ключових героїв, таких як Гаральд Синьозубий та Сігурд Кільце, з іншими постатями. Трольс Брандт припустив, що Саксон Граматик проігнорував сюжет про Івара, адже той не вписувався в картину данського

³¹³ Назва цього твору є невідомою, оскільки початок, кінцівка та окремі фрагменти тексту були втрачені. Він зберігся в одному фрагменті. Дослідники допускають датування цієї загадкової саги початком XIII ст.

³¹⁴ Simek R. Sögubrot af nokkrum fornkonungum (i Dana ok Svía veldi). *Lexikon der altnordischen Literatur*. 1987. S. 327.

³¹⁵ Tunstall P. Fragment of a Saga about Certain Early Kings in Denmark and Sweden.

URL: <https://web.archive.org/web/20100908081803/http://www.oe.eclipse.co.uk/nom/Fragment.htm> (date of access: 05.12.2021).

³¹⁶ Ibidem.

³¹⁷ Guðnason B. The Icelandic Sources of Saxo Grammaticus. *Saxo Grammaticus: A Medieval Author between Norse and Latin Culture* / ed. by K. Friis-Jensen. Copenhagen, 1981. P. 79–93.

Origo Gentis. Розвивати сюжет про цього легендарного ватажка означало би підтверджувати факт, що Ютландія в давнину не була пов'язана з династією Скельдунгів³¹⁸.

Окремі дослідники, особливо на початку ХХ ст., намагалися історизувати Івара Широкі Обійми. Вони трактували епізоди, пов'язані з ним, як зображення реальних подій історії Швеції VII ст., а самого Івара — як історичну постать³¹⁹. У другій половині ХХ ст. відбуваються процеси критичного переосмислення джерел. Особливо це торкнулося легендарних саг. Для дослідників цього часу Івар був не більше ніж легендарним персонажем на кшталт короля Артура, який відповідав потребам літописців у формуванні міфів про минуле³²⁰.

Зрозуміло, що ані Русь, ані інші держави на зразок Швеції чи Англії не могли існувати в зазначений період. Самі саги були засновані на усному матеріалі, що природно сприяє нашаруванню фольклору та інформації, яка орієнтується на сучасність. Проте найбільш ранні артефакти шведського походження в регіоні сучасної Латвії та Естонії справді датуються VII ст.³²¹ Звичайно, це не обґрунтовує теорії «Шведської імперії». Це нічого не говорить нам про політичне становище згаданих земель у контексті зав'язків зі Швецією. Однак на основі археологічних джерел ми можемо припустити, що «Сага про Інґлінгів», а точніше, сюжети про Івара, які використовував автор цього твору, могли бути засновані на фрагментах пам'яті про шведсько-балтійські зв'язки VII ст.

Концепт Івара Широкі обійми з великою ймовірністю сформувався задовго до епохи саг в Ісландії. Його коріння сягають епічного прошарку германської творчості, який набув нового значення в період, коли скандинавські королівства централізувалися. Дослідники стверджують, що Сноррі Стурлусон був знайомий із «Сагою про Скельдунгів», вірогідно, саме

³¹⁸ Brandt T. *Danerkongerne fra Lejre: Historie, arkæologi og sagn*. København : Gedevasens Forlag, 2018. S. 302–305.

³¹⁹ Nerman B. *Det svenska rikets uppkomst*. Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt, 1925. S. 231–236.

³²⁰ Губарев О. Рюрик и легитимность династии Рюриковичей. *Valla: Интегрированный Историко-филологический журнал европейских исследований*. 2018. Т. 4, № 4. С. 2–6.

³²¹ Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P.323–324

звідти він запозичив епізоди про цього персонажа³²². Те, що цей епізод не вписувався в загальний наратив, можна пояснити тим, що первісно він не входив до поеми «Перелік Інглінгів», яка стала основою творіння Сноррі. Використання цих фрагментів свідчить про їхню важливість під час формування ідеї ранньої історії династії Інглінгів.

«Сага про Інглінгів» є важливою для формування історичної пам'яті. Цей твір вплинув на розвиток подальшої писемності, адже закріпив уявлення про Східну Європу як органічну частину власного простору. Проте цей простір не позбувся своєї екзотичності. З одного боку, саме звідси походили скандинавські боги та правителі, а сам Один був володарем Гардарикі, а з іншого, тут мешкали фантастичні істоти та легендарні народи. Цей дуалізм знайомої Гардарикі та незвіданої Холодної Швеції, або Скіфії, притаманний багатьом сагам. Ймовірно, самі автори намагалися знайти баланс між цими традиціями. Інколи вони старалися розділити ці країни, відокремлюючи Гардаріку від Гунланду чи Скіфії, але куди частіше описували ці землі одночасно з двох перспектив. Тож ця подвійність стосовно околиць Русі супроводжує читача майже в кожному творі.

Фрагмент з Іваром є важливим з погляду становлення міфу про «імперію вікінгів». Саме ця концепція сформувала ментальну карту територій, які ототожнювалися скандинавами як власні. У наступному розділі ми розглянемо це питання більш детально. Також ми проаналізуємо популярнішу версію міфу про «імперію вікінгів», яка була пов'язана з Рагнарм Лодброком. Завдяки цій ідеї Русь дуже часто зображувалася як королівство, яке доволі складно відрізнити від інших нордичних королівств. Проте існування цілого пласту літератури, пов'язаного зі Скіфією та дотичними до неї темами, спричинило утворення образу фронтиру, який отримав свій розвиток у подальших творах.

³²² Стеблин-Каменский М. «Круг Земной» как литературный памятник. *Снорри Стурлусон Круг Земной*. Москва, 1980. С. 593–594.

3.3. «Сага про Інгвара Мандрівника» як приклад синкретизму античних епізодів з історіями високого Середньовіччя

Чи не найяскравіший опис Східної Європи містить «Сага про Інгвара Мандрівника». Це доволі нетипова легендарна сага, яка була зарахована до цього жанру через епізодичні фантастичні вставки. Унікальність цього твору полягає в тому, що події, які лягли в основу його сюжету, не були давніми. Цей текст присвячений реальній експедиції шведських вікінгів у Східну Європу, яка відбулася на початку XI ст.³²³

Про реальність цієї експедиції говорять епіграфічні джерела. Свідчення про неї збереглися на рунічних каменях, знайдених на території Швеції. Дослідники налічують щонайменше двадцять шість написів, які в певній формі згадують Інгарів похід³²⁴. Жодна інша подія не може зрівнятися за чисельністю згадок на подібних джерелах у всій Скандинавії. Така велика кількість згадок вказує на те, що зазначена мандрівка була справді непересічною подією для тогочасного суспільства.

Походження цієї саги також доволі незвичне. Відправною точкою у створенні цього твору дослідники схильні вважати початок XIII ст. Проте «Сазі про Інгвара» могла передувати латиномовна оповідь, яку вчені умовно назвали «Vita Ingvari»³²⁵. «Сага про Інгвара Мандрівника» була ісландським варіантом цієї легендарної історії. Вона зберегла лише окремі частинки пам'яті, які обростали локальними міфами, що були актуальними століттям пізніше.

За сюжетом твору, Інгар вирушає на Русь у пошуку слави та пригод. Там він потрапляє до двору князя Ярослава, який радо його приймає³²⁶. При дворі Ярослава Інгар мешкає три роки, вивчає місцеві мови та мандрує місцями «Східних земель». Згодом герой намагається дізнатися, звідки походить

³²³ Larsson M. Ingvarstågets arkeologiska bakgrund. *Fornvännen. Journal of Swedish antiquarian research*. 1986. Vol. 81. P. 107–108.

³²⁴ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва : Восточная Литература, 2001. С. 303–305.

³²⁵ Глазырина Г. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарии. Москва : Восточная литература, 2002. С. 47–49.

³²⁶ Там же, С. 255.

головна річка королівства, однак ніхто не може відповісти на його запитання. Тоді він збирає своїх людей та вирушає в далеке плавання, яке стає захопливою мандрівкою в невідомі краї³²⁷.

Центральним сюжетним атрибутом тут є річка, яка стає своєрідним символом цих земель. За словами автора, на Русі три ріки і найбільша з них та, що тече посередині³²⁸. Автор не вказав назву цієї річки, чим викликав суперечки в представників різних наукових шкіл. Одні дослідники вважають, що герої мандрували Дніпром, інші заперечують цю тезу, наголошуючи на більшій вірогідності мандрівки Волгою³²⁹. Сама сага не дає відповіді на запитання, що ж це була за річка, адже автор описує її дуже символічно. Він згадує величезні пороги, піратів та інші деталі, які є універсальним знаряддям опису незвіданої місцевості.

Просуваючись усе далі, команда Інґвара стикалася з різними фантастичними істотами. *«Плили вони багато днів, вздовж багатьох земель, поки не побачили істот іншого роду та виду; так вони зрозуміли, що власні землі та країни залишилися позаду»*³³⁰. Першим, кого зустріли вікінги, був дракон Якуль, який разом із тисячами змії охороняв золото. Від нападу дракона загинула значна частина команди³³¹. Далі воїнство Інґвара прибуло до легендарного краю, де правила цариця Сількісів. Це була величезна та дуже багата країна з багатьма містами, зведеними з білого мармуру. Потім вікінги потрапили в легендарне місто Геліополь. Після цього герої вбили велетня, знищили піратів та потрапили в багато інших колотнеч, із яких Інґвар рятувався завдяки відважності та непохитній вірі в Бога.

Автор саги використовував ці образи як маркери, які апелювали до вже наявних знань та формували в уяві просторові конструкції. Він зображав ці місця так, як цього очікувала його аудиторія. У результаті цього сформувався

³²⁷ Там же, С. 256.

³²⁸ Там же, С. 255.

³²⁹ Shepard J. Yngvarr's expedition to the East and a Russian inscribed stone cross. *Saga-Book of the Viking Society*. 1985. Vol. 21. P. 232–226.

³³⁰ Глазырина Г. Сага об Ингваре Путешественнике С. 256.

³³¹ Там же, С. 256–257.

образ, що нагадував Велику Швецію. Це була таємнича земля, переповнена скарбами, які охороняли змії та легендарні монстри. Тут проживали язичницькі народи, а деякі з них не були схожими на людей. Текстуальні атрибути «Саги про Інгвара Мандрівника» нагадують описи земель на краю світу, де, за словами середньовічних учених, був схований рай. Відповідно, ідея трьох руських річок, що згадуються на початку мандрівки, може перегукуватися з ідеєю річок, що витікають з Едемського саду. Беручи до уваги це твердження, окремі дослідники навіть припустили, що мандрівка Інгвара могла мати паломницьке значення³³².

Русь у «Сазі про Інгвара» стає пограничним пунктом на межі із зовсім іншим світом. Світом, де мешкають *«істоти іншого роду та виду»*. Це місце було класичним уособленням Сходу, яким так марили люди того часу. Очевидно, автор цього твору був ознайомлений із творами європейських учених, а також із концептом про східне походження германських богів, який розвинув Сноррі Стурлусон. Завдяки цьому він створив певний симбіоз германської та європейської традицій, які вплинули на формування образу Східної Європи в пізніші часи.

Історія Інгварової мандрівки на Русь була однією з тих притягальних історій, які так любили ісландці. Наприкінці оповіді автор перелічує людей, від яких чув розповіді цієї саги, і це були не лише ісландці, а й люди зі Швеції, що свідчить про популярність вказаного сюжету. Згідно зі словами автора, про події із цієї експедиції він дізнався від Кетіля — ісландця, який був у війську Інгвара³³³. Галина Глазиріна переконана, що Кетіль є вигаданим персонажем, якого автор вводить у текст для того, щоб надати йому більшої правдоподібності³³⁴. Схоже, що текст редакції, який дійшов до нас, був справді інтерпретацією автором давнішої історії, що ґрунтувалася на усних та писемних джерелах із нашаруваннями у формі світоглядних та інтелектуальних

³³² Там же, С. 194–195.

³³³ Там же, С. 271.

³³⁴ Там же, С. 148–149.

категорій автора. Той факт, що автор бачив потребу в обґрунтуванні власних джерел, свідчить, що він справді мав на меті передати минуле, а не просто записати популярний та цікавий сюжет.

Більш глибоке дослідження походу Інгвара дає відповідь на те, чому ця сага була такою популярною. Судячи з величезної кількості рунічних написів, це був нетиповий вікінгський похід. За підрахунками вчених, в експедиції на схід могли взяти участь до тисячі шведів³³⁵. Це було неабиякою кількістю з огляду на специфіку мандрівки. Окремі вчені навіть припускали, що це було військо, зібране за допомогою ледунгу, що готувався за указом конунга. Водночас похід відбувався за підтримки київського князя Ярослава. Ймовірно, він був підготовлений як військова допомога від шведського короля Анунда, що доводився Ярославу свояком. Очолював військо Інгвар, який мусив бути досвідченим воїном та мати високий соціальний статус для того, щоб керувати таким величезним загоном³³⁶.

Чи не найцікавішим є питання мети та кінцевої точки походу. Тут дослідники не дійшли єдиної думки через брак джерельної інформації. Дехто вважає, що похід спрямовувався одразу на Близький Схід через Волгу. Інші вчені схиляються до думки про те, що Інгвар належав до складу армії Володимира Ярославовича, який у 1043 р. напав на Константинополь, а вже звідти частина армії потрапила на територію «Серкланду»³³⁷, який різні історики пов'язували із Закавказзям або Хорезмом³³⁸. Хай там що, проте більша частина війська, схоже, справді загинула в цьому поході через епідемію, про що свідчить інформація рунічних каменів³³⁹. Воїни, які змогли повернутися додому, переповіли історії про неймовірну подорож у далекі землі, які швидко

³³⁵ Там же, С. 181.

³³⁶ Там же, С. 181; Larsson M. Ingvarstågets arkeologiska bakgrund. S. 98–113.

³³⁷ Земля Сарацин. Цим терміном скандинави називали здебільшого мусульманські королівства Близького Сходу. Однак детальні дослідження Олени Мельникової показали, що це поняття не було усталеним, тож ним могли називати й інші землі, які в уявленнях скандинавів знаходилися на Сході.

³³⁸ Larsson M. Yngvarr's Expedition and the Georgian Chronicle. *Saga-Book of the Viking Society*. 1987. Vol. 22. P. 98–108; Shepard J. Yngvarr's Expedition to the East. P. 222–292.

³³⁹ Глазырина Г. В. Сага об Ингваре Путешественнике, С. 186.

стали надбанням спільноти, що не обмежувалася лише Швецією, а поширювалася на сусідні країни.

Порівняння «Саги про Інґвара» та інших джерел виявляє значну кількість фольклорного вимислу, який використовував автор під час створення тексту. Більше того, ця сага є прикладом того, як відбувалися процеси трансформації історичної пам'яті в тогочасному суспільстві. Її унікальність полягає в тому, що, на відміну від інших легендарних саг, у цьому випадку ми впевнені в реальності історичного ядра твору та можемо порівняти його свідчення зі свідченнями інших джерел. Так ми простежимо конструювання наративу та ступінь достовірності цього твору, адже зможемо відділити історичне ядро сюжету від літературної конструкції автора.

Показово, що історія Інґварового походу починається з розповіді про три річки Русі, які беруть початок на сході. Ще Тетяна Джаксон зауважила, що концепт сходу був тісно пов'язаний із Руссю. Як у легендарних, так і в королівських сагах усі переміщення чи то на Русь, чи всередині неї відбувалися саме на схід³⁴⁰. Просторові уявлення давніх скандинавів дещо відрізнялися від сучасних. Дослідниця показала існування на ментальному рівні скандинавів чотирьох сегментів, приблизно орієнтованих на сторони світу. Центром цього орієнтиру була північ Данії. Цікаво, що Африка в просторових уявленнях скандинавів розташовувалася на заході, а Єрусалим та Константинополь — на сході³⁴¹. Не виключено, що причиною таких географічних уявлень могли бути західноєвропейські автори, які долучилися до формування ментальної географії.

Сам опис земель «на схід від Русі» є відбитком концепції Великої Швеції. Він повністю дублює описи Сноррі Стурлусона та значною мірою

³⁴⁰ Джаксон Т. Ориентационные принципы организации пространства в картине мира средневекового скандинава. *Одиссей. Человек в истории*. 1994. С. 54–66.; Джаксон Т. География Восточной Европы в представлении авторов исландских саг. *Петербургский исторический журнал*. 2019. Т. 4. С. 18–26; Jackson T. N. Ways on the 'Mental Map' of Medieval Scandinavians. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde - Ergänzungsbände*. Berlin, New York, 2009. P. 211–220.

³⁴¹ Джаксон Т. Многозначность терминов стран света в средневековой Исландии. *Книга картины Земли: Сборник статей в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой*. Москва, 2014. С. 76–92.

перегукується з ісландськими географічними трактатами. Тут також описуються фантастичні народи, дракони й велетні та зроблено наголос на річці, яка є центральним елементом формування сюжету. Для автора «Саги про Інгвара» не було настільки важливим уточнити, що це була за річка. Вона для нього була, швидше, символічним елементом, який асоціювався зі Східною Європою.

Терміни «Геліополь» та «Цитополь», які згадує автор, відсутні в інших скандинавських творах. Та і сама структура побудови слова вказує на те, що ці назви мають іноземне походження. Проводячи компаративістичне дослідження, дослідники зауважують, що це іменування могло бути запозичене з «Етимології» Ісидора Севільського, який локалізував свій Еліополіс у Єгипті. Галина Глазиріна припустила, що автор обрав таку назву міста через його сакральний солярний сенс, що мав би асоціюватися зі Святою землею³⁴². Подорож Інгвара до Єгипту може здатися дивним епізодом, однак варто розуміти, що в тогочасній ученій культурі панувала думка про те, що одразу за Руссю починається легендарна Скіфія, яка вже є частиною простору Сходу. Уявлення про такі екзотичні землі тогочасні письменники здобували не з розповідей очевидців, а з досліджень європейських учених. Цікавим у цьому контексті є один із географічних трактатів ісландського походження, який локалізував Скіфію в Африці³⁴³. Це лише доводить тезу про те, що в ісландців не було єдиного конструкта, пов'язаного із цими територіями.

«Сага про Інгвара Мандрівника» виглядає як поєднання реальної історії про похід шведського ватажка Інгвара через Русь на терени Сходу. Однак автор через хронологічну й географічну віддаленість не мав достатньо інформації для того, щоб заповнити деталі сюжету. Окрім того, він намагався створити твір,

³⁴² Галина Глазиріна у своєму ґрунтовному монографічному дослідженні, присвяченому «Сазі про Інгвара Мандрівника», показала значний вплив християнського релігійного канону на конструювання наративу. Варто зазначити, що це доволі нетипово для ісландських саг, особливо для тих, що належать до корпусу саг про давні часи. Дослідниця схильна вважати основним мотивом твору релігійну місію Інгвара у Святі місця. Див. Глазырина Г. В. Сага об Ингваре Путешественнике, С. 194–198; Glazyrina G. On Heliopolis in Yngvars saga víðfarla. *Scandinavian and Christian Europe in the Middle Ages. Papers of the 12th International Saga Conferenc*, Bonn, 28 July 2003. P. 175–178.

³⁴³ Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. С. 88.

який би вражав слухача та був цікавим для нього. У результаті прогалини твору заповнювалися історичними знаннями самого автора. Ці знання формувалися під впливом континентальної традиції християнських письменників, які отримали нове трактування на ґрунті ісландської вченої культури.

3.4. Таттарарикі та троянський міф у контексті історії

Східної Європи

Прикладом поєднання європейської та скандинавської традицій стали пізніші легендарні саги. Одним із таких творів була «Сага про Пішого Грольва». Як і у випадку з попереднім текстом, усі ключові події її сюжету відбуваються на території Східної Європи. Головний герой цієї саги Грольв є відомим персонажем у тогочасній нордичній традиції. Його пригоди в далеких землях стали основою сюжетної лінії зазначеного твору. Завдяки своїй неймовірній силі та хоробрості Грольв прославився численними воєнними перемогами. У своїх подорожах славетний вікінг потрапив на Русь. Там він врятував принцесу та відвоював владу у шведських загарбників. Після цього Грольв був проголошений місцевим конунгом.

Окрім Русі, яку автор називає Гардарикі або Гольмгардарикі, у тексті згадуються ще пограничні землі — Таттарарикі та Йотунгейм. Така інформація є унікальною для легендарних саг. Унікальність цих згадок полягає в нетиповій локалізації Йотунгейму. Це міфічне місце, яке було домівкою велетнів у германській міфології, зазвичай розташовують на півночі Скандинавії, у землях саамів, а в цьому творі воно локалізоване поблизу Київської землі, яка розділена з ним гірським ланцюгом³⁴⁴. Ойконім «Таттарарикі» є дуже рідкісним та, окрім «Саги про Грольва», згадується лише в одній сазі із циклу міфічно-героїчних³⁴⁵. Обидві землі мали напівмагічні характеристики. Втім, якщо Таттарарикі була просто дуже багатою країною, то Йотунгейм ряснів

³⁴⁴ Fornaldarsögur Norðurlanda, b.3. S. 362.

³⁴⁵ Таттарарикі чи похідні від нього терміни зустрічаються у пізніх сагах, які не входять до циклу класичних легендарних саг. Із великою ймовірністю ці терміни були запозичені із «Саги про Грольва».

коштовностями, а всі персонажі, які походили із цієї землі, здебільшого були велетнями, троями або їхніми нащадками.

Як і в попередньому творі, концепції пограничних місць прямо стосуються Сходу. Про розташування Таттарарикі ми знаємо лише те, що вона була найбільшою частиною Аустрикі, межувала з Руссю і знаходилася десь «на шляху між Данією та Індією». Ще одним «східним» атрибутом опису був правитель цього королівства — конунг Менелай³⁴⁶. Його ім'я автор запозичив з оповідей про Троянську війну, які в той час були надзвичайно популярними не лише в Ісландії, а й в усій Європі³⁴⁷. Ім'я Менелая трапляється в «Сазі про троянців», яка стала моделлю зображення античних сюжетів у давньоскандинавській писемності. Використання цього імені вказує на те, що автор послуговувався троянськими образами під час зображення Східної Європи.

Середньовічні історіографи не тільки цікавилися історією троянців, а й використовували троянський міф для конструювання власних *Origo Gentis*³⁴⁸. Уже згаданий Сноррі Стурлусон писав, що верховні боги германського пантеону були троянцями й саме вихідці з Трої заселили Скандинавію³⁴⁹. Ця теза транслюється в багатьох інших творах. До прикладу, «Сага про Стюрлауга Інгольвсона» розпочинається зі слів, що першими поселенцями в країнах Півночі були турки та азіати³⁵⁰. Таку ж інформацію знаходимо і в «Прозовій Едді», а також в одному з найбільш ранніх ісландських творів «Книга про ісландців». В останньому зазначено, що засновник норвезької династії Інґлінґів

³⁴⁶ Fornaldarsögur Norðurlanda, b.3. S. 284.

³⁴⁷ Jucknies R. Icelandic Dares, Swedish Guido. The Reception of the Trojan Matter in the North. *Troianalexandrina Anuario sobre Literatura Medieval de Materia Clasica*. 2018. Vol. 18. P. 83–99.

³⁴⁸ Маслов А. Легенды прошлого: Троянская война в средневековой западной традиции. *Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории*. 2008. С. 425–426; Фесенко А. Троянский миф как культурное основание европейской идентичности. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2010. Т. 3. С. 41–47; Eldevik R. Troia Redux: A Medieval Tradition, an old norse mystery. *Enarratio*. 1993. Vol. 2. P. 36–46.

³⁴⁹ Snorri Sturluson Edda Prologue and Gylfaginning Edited by Anthony Faulkes. Second edition. London: Viking Society for Northern Research, 2005. P. 5–7.

³⁵⁰ Fornaldarsögur Norðurlanda, b.3. S. 592.

був Інґві, правитель турків³⁵¹. Арі Трорґільсон, автор «Книги про ісландців», посилався на популярну в ті часи концепцію про турків, які походили від троянців. Це доводять і пізніші твори. У тій же «Прозовій Едді» зазначено, що батьківщина асів — це Троя, яка тепер знаходиться в країні турків³⁵².

Родоначальник Інґлінґів Інґві асоціюється із Фрейром, германським богом родючості. Він належав до групи ванів — германських богів, які походили з Ванагейму. Цю територію варто шукати на північ від Чорного моря. Саме звідти боги вирушили на північ. Ентоні Фоулкс висловив припущення, що легенда про міграцію богів із Північного Причорномор'я є однією з інтерпретацій міграції троянців³⁵³. Тут простежується певний дуалізм, адже поряд із країною ванів існує Асгард — країна асів, звідки походив Одін, Тор та інші боги. Остання знаходилася на території країни турків. Ванагейм локалізувався у Скіфії. Обидві території лежали поряд у сакральному просторі Сходу.

Отже, ісландці наслідували оповіді інших істориків та створювали власний міф про троянське походження. Вірогідно, Таттарарікі була уособленням цього елліністичного Сходу, який розташовували на межі Європи та Азії. Автор намагався зробити свій твір актуальним, тож підбирав знайомих героїв та популярні сюжети. Для нього не було принциповим, де розташовувати цю країну, адже Русь була останнім форпостом відомої ойкумени, тож її локація залишилася абстрактною. Схожою була ситуація і з Йотунґеймом. Це місце виконувало роль декорації саги. Воно мало підкреслити дуалізм у розмежуванні Східної Європи.

Концепт Тартарії був також чужим для ментальної карти тогочасних ісландців. Він був запозичений із європейської вченої традиції та вдало накладався на тогочасну античну картину світу. Саме в період запису згаданих

³⁵¹ Islendingabók, Kristni saga. The book of the Icelanders, The story of the Conversion / trans. by S. Grønlie. London: Viking Society for Northern Research, 2006. P.14.

³⁵² Snorri Sturluson Edda Prologue and Gylfaginning. P. 5–7.

³⁵³ Faulkes A. Descent from the gods. *Medieval Scandinavia*. 1979. Vol. 11. P. 98.

саг у європейській традиції з'являється термін «Tattaríá» на позначення земель Євразійського Степу. Цей давньогрецький термін набув особливого значення з приходом орди Чингісхана. Він став своєрідним символом, який асоціювався з античним зображенням «дикого Сходу»³⁵⁴. Для тогочасних європейців монголи були чимось на кшталт вершників апокаліпсису, покликаних покарати їх за гріхи. Навколо народу тартарів було створено багато легенд. Матвій Паризький згадував, що вони були замкнені Александром Македонським у горах Каспію і мали звільнитися лише перед кінцем світу³⁵⁵. Прикметним є використання назви «Tattaríá», яка є похідною від давньогрецького слова «Tartarus», яким греки позначали місце в пеклі, де мучилися грішники. Саме це слово найкраще підходило для позначення найбільш віддалених куточків тогочасної ойкумени.

Захоплення античною історією призводило до її імплементації в теогонічні міфи та історичні наративи. Це зумовлювало важливість таких текстів із погляду історичної пам'яті. Ідея Таттарарикі була одним зі способів показати контраст і надати території Східної Європи ознак фронтиру, однак це була не просто данина традиції. Ця ідея логічно впливала з творів ісландських істориків, які сформували концепт пограниччя у вигляді Великої Швеції. Античні штрихи автора лише додавали цим землям додаткових сенсів.

Патерни пограниччя успадкували й більш пізні саги про давні часи. До прикладу, «Сага про Однорукого Егіля та Асмунда Вбицю Берсерків» також описує Йотунгейм, який знаходився неподалік від Русі. У цьому творі Русь названо Русією (Rússía) і локалізовано між країною гунів та Гардарикі³⁵⁶. Така локалізація руських земель є унікальною для тогочасних легендарних саг і, найімовірніше, виникла внаслідок помилкової компіляції джерел. Фактично автор стверджує, що Руссія межує з Руссю, адже останній топонім найчастіше використовувався для позначення державності русів у сагах. Топонім «Руссія»

³⁵⁴ Connell C. W. Western Views of the Origin of the 'Tartars': An Example of the Influence of Myth in the Second Half of the Thirteenth Century. *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions. The Expansion of Latin Europe*. Leiden, 2016. P. 105–109.

³⁵⁵ Westrem S. D. Against Gog and Magog. Text and Territory Geographical Imagination in the European Middle Age. *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*. Philadelphia, 1998. P. 54–66.

³⁵⁶ Fornaldarsögur Norðurlanda, b.3. S. 365.

був книжним терміном, який ісландські автори запозичили з латинських джерел, однак не завжди співвідносили з власними відповідниками. Очевидно, автор тексту послуговувався різними джерелами та помилково протрактував Русь та Гардарикі як різні держави. Йотунгейм у цій сазі зветься «землею велетнів на півночі», однак будь-які географічні уточнення в тексті відсутні. Саме вихідці з Йотунгейму викрали доньок руського конунга, що стало сюжетною основою для написання цього твору. Цікаво, що викрадачів зображено як істот античного зразка, одна нагадувала величезну собаку, інша — грифона³⁵⁷.

Окрім Йотунгейму, у творі згадано топонім «Татарія», який, мабуть, співвідноситься з Таттарарикі «Саги про Грольва». Це була ще одна земля, яка знаходилася на Східному шляху. Не виключено, що автор запозичив цю інформацію із згаданого вище твору або мав інформацію про ординське завоювання Русі. Цікаво, що до кінця саги не згадується ані Русія, ані Гардарикі, лише Татарія.

Використанням античної перспективи можна пояснити згадки Менелая, правителя Таттарарикі у «Сазі про Грольва». У «Сазі про Однорукого Егіля» володарем цієї землі є Родіан (Róðíán). Це ім'я також є унікальним і, вірогідно, має грецьке походження. Отже, автори інтерпретують європейські міфи про тартарів та троянців і вбудовують їх у власну ментальну карту світу. Ця інформація лише доповнювала вже сформовану картину. Так, у «Сазі про Грольва» в одному просторі існували Київська земля, Новгородська земля, германський Йотунгейм та європейська Таттарарикі. Дещо схожою була картина і в «Сазі про Егіля», де поряд існували Гардарикі, Руссія, Йотунгейм, а також країни тартар та гунів.

Сюжети саги про Егіля також наслідували ідею Великої Швеції. Вони стали квінтесенцією європейських, античних та германських образів, які були

³⁵⁷ Fornaldarsögur Norðurlanda, b.3. S. 366.

популярні в Ісландії у XIII–XIV ст. Ці образи проникали у твір з інших легендарних саг, які стали джерелом натхнення автора. Вони зазнавали попередньої обробки та частково втрачали первісний сенс. Так формувалися речі, які, на перший погляд, суперечать одні одним або можуть здаватися випадковостями чи непорозуміннями. Для автора такі відсилання були елементами формування правдивості сюжету. Апелюючи до відомих саг, він адаптував ці образи та намагався обґрунтувати право на існування власної розповіді.

Східноєвропейські сюжети були відомими для скандинавів і до епохи легендарних саг. Їх згадують у королівських сагах, історичних трактатах та навіть на рунічних каменях. Проте масовим їхнє використання стає саме в XIII–XIV ст., коли починають записуватися саги про давні часи. У цей період формується новий літературний канон, який вирізняється особливим зацікавленням фантастикою та апеляцією до важливих історичних маркерів. Цими маркерами найчастіше були легендарні ватажки чи вагомі події минулого. Східна Європа стає важливим простором для втілення обох векторів розвитку цього канону. Оскільки «Сага про Однорукого Егіля» є доволі пізньою, вона не просто вбирала ці образи, а й намагалася адаптувати їх до власних концепцій. Значна частина її тез була запозичена із саги про Грольва, однак детальніший аналіз цього твору показує, наскільки ерудованим був її автор та як майстерно він зумів переосмислити концепції Сходу у власному творі.

3.5. Земля готів та гунів. Германський міф як маркер Східної Європи

Не менш цікавим елементом «Саги про Однорукого Егіля» є використання країни гунів, що межує з Руссю. Як і у випадку з попередніми географічними назвами, розташування цієї країни залишається загадкою. Однак, схоже, це була загадка не лише для читачів, а й для самого автора.

Аналізуючи ісландську літературу, ми знаходимо доволі мало деталей про розташування цієї країни. До прикладу, у «Сазі про Асмунда Вбивцю Берсерків» локація Гунланду інтуїтивно зображується поряд із землею саксів³⁵⁸. Географічний трактат «Які землі знаходяться у світі» подає відмінну інформацію. Він підтверджує тезу «Саги про Однорукого Егіля», адже розташовує Гунланд поряд із землею готів, неподалік Русі³⁵⁹. Однак часто ця країна опиняється у віртуальному просторі за межами географічних координат. Згадки готів та гунів поряд із Руссю, Швецією та іншими державами можуть здивувати. Однак такі поєднання є доволі частими в сюжетах легендарних саг.

Ідея Гунланду походить із рецепції германського міфу в пізньосередньовічній ісландській історіографії. Незважаючи на величезний часовий проміжок, інформація про події IV–VI ст. зберігалася в історичній пам'яті та прилаштовувалася до сучасності у формі саги. Події періоду Великого переселення народів стали одним зі стовпів формування ранньомодерних ідентичностей у Скандинавії, і території Східної Європи займали тут важливе місце³⁶⁰.

Переконливим доказом цього твердження слугує «Сага про Гервйор». Цей твір XIV ст. є симбіозом епічної германської поетики, вікінгських сюжетів та сучасних мотивів. Упродовж своєї еволюції сага вбирала ознаки різних часів. Дослідникам доводиться працювати з двома основними редакціями цього твору. Одна з них дійшла до нас із XIV ст. (редакція H), інша — з XV ст. (редакція R). Старіша версія саги містить більше фактичної інформації про

³⁵⁸ The Saga of Asmund the Champion Slayer / trans. by G. L. Hardman. 2011.

URL: <http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/AsmundChampionSlayerHardman.html> (date of access: 30.04.2021).

³⁵⁹ Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. С. 65.

³⁶⁰ Guðmundsdóttir A. The origin and development of the Fornaldarsögur. Р. 60–61; Мельникова Е. Мельникова Е. А. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisögur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. С. 126.

тогочасних конунгів Півночі, натомість молодша версія подає більше фантастичних оповідок і художнього вимислу загалом³⁶¹.

Один із пізніх списків саги (Редакція U, XVII ст.)³⁶² містить важливий елемент — генеалогічний перелік шведських королів, який автор вплітає в текст саги. Загалом він виглядає як штучний додаток, проте має явно політичний підтекст та велику цінність для дослідників. Через поганий стан давніших копій важко сказати, яким саме періодом він датується і чи був він частиною ранніх зведень³⁶³. Ця генеалогічна вставка мала на меті показати значимість королівського дому Мунсьо, який нібито був заснований нащадками головного героя саги Ангатюра.

Цей родовід мав би обґрунтувати територіальні претензії Швеції на навколишні землі та її гегемонію в північному світі. Автор обрав цю сагу не просто так. Саме вона була однією з тих, що формували політику пам'яті того часу. Особливо пам'ять про епоху, що стосується германського минулого. Водночас значна частина правителів, згаданих у вказаному переліку, згадується і в інших скандинавських та європейських джерелах, що підтверджує їхню історичність чи історіографічність. У цьому фрагменті згадано Івара Широки Обійми, а також Рагнара Лодброка та його нащадків³⁶⁴.

Омелян Прицак припускав, що вказана сага була складена у XII ст. на замовлення або за сприяння шведського правлячого двору і для її створення було залучено велику кількість локального усного матеріалу³⁶⁵. На користь цього твердження свідчить той факт, що останній представник династії Мунсьо помер у 50-ті роки XII ст. Однак довести чи спростувати таке твердження

³⁶¹Love J. S. *The Reception of Hervarar saga ok Heiðreks from the Middle Ages to the Seventeenth Century*. München: Herbert Utz Verlag, 2013. P. 45–53.

³⁶²Цей рукопис було знайдено в Упсалі, що лише підтверджує шведське спрямування саги. Про датування оригіналу зазначеного документа досі ведуться дискусії. Однак більшість дослідників сходяться на думці, що редакція U є однією з найбільш ранніх версій твору.

³⁶³Глазырина Г. Перечень правителей Швеции в древнеисландской «Саге о Хервёре и конунге Хейдрексе». К проблеме конструирования генеалогий. *Восточная Европа в древности и средневековье: Генеалогия как форма исторической памяти*. 2001. Т. 13. С. 69–70; Прицак О. Походження Русі, Т.2 Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ: Обереги, 2003. Т. 2. С. 377–378.

³⁶⁴Більш детально про концепцію «імперії вікінгів» див розділ 4.

³⁶⁵Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. Київ: Обереги, 1997. Т. 1. С. 272–273.

неможливо. Творець цього родоводу міг просто використати популярну сагу для того, щоб об'єднати її з важливим міфічним наративом.

Сюжет «Саги про Гервйор» доволі заплутаний. Він розпочинається з оповіді про легендарний меч Тюрфінг, який викували гноми Дулін та Двалін. Цей меч мав магичні властивості, адже ніхто не міг вижити після поранення ним. Окрім того, його необхідно було окроплювати кров'ю кожен раз, як він діставався з піхов³⁶⁶. Саме цей меч стає своєрідною ниткою, на яку нанизується сюжет твору. Автор розповідає історії, пов'язані з людьми, що були власниками цієї священної реліквії.

Оповідь у версії R розпочинається з історії про Сігрламі, конунга Русі, для якого гноми виготовили чарівний меч Тюрфінг. У версії Н першим власником меча названо Савраламі. Автор прямо не вказував, де були його володіння. Проте з контексту твору можна зробити висновок, що його королівство знаходилося на сході та охоплювало легендарний Б'ярмаланд.

Від першого власника Тюрфінг успадкував вікінг Ангрім. За однією з версій, він був зятем Сігрламі та воєначальником його війська. В іншій версії він змальований убивцею конунга. Батьківщиною Ангріма був острів Больм, який редактор версії Н локалізував у Холугаланді, легендарному місці на півночі Норвегії³⁶⁷. Це уточнення автора є доволі цікавим, адже Холугаланд знаходиться доволі далеко від Упасали та загалом від місць, де відбувається більшість подій саги.

У творі Саксона Граматика «Діяння данів» читач може знайти одну з версій оповіді про Ангріма. Данський літописець розповідає про Арнгріма, знаного воїна-берсерка. На користь ототожнення Ангріма та Арнгріма свідчать однакові імена синів та дружини. Саксон Граматик робить важливе уточнення, що легендарний вікінг походив зі Швеції³⁶⁸. На основі цього Омелян Пріцак припустив, що першопочатково під назвою «Больм» мався на увазі шведський

³⁶⁶ The Saga of King Heidrek the Wise / Both in Old-Ice and Engl. texts; translated by Christopher Tolkien. London: Thomas Nelson and sons, 1960. P. 2.

³⁶⁷ The Saga of King Heidrek. P. 2–4.

³⁶⁸ The first nine books of the Danish history. P. 203–204.

острів Больмсе³⁶⁹. Та й сама ідея саги, на думку дослідника, полягала у створенні твору, який мав відобразити шведську історію. Однак під впливом пізнішої традиції з'явилися географічні вставки, які здавалися більш цікавими для ісландських авторів високого Середньовіччя.

Цей незначний фрагмент є прикладом конструювання наративів у тогочасному ісландському суспільстві. Дослідники давньоскандинавської літератури схиляються до думки, що до створення версії Н був причетний відомий письменник того часу Гаук Ерлендсон³⁷⁰. Він був представником одного з найбільш поважних родів у тогочасній Ісландії. Більше того, він належав до близького оточення норвезьких королів Гокона V та Магнуса IV, обіймав посаду норвезького лагмана (законодавця) та входив до королівської ради. Це була надзвичайно освічена людина. Навчався Гаук здебільшого в Норвегії, що не могло не вплинути на його бачення історії. Результатом творчої спадщини Гаука стала так звана Hauksbók («Книга Гаука»). Це збірка популярних на той час саг та інших творів³⁷¹. Саме із цього збірника до нас дійшла версія Н «Саги про Гервйор»³⁷².

Зазначені особливості середовища, у якому формувався Гаук, не могли не вплинути на картину світу письменника. Зайвим буде наголошувати, що вона була орієнтована на Норвегію. Ідентифікація персонажа Ангріма може здатися занадто малозначущим епізодом, щоб звертати на нього стільки уваги. Проте з контексту саги випливає, що він був засновником легендарної династії, яку пов'язували зі славетним германським минулим, а окремі автори виводили від них королівські генеалогії. Тож поєднання героїв саги з тогочасною правлячою династією було важливим елементом політики пам'яті. Щоправда, не варто применшувати й той фактор, що ісландська культура була

³⁶⁹ Прицак О. Походження Русі. Т.1. С. 248.

³⁷⁰ Там само. С. 265.

³⁷¹ The Hauksbók: An Example of Medieval Modes of Collecting and Compilation. *The Dynamics of the Medieval Manuscript: Text Collections from a European Perspective*. Göttingen, 2017. P. 132–135; Jakobsson S. State formation and pre-modern identities in the North: A synchronic perspective from the early 14th century. *Arkiv för nordisk filologi*. 2010. Vol. 125. P. 67–82.

³⁷² Jakobsson S. Hauksbók. P. 22–38.

норвезькоцентричною за своєю природою. Під час аналізу тогочасних творів кидається в очі переважання норвезьких топонімів. Особливо це стосується легендарних саг. Через відсутність достатньої кількості інформації та деталей ісландські автори часто використовували топоніми, власні назви та навіть імена, які були популярними в Норвегії. Це було зумовлено географічною та політичною близькістю зазначених держав. Використання цієї інформації творило нові шаблони та стереотипи, які циркулювали в різних текстах та впливали на пізніші твори.

Дослідники виділяють декілька творів, які склали основу саги й були об'єднані пізнішим сюжетом про легендарний меч Тюрфінг. Одним із них є поема «Битва готів з гунами». Це твір, який оповідає про події легендарного періоду, які відбувалися у V–VI ст. на території Центрально-Східної Європи³⁷³. Інша частина — це так звана Самсейська поезія, яка також зберегла оповіді про досить давні події, що стосуються германської історії в ранньому Середньовіччі³⁷⁴. Про давнину цих творів свідчать назви місцевостей із саги, які не мали поширення в Скандинавії в період високого Середньовіччя. До прикладу, зустрічаємо назву «Harvada-fjoll»³⁷⁵, яку дослідники ідентифікують як згадку Карпатських гір³⁷⁶. Аналогів цьому терміну немає в інших джерелах, що слугує аргументом на користь його давності. Іншою цікавою назвою є назва Дніпра, який у сазі названо «Danparstoðum»³⁷⁷ — це не зовсім типовий гідронім для ісландців, які позначали цю річку терміном «Negr»³⁷⁸.

Із контексту твору випливає, що люди, які укладали окремі версії цієї саги, не завжди ідентифікували згадані топоніми зі Східною Європою. Показовим прикладом є епізод із локалізацією Рейдготланду (Reiðgotaland).

³⁷³ Прицак О. Походження Русі. Т.1. С. 250–253.

³⁷⁴ Там само, С. 258–249; Мельникова Е. «Сага о Хервѣр и конунге Хейдрекѣ» и проблемы циклизации германского героического эпоса в Скандинавии. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2016. С. 59.

³⁷⁵ The Saga of King Heidrek the Wise. P. 45.

³⁷⁶ Ibidem, P. XXII.

³⁷⁷ Ibidem, P. 46.

³⁷⁸ Джаксон Т. Austr i Górdum. С. 31; Мельникова Е. Название Днепра в актуальной и эпической географической номенклатуре древней Скандинавии. *Gaudeamus igitur: сборник статей к 60-летию А.В. Подосинова*. Москва, 2010. С. 260–267; Мельникова Е. «Сага о Хервѣр и конунге Хейдрекѣ». С. 59.

Цим терміном автори позначали державу готів. За сюжетом оповіді, володіння готів досягали Данпарстодуму, тобто Дніпра. Водночас у редакції Н зазначається, що Рейдготланд є територією, яку сучасники називають Ютландією³⁷⁹. Автор цих рядків запозичив цю тезу в Сноррі Стурлусона, який також ототожнював ці поняття. Цікаво, що у версії R, яка походила з іншого джерела, таких географічних уточнень немає. Автор взагалі не дає коментарів із приводу того, де знаходяться ці загадкові землі. Для нього вони існують у віртуальному просторі, який локалізується за межами географічних координат.

Основою причиною такої несумісності є те, що сага заснована на давній поезії. Завданням автора було перевести поетичну частину в прозову, зберігаючи сенс та актуальність. Абсолютно не дивно натрапляти на невідповідності, адже між поетичним та прозовим фрагментами — декілька сотень років різниці. Проблема ідентифікації характерна для всієї поетичної частини твору, адже вона побудована на властивій германцям традиції літературного символізму. Імена історичних персонажів у творі є своєрідними літературними конструкціями, які мали побіжно комунікувати із фрагментами історичної пам'яті. Такі символи дістали назву кенінгів і фактично були майстерно підібраними синонімами, які мали натякнути на персонажа чи явище, ґрунтуючись на його характерних рисах. Ця особливість твору нагадує класичні едичні твори та вказує на їхню давність³⁸⁰.

Однак не можна стверджувати, що топонім «Рейдготланд» завжди ототожнювався з Ютландією. Для цього ми проаналізували інші джерела. В ісландському географічному трактаті «Які землі знаходяться у світі» вказано, що на схід від Польщі знаходяться Рейдготланд та Гунланд³⁸¹. Цей твір дослідники датують XIII–XIV ст., а сам трактат демонструє чи не найкращу обізнаність у тогочасній географії Східної Європи. Часто саме звідси окремі редактори черпали інформацію про міста Русі. Цікаво, що цей твір належить до

³⁷⁹ The Saga of King Heidrek the Wise. P. XXVI.

³⁸⁰ Прицак О. Й. Походження Русі. Т. 1. С. 251–252.

³⁸¹ Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения. С. 65.

того самого періоду, що й «Сага про Гервйор», та навіть входить до того самого рукопису, проте наслідує іншу традицію.

Сюжет битви готів із гунами, що був використаний у «Сазі про Гервйор», входив також і до найдавніших віршів «Поетичної Едди», зокрема до «Пісні про Атлі». У них теж згадується територія України. Щоправда, замість назви «Данпарстадір» тут використано скорочену назву «Данпар»³⁸². Оповідь із «Пісні про Атлі» дуже схожа на мотиви «Саги про Гервйор». Вона переказує давній епос про війну двох племен, який у різних формах міститься в багатьох германських оповідях.

Згадки гунських і готських земель поряд із Руссю в географічних трактатах, сагах та еддичних віршах вказують на поширеність цієї традиції щонайменше в окремих наукових колах. Незважаючи на те, що творці саг не завжди розглядали згадані королівства як частину східного світу, оповіді про часи Великого переселення народів часто побіжно торкалися Східної Європи. Це не могло не додавати міфічності цьому місцю.

Держави готів та гунів стали уособленням фантастично-героїчного минулого, символізуючи прабатьківщину скандинавів. Вони були літературними конструктами, які автори актуалізували в сучасності. Ці сюжети є надзвичайно важливими з погляду формування політики пам'яті. Скандинавські правителі вважали себе нащадками славетних германських ватажків, а тогочасні історіографи обґрунтовували історичні витоки сучасних їм королівств. Пам'ять про германське минуле перетворювала Східну Європу на особливе місце для скандинавів. Вона додавала їй ще однієї «магічної» властивості, яка робила ці землі «домівкою богів», адже пам'ять про Велике переселення народів прямо корелювала з оповідями про міграцію богів. Результатом цього стали згадки про географічну близькість Русі та земель гунів у сагах та географічних трактатах.

³⁸² De Gamle Eddadigte udgivne og tolkede af Finnur Jonsson. København: G. E. C Gads Forlag, 1932. P. 306.

Зазначена сага є важливим джерелом до вивчення давньої історії германців, оскільки несе в собі відбиток поезії легендарних часів. Важливо розділяти Русь у сприйнятті первісного автора саги та Русь у сприйнятті пізніших редакторів. У другому випадку Русь виступає, швидше, як категорія культури, проєкція світогляду людей того часу. Зрозуміло, що ані Русь, ані Швеція не могли існувати в період опису твору. Однак автор вкладав власне розуміння світу тих часів, яке було симбіозом минулого та сучасного. Русь у творі є органічною частиною цього світу. Вона — батьківщина героїв та легенд і важлива частина *Origo Gentis* скандинавських королівств. Вивчення цього аспекту дає нам розуміння того, як конструювалися сюжети того часу й наскільки близькими були ці перекази до історичної дійсності.

3.6. «Сага про Орвара Одда» як приклад симбіозу традицій у сприйнятті Русі в XIII–XIV ст.

Яскравим прикладом поєднання різних сюжетних мотивів є «Сага про Орвара Одда». Цей твір заснований на мотивах пригод славетного мандрівника Одда, який прославився мандрівкою в країну б'ярмів. Про те, що цей персонаж був широковідомим, свідчить його поява в різноманітних ісландських сагах. Одда згадують «Сага про Гріма Волохаті Щоки»³⁸³, «Сага про Гervйор»³⁸⁴, «Сага про Кетіля Лосося»³⁸⁵ та навіть «Діяння данів» Саксона Граматика³⁸⁶. Творці саг розміщували Одда в родоводі перших колоністів Ісландії. Він був важливою фігурою з погляду формування наративу «заселення Землі»³⁸⁷. Окремі дослідники навіть намагалися ототожнювати Орвара Одда та Огтере

³⁸³ Gríms Saga Loðinkinna/The Saga of Grim Shaggy-Cheek. Translated by Peter Tunstall. *Germanicmythology*. URL: <http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/GrimLodinskinnaTunstall.html> (date of access: 21.11.2021).

³⁸⁴ The Saga of King Heidrek the Wise. P. 5.

³⁸⁵ Ketils Saga Hængs/The Saga of Ketil Trout. Translated by Gavin Chappell. *Germanicmythology*. URL: <http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/KetilsSagaChappell.html> (date of access: 21.11.2021).

³⁸⁶ The first nine books of the Danish history. P. 205.

³⁸⁷ Цим терміном ісландці позначали події заселення Ісландії. Це була вкрай важлива подія для людей того часу. Навколо цього мотиву виникало багато різних творів, які породжували різні міфи.

(Отара) з Галугаланду — норвезького інформатора, який оповідав англійському королю Альфреду Великому про свою мандрівку до Білого моря³⁸⁸.

З особою Одда були пов'язані два основні епізоди, які стали маркерами міфу цього персонажа. Першим епізодом є епічна оповідь про смерть від власного коня. За сюжетом, молодий Одд отримав пророцтво, згідно з яким його гибель мала бути спричинена улюбленим жеребцем. Славетний вікінг вирішив перехитрити свою долю та вбив коня, однак згодом повернувся на його могилу та був смертельно вкушений змією, яка знайшла прихисток у черепі тварини. Другою важливою історією була оповідь про мандрівку у Б'ярмаланд. Згідно з нею, Одд був піонером на цих територіях та зіткнувся із чарами та магією в цих легендарних землях. Саме цей епізод був первинним у формуванні саги та з великою вірогідністю сформував усний прототип саги³⁸⁹.

Актуалізація зазначених фрагментів була важливою з погляду світоглядних тенденцій у скандинавському світі XIII–XIV ст. Читач саги може помітити багато паралелей між епізодом гибелі Одда та літописною історією про князя Олега, який також загинув від укусу змії³⁹⁰. Ключовою ідеєю «Саги про Орвара Одда» є проблематика боротьби з власною долею та конфлікт світоглядів. Такий конфлікт був характерний для Скандинавії у період християнізації³⁹¹. Саме в цей час відбувалися ментальні зміни, які складно уживалися з язичницьким світоглядом в ізолюваній спільноті Ісландії. В результаті цього постав цілий пласт літератури, де головні герої стали виразниками змішаної язичницько-християнської ідентичності. Історія про трагічну смерть від укусу змії була дуже яскравою та красномовною. Саме такі історії найкраще запам'ятовувалися та перетворювалися на маркери пам'яті.

³⁸⁸ Прицак О. Стародавні скандинавські саги. С. 334.

³⁸⁹ Саме наявність віршованої частини, яка була в обох версіях саги, ми можемо аргументувати існування літературного попередника, на основі якого і формувалася сага. Дослідження цієї частини може свідчити про те, які саме епізоди були первинними у формуванні цього міфу.

³⁹⁰ Оригінальний епізод смерті князя Олега можна знайти у Повісті минулих літ. Детальніше див. Полное собрание русских летописей. Том 1, Лаврентьевская летопись. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1926. С. 35.

³⁹¹ Еременко А. Б. Саги о древних временах: опыт интерпретации (на материале «Саги об Одде Стреле»). *XI Международная научная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2004»*. 12–15 апреля 2004 г.: Тезисы докладов, г. Москва, 15 апр. 2004 г. С. 34–36.

Подорож до Б'ярмаланду є також знаковим сюжетом для ісландців. Саме в період створення цього тексту скандинави активно цікавилися темою подорожей³⁹². Як зазначено раніше, на цьому етапі активно перекладалися географічні трактати та формувався прошарок видатних героїв-мандрівників³⁹³. Особливо це стосується східних мандрівок. Землі б'ярмів були не просто загадовими територіями, що виходили за межі звичних координат. Це була територія, яку наділяли особливим, магічним, сенсом, що стало додатковою причиною зацікавлення зазначеними сюжетами³⁹⁴.

Текст цієї саги дійшов до нас головню у двох редакціях — старішій (початок XIV ст.) і молодшій (друга половина XV ст.)³⁹⁵. Саме ця особливість зазначеного твору стала головною причиною його включення до цього розділу, адже відмінності між версіями можуть свідчити про те, які світоглядні зміни відбулися за цей період. Цікаво, що відмінність між цими версіями настільки суттєва, що їх можна оцінювати як різні твори, об'єднані одними персонажами.

Кульмінаційним моментом пізнішої редакції є боротьба Одда з напівміфічною істотою Егмундом. Згідно із сюжетом саги, цей людиноподібний монстр був створений б'ярмійськими чаклунами. Автор наголошував, що його неможливо було вбити і сам Одд ніяк не міг цього зробити³⁹⁶. Водночас у старішій версії вказаний епізод відсутній. На думку Ганса Якоба Орнінга, такі зміни контексту були пов'язані з трансформацією суспільних процесів у самій Ісландії. Дослідник припускав, що наголос на таких сюжетах був відголоском

³⁹² Shafer J. D. Journeys to Rome and Jerusalem in Old Norse-Icelandic Sagas. *Linguistica e Filologia*. 2011. Vol. 31. P. 7–35; Джаксон Т. «Глупо дитя, дома возросшее»: О путешествиях в исландских сагах. *Уральський історический вестник*. 2016. Т. 51, № 2. С. 27–36.

³⁹³ Яскравими прикладами таких героїв є вже згаданий Інгвар Мандрівник, Ерік Мандрівник, Ерік Рудий та багато інших.

³⁹⁴ Guðmundsdóttir A. The Narrative Role of Magic in the Fornaldarsögur. *ARV - Nordic Yearbook of Folklore*. 2015. Vol. 70. P. 49; Jakson T. Bjarmaland Revisited. *Acta Borealia*. 2002. Vol. 2. P. 165–179; DeAngelo J. The North and the Depiction of the Finnar in the Icelandic Sagas. *Scandinavian Studies*. 2010. Vol. 82, no. 3. P. 259.

³⁹⁵ Orning H. J. Orvar-Oddr og senmiddelalderens adelskultur. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 293.

³⁹⁶ Fornaldarsögur Nordrlanda 2b: Eptir Gömlum Handritum utgefnar av C. C. Rafn — Kaupmannahöfn: Annat bindi, 1829. S. 242.

обмеження автономії ісландського нобілітету³⁹⁷. Відповідно, автор добирав художні засоби для алюзій на сучасну ситуацію. Цей епізод є прикладом того, як сучасність у певній формі проєктувалася на твори та актуалізовувалася в сприйнятті минулого.

Однак для нас є важливим те, як різниться образ Русі в різних версіях цього твору. У пізнішому варіанті саги значне місце надається руським контекстам. Згідно із цим твором, Одд потрапив до двору конунга Русі Геррауда³⁹⁸. Його поява в цих землях була випадковим результатом мандрів різними краями в пошуку слави та пригод. У цьому королівстві він швидко завоював повагу та прихильність правителя. Не обійшлося і без любовної лінії. Одд закохався в доньку конунга Сількісів та намагався завоювати її серце. Для цього він вирушив у похід на підкорення легендарного королівства Б'яльки. Це були васальні території Русі, однак вони відмовилися сплачувати данину. Після переможного походу Одд одружився із Сількісів та невдовзі став одноосібним правителем Русі³⁹⁹.

Далі читач може легко заплутатися, адже в тексті відбувається змішання різних джерел. Одд, який був правителем Гардарикі, тобто Русі, стикається в бою зі своїм заклятим ворогом Егмундом. Парадокс цього сюжету полягає в тому, що Егмунд названий правителем Гольмгарду, тобто Новгороду⁴⁰⁰. Водночас автор зазначає, що Егмунд підкорив своїй владі всіх правителів Аустрвегу⁴⁰¹. Трішки згодом читаємо, що Егмунд завоював усі королівства Гардарикі⁴⁰². Фактично це є дублюванням інформації, адже ці два терміни синонімічні. Отже, автор стверджує, що Одд був правителем Русі, те саме стосується і Егмунда. Проте він не узгоджує ці події. Вірогідно, це явище є

³⁹⁷ Orning H. J. Orvar-Oddr og senmiddelalderens adelskultur, P. 291–321.

³⁹⁸ Fornaldarsögur Nordrlanda 2b — S. 261.

³⁹⁹ Ibidem, S. 293.

⁴⁰⁰ Ототожнення Гольмгарду та Новгороду є найбільш поширеною теорією у сучасній науці. Втім, існують і інші гіпотези. До прикладу Л. Войтович ототожнює Гольмгард зі значним скандинавським центром поблизу села Гніздово. Детальніше про дискусію навколо згаданого терміну див. розділ 4.

⁴⁰¹ Fornaldarsögur Nordrlanda 2b — S. 293.

⁴⁰² Ibid. S. 293–294.

результатом компіляції. Для автора, який, очевидно, не надто сильно знався на географії Східної Європи, тамтешні топоніми не були тотожними.

Як зазначено раніше, Одд не міг перемогти Егмунда, оскільки той був напівдемонічною істотою. Славетний ватажок змушений був укласти мир та прийняти відкуп за загиблих товаришів. Після довгих мандрівок він повертається на Русь та продовжує там правити, у той час як Егмунд також залишається правителем Русі⁴⁰³. Епізод з Егмундом виглядає абсолютно штучним та суперечливим. Його відсутність ніяким чином не впливає на подальші події. Це додатковий аргумент на користь його пізнішої вставки.

Далі натрапляємо на розлогий опис руських князівств та правителів. Так, за словами саги, головним князівством Русі був Гольмгард, у якому після Егмунда правив Гольмгейр. У Ростові правив Радстав, у Муромі — Марро, у Суздалі — Еддваль, у Полоцьку — Пальтес, а в Києві — Кенмар⁴⁰⁴. Цей шматок також штучно вставлений у текст, адже він не впливає з контексту. Він не є унікальним для ісландської писемності. Це класичний перелік руських міст, які згадуються в тогочасній літературі. Після цього переліку зазначено, що всі ці правителі платили данину Егмунду, хоча в попередньому реченні вказано, що Гольмгейр правив уже після смерті Егмунда. Такий перелік міст та їхніх владарів, чий імена є похідними від назв міст, — це своєрідне кліше, яке використовували автори, коли не мали достатньо інформації про якісь події.

По-іншому сюжет трактується в сазі з рукопису S. Тут позначення Русі (Garðaríki) чергується з легендарною назвою країни гунів. Відповідно, Геррауд був конунгом гунів. Східноєвропейські сюжети в обох версіях майже однакові. Одд став правителем цього королівства, одружившись із донькою Геррауда⁴⁰⁵.

Вказана редакція має аналогічне до пізнішої версії закінчення. Однак замість Русі тут згадується, що в Одда залишилися нащадки в Гунланді, які

⁴⁰³ Ibid. P. 293–298.

⁴⁰⁴ Ibid. P. 293–294.

⁴⁰⁵ Örvar-Odds saga, herausgegeben von R.C. Boer, 1892. P. 70. (Altnordische Saga-Bibliothek).

стали там прославленими правителями⁴⁰⁶. Автор цього твору намагається простежити генеалогію потомків Одда після його смерті. Частина про суперництво з Егмундом тут відсутня, відповідно, й перелік руських князів, що свідчить про те, що вони були пізнішою вставкою.

Використання топоніма «Гунланд» є доволі цікавим у контексті означення держави Русі. Зазначений випадок слугує своєрідним лакмусовим папірцем, який демонструє те, як змінювалися географічні зацікавлення ісландських авторів у XIV та XV ст. Можна з упевненістю казати, що автор цієї версії був знайомим із «Сагою про Гервйор». Вірогідно, використання концепції Гунланду було наслідком впливу цього твору. Цікаво, що в «Сазі про Гервйор», яка дійшла до нас у двох основних зведеннях, простежується ідентична тенденція. У пізнішій версії Гунланд заміняється Руссю.

Детальне дослідження цього твору показує, що «Сага про Орвара Одда» була компіляцією декількох не пов'язаних між собою мотивів. Тут є і сюжет про поїздку вікінгів у Б'ярмаланд, і підкорення язичницьких племен, і поетична історія про смерть від власного коня, а також сватання до доньки конунга Русі. На думку Омеляна Пріцака, згадка про Гунланд позначає частину Русі, що перебувала під впливом Хозарського каганату, який мав своїх данників на Волзі. Відповідно, історія про Гольмгард свідчить про те, що в певний період часу в Новгороді вікінги з Б'ярмії встановили свою владу⁴⁰⁷. Однак таке свідчення не має під собою достатньої аргументації. Ототожнення Русі та країни гунів — це наслідок актуалізації германського міфу. Тобто сама ідея міфу про Гунланд є частиною культури того часу. Зацікавлення цим періодом історії було спричинене загальноєвропейським захопленням античним та германським минулим.

Порівняння різних версій саги є прикладом того, як пізніші версії тексту нашаровують нові сюжети та набувають додаткового значення. Відповідно, якщо в пізнішій версії про Русь згадували значно більше, це не означало, що

⁴⁰⁶ Ibid. P. 96.

⁴⁰⁷ Пріцак О. Походження Русі, Т.2. С. 338.

тогочасні автори мали більше інформації чи зацікавилися її історією. Навпаки, це, ймовірно, вказує на те, що уявлення про ці землі ставали більш розмитими та набували ознак міфу. Русь у цьому контексті слугувала лише фоном фантастичної фабули. Про це свідчить той факт, що редактор цієї версії не володів жодною інформацією про неї і подавав лише клішовані факти, які були поширеними в тогочасній географічній літературі.

Зазначена сага показує один дуже цікавий парадокс, притаманний й іншим легендарним сагам. Зі зникненням Русі на політичній карті світу пам'ять про неї не зникає. Вона повноцінно функціонує у вигляді літературних сюжетів на острові, розташованому за тисячі кілометрів. До того ж чим більше часу проходить від моменту зникнення, тим частішими та яскравішими стають спогади про неї. Вони спираються на власну традицію та набувають усе нових і нових сенсів. Цей парадокс є наслідком когнітивного сприйняття подій, віддалених у часі й просторі. Такі події було легше описувати, адже не було людей, які б могли їх спростувати. Саме ця характеристика відрізняє легендарні саги від саг про ісландців. Проте вона надає ваги цим текстам з огляду на їхню орієнтацію на культуру.

Як і в попередніх творах, автор «Саги про Одда» змальовує Русь пограничною та транзитною територією, яка межує з ментально чужими народами. У цьому випадку це країна Б'ялька. У самому тексті автор зазначає, що ця територія знаходилася поряд із Грецькою державою, а саме в Антіохії. Однак на ментальній карті автора вона існувала в одному просторі з Руссю. Про те, що ця земля була чужою, можна зрозуміти з контексту. Автор наголошує, що вона була населена суворими язичниками. Окрім того, люди, що проживали в цій країні, мали здібності до чар та відьмацтва⁴⁰⁸.

Згідно з текстом, ця земля була данницею Русі, однак відмовилася сплачувати данину. Ніхто з воїнів руського конунга не наважувався напасти на

⁴⁰⁸ Часто в ісландських сагах характеристика якогось народу чи особистостей як чаклунів (особливо, коли це стосується чорної магії) є неформальним натяком на те, що цей народ чи особистість мають інше походження. У цьому випадку чаклунство стає ознакою поділу на «своїх» та «чужих».

мешканців цього краю, адже ті були дуже небезпечними воїнами. Головний герой саги вирішив випробувати свою вдачу в цій загадковій землі, однак перемогти місцевого правителя він зміг тільки завдяки чарівним стрілам. Автор наголошує, що Одд, який на той момент уже прийняв християнство, з огидою ставився до язичників. Він наказав спалити всі поганські храми та убив головну жрицю⁴⁰⁹. Ще одним шаблонним елементом легендарних країв є образ багатств. За словами автора, воїни Одда повернулися з мандрівки з такою кількістю коштовностей, що їх неможливо було порахувати⁴¹⁰.

Загалом Русь у контексті твору виглядає як острівець північного світу в оточенні легендарних та міфічних країн. Автор не вдається до географічних деталей, тому інколи доволі складно сформувати просторову орієнтацію оповіді. Проте зі змісту твору стає зрозуміло, що зазначені території лежать на схід від Скандинавії. У цьому контексті цікавим є зображення країни Рисаланд. Ця земля була населена йотунами, величезними птахами та іншими міфологічними істотами, які нагадували персонажів праць античних географів⁴¹¹. Ми не можемо з упевненістю сказати, що ця територія була частиною «Східного простору», втім, не схоже, що автор закладав хоч якісь справжні координати. Для нього ці землі існували у віртуальному просторі оповіді, який не потребував географічних маркерів.

Центральною фігурою саги є сам Одд. Його особа стала своєрідним символічним конструктором в історичній пам'яті людей того часу. Найбільш пам'ятною історією є мандрівка цієї особи в легендарну Б'ярмію, яка також була важливим історичним символом для тогочасних людей. Очевидно, історія цієї мандрівки стала сильним емоційним сюжетом, який легко запам'ятовувався та швидко передавався. Іще однією значною історією став сюжет смерті від власного коня. Аналогічна історія з літописним князем Олегом не робить цих героїв тотожними. Вона, ймовірно, вказує на поширення цього сюжету, який

⁴⁰⁹ Fornaldarsögur Nordrlanda 2b. S. 292.

⁴¹⁰ Ibidem.

⁴¹¹ Ibidem. S. 231–232.

вважає уяву людей, оскільки мав ще й дидактичну мету — утвердити ідею детермінізму в житті людини. «Сага про Орвара Оdda» є збором цих історій, які сформувалися в моделі історичної пам'яті, яку ми знаємо як Оdd.

Функціонування різних символів та мотивів історичної пам'яті зумовило те, що Русь та Східна Європа дуже часто слугували основними декораціями для подій легендарних саг. Це була територія, здавна пов'язана зі скандинавським світом, про що залишилося багато згадок, які виростали у фабули. Водночас це були землі, цікаві для тогочасних інтелектуалів, що захоплювалися античною літературою. Європейські автори переказували давні історії про амазонок, кінокефалів, панотіїв та інших істот, які населяли землі легендарної Скіфії. Ласі до фантастичних історій ісландці переосмислювали ці оповіді та використовували їх у власних творах. Саме ці дві течії сформували дуалізм у сприйнятті території Східної Європи. З одного боку, ці терени були добре відомими, з іншого — екзотичними, що робило їх домівкою для дивовижних химер, незвичних людей та вигаданих країн.

Ідея Великої Швеції народилася як скандинавський відповідник античному терміну «Скіфія». Однак цьому терміну не судилося стати звичайним перекладом. Історичний контекст вносив свої корективи. Поняття, що мало бути апріорі європейським, увібрало скандинавські ознаки й утворило новий феномен, який отримав подальший розвиток у пізніших творах. Суть цього феномена полягала в поєднанні емпіричних знань та вченої культури. Міф Східної Європи мав своє підґрунтя в скандинавській традиції. Коріння цього міфу сягають часів Великого переселення народів, що згодом трансформувалося в ідею міграції богів зі сходу. Саме на стику цих двох стихій утворювалися образи, які формували нові фрагменти колективної пам'яті.

Патерн Великої Швеції став визначальним для формування образів Східної Європи в пізніших сагах. Він сформував концепцію території, що була частиною Європи та Азії — двох світів, які репрезентували реальне та уявне у свідомості людей Середньовіччя. Представники різних учених кіл Ісландії не

могли не звертатися до цього стереотипу під час конструювання власних історій, адже вони намагалися максимально наблизити свої історії до наявної традиції. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити образ дуалізму, присутній у більшості східноєвропейських епізодів легендарних саг. Образи Йотунгейму, Таттарарікі, Гунланду, а також інших дивовижних місць є похідними від цієї традиції. Пам'ять про Велике переселення народів та східноєвропейські епізоди з германськими племенами змішувалася з ідеєю про східне походження скандинавських богів. Згадки про походи вікінгів на Русь поєднувалися з європейською традицією сакралізації Сходу. Входження руських земель до складу Золотої Орди та міф про тартарів знайшли нові літературні вияви в суміші з троянськими мотивами. А ці сюжети, своєю чергою, впливали на наступні та творили нові сенси на маргінесі ідей. Усі ці чинники в купі з тісними русько-скандинавськими відносинами утворили особливий образ Русі та Східної Європи, що знайшов свій вияв в ісландській літературі XIII–XIV ст.

РОЗДІЛ 4. ЕПОХА ВІКІНГІВ ТА РУСЬ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ДАВНІХ СКАНДИНАВІВ.

Із часів епохи вікінгів до нас не дійшло жодного писемного джерела скандинавського походження. Винятки становлять окремі епіграфічні матеріали, які, втім, не містять багато історичної інформації⁴¹². Попри відсутність писемності, інформація про цей період циркулювала в усних творах. Ці твори були надзвичайно важливими для самоідентифікації спільнот, адже доба вікінгів була ключовим періодом із погляду політики пам'яті. Фрагменти пам'яті та міфи про славетних ватажків того часу ретельно зберігалися протягом століть. Колективна пам'ять існувала в різних формах, але для кращого збереження автори укладали її в певні мнемонічні конструкції. Так поставала епічна поетика, яка завдяки ритмічній структурі легко засвоювалася та була менш вразливою до змін під час передавання⁴¹³.

Ще одним популярним видом мнемонічного спрощення було формування творів у формі логічних ланцюгів. Така конструкція твору створювала своєрідну структуру оповіді, у якій елементи логічно наслідували один одного. Це допомагало краще запам'ятовувати та максимально точно відтворювати інформацію. Важливою ознакою таких оповідей були асоціації. Пам'ятні історії, як то казки, міфи чи легенди, часто створювали яскраві образи, які асоціювалися з певною інформацією. Саме ці аспекти забезпечували життєздатність колективних знань та їхнє зберігання в пам'яті поколінь протягом багатьох століть.

⁴¹² Williams H. Runes. *The Viking World*. London and New York, 2008. P. 281.

⁴¹³ Мельникова Е. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. С. 122–125; Мельникова Е. Историческая память в германской устной традиции. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. С. 180–223.; Стеблин-Каменский М. Древне-скандинавская литература. Москва: Высшая школа, 1979. С.75–76; Clunies Ross M. The Development of Old Norse Textual Worlds: Genealogical Structure as a Principle of Literary Organisation in Early Iceland. *The Journal of English and Germanic Philology*. 1993. Vol. 92, no. 3. P. 372–385.

На початку XX ст. британський психолог Фредерік Бартлетт проводив дослідження процесів запам'ятовування. Під час свого дослідження він просив фокус-групу запам'ятати невідому історію і переказати її іншій людині, а та, своєю чергою, мала переповісти її іншій. На основі цього простого експерименту дослідник намагався простежити, як люди засвоюють та передають інформацію, а також як інформація видозмінюється під час передавання. Результатом його спостережень стали висновки про те, що чим далі інформація рухається ланцюгом від однієї людини до іншої, тим більш культурно орієнтованою вона стає. Іншими словами, інформація, яка відкладалася у світогляді людини, була насичена її власними стереотипами та залежала від її світогляду. Історія, яку відтворювала людина з пам'яті, стосувалася прямого особистісного досвіду респондента. Дослідник вважав, що людина запам'ятовує лише частину інформації, а під час відтворення реконструює її, значною мірою спираючись на власний досвід⁴¹⁴.

Автор намагався зрозуміти, які частини інформації засвоювалися найкраще. Він помітив тенденцію, що найліпше зберігалися суть і мораль історії. Особливо, якщо вони зачіпали почуття людини. Найгірше запам'ятовувалися імена, власні назви та числа, а також другорядна інформація. Часто втрачалися індивідуальні характеристики, які також замінювалися власними стереотипами, крім того, часто змінювалися епітети⁴¹⁵.

Однак для нас цікавою є ще одна річ. А саме — які історії найкраще запам'ятовувалися. Найточніше запам'ятовувалися історії, які вражали свідомість людей, викликали почуття та резонували з особистісним досвідом людини. Це була інформація, яку очікував почути слухач, яка співвідносилася з його власним світоглядом і накладалася на вже готові конструкції знання. Іншим важливим аспектом пам'ятної історії є її структурна послідовність. Цей елемент активно використовували багато народів для того, щоб упорядкувати

⁴¹⁴ Bartlett F. C. Remembering: a study in experimental and social psychology. Cambridge: Cambridge University Press, 1932. P. 310–315.

⁴¹⁵ Ibidem, P. 172–176.

нарратив. Його суть полягала в побудові історії за допомогою логічного переліку фактів чи подій, пов'язаних між собою.

У випадку зі скандинавською писемністю роль упорядника пам'яті відігравали генеалогії. Переліки легендарних правителів виконували функцію часового маркера і формулювали соціальний контекст. Вони відображали уявлення про минуле, яке люди асоціювали з правителем. Як зауважила Олена Мельникова, із часом з генеалогій відшаровувалася майже вся інформація, залишаючи лише найважливіші моменти. До прикладу, в одному з ранніх скандинавських творів, що отримав назву «Перелік Інглінгів», це найчастіше обставини смерті. Так сформувалося сприйняття минулого крізь призму персоналії та ототожнення епохи з особою правителя⁴¹⁶.

Наступним етапом розвитку оповіді стала сага. Часто саги засновувалися на тих же поемах та генеалогічних переліках. Сага сама по собі є історичним твором спрямованим на актуалізацію історичної пам'яті. Літературна спадщина стала «сховищем пам'яті», який виконував важливу роль у формуванні колективного світогляду скандинавських народів. І надзвичайно важливим було зафіксувати його у писемній формі⁴¹⁷. Тож не дивно, що самі ісландці сприймали тогочасні твори як важливий інструмент, що впливав на спосіб мислення спільнот⁴¹⁸.

Автори саг зверталися до епічних творів і героїчної поетики. Однак, вони були продуктами свого часу. Описуючи минуле, вони мислили тогочасними категоріями та послуговувалися здобутками сучасної їм інтелектуальної традиції⁴¹⁹. Цю традицію сформували також і твори європейських вчених. Крім

⁴¹⁶ Мельникова Е. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. Т. 5. С. 19–20.; Мельникова Е. А. Историческая память в германской устной традиции. С. 218.

⁴¹⁷ Стеблин-Каменский М. Мир саги. Становление литературы. Ленинград: Наука, 1984. С. 56.

⁴¹⁸ Hermann P. Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies*. 2009. Vol. 81, no. 3. P. 293–294; Hermann P. Literacy. *The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas*. London, 2017. P. 40–42; Long A.-M. Iceland's relationship with Norway c.870–c.1100 Memory, history and identity. Leiden, Boston: Brill, 2017. 312 p.

⁴¹⁹ Hermann P. Saga Literature, Cultural Memory, and Storage. *Scandinavian Studies*. 2013. Vol. 85, no. 3. P. 335–337.

того, значними були впливи королівських саг, ісландських географічних трактатів та інших джерел через які період Високого середньовіччя ставав моделлю для зображення Епохи вікінгів. Таким чином, історик постає перед завданням дослідити сучасне, крізь призму репрезентації минулого. Для цього необхідно з'ясувати історичне ядро оповіді, її логіку та походження пізніших нашарувань. З'ясувавши це, ми зможемо краще зрозуміти саме джерело та його історичну достовірність. А також оцінити місце Східноєвропейського чинника у свідомості Скандинавів.

Тексти присвячені Епосі вікінгів особливо виділяються з-поміж легендарних саг. Німецький дослідник Курт Шир навіть виокремив підвид саг про давні часи, які назвав сагами про вікінгів. Спільною рисою цих творів дослідник визначив приналежність до одного хронологічного періоду, а також широку географію, значне місце в якій займала Східна Європа. Героями цих творів зазвичай ставали легендарні ватажки, які мали реальних історичних прототипів або вважалися реальними у тогочасній традиції. Сюжет здебільшого зав'язувався на мандрівках відчайдухів у пошуках слави та багатства⁴²⁰. Зрозуміло, що будь які класифікації є умовними. Проте епоха вікінгів, поряд із концепцією Великого переселення народів стала одним із вагомих стовпів формування колективної ідентичності Півночі. І Руські сюжети тут займали далеко не останнє місце.

4.1. Русь у концепції «Імперії» Рагнара Лоброка у відображенні давньоскандинавської писемності.

Терени Східної Європи — важливий географічний індикатор в історичній пам'яті середньовічних скандинавів у контексті епохи вікінгів. Майже кожен твір, присвячений діянням вікінгів, містить епізоди, пов'язані зі Східною Європою. Не стали винятком і тексти присвячені *Рагнару Лодброку та його синам*. Ці твори, на думку вчених, були остаточно укладені та записані

⁴²⁰ Schier K. Sagaliteratur. Stuttgart: J. B. Metzler, 1970. S. 72–76.

наприкінці XIII ст.⁴²¹. Вони присвячені одному з найвідоміших на тоді ватажків вікінгів. Історичність цього персонажа та його подвигів не раз піддавалася сумніву. Досліджуючи всі можливі європейські джерела, Рорі МакТюрк дійшов висновку, що образ Рагнара сформувався на основі кількох історичних постатей, зокрема Рагнара та Лодброка⁴²².

Перший персонаж (Regneri, Reginheri) — представник данського клану Скельдунгів, вірогідно споріднений з конунгом Горіком I. Період його життя припав на першу половину IX ст. Саме цей діяч здійснив відомий напад на Париж у 845 р., був активним у 30-х роках IX ст. в Ірландії та очолював загони вікінгів, що грабували міста Франкської імперії⁴²³. Нілс Лукман ототожнював Рагнара з особою, згадану у праці Гамбурзького та Бременського архієпископа Рімберта «Житіє святого Ансгарія»⁴²⁴. На думку вченого, легендарний ватажок загинув близько 845 р. — невдовзі після походу на Париж. Причиною загибелі стала епідемія дизентерії у війську вікінгів, про яку згадували «Бертинські аннали»⁴²⁵. Проте не всі дослідники дійшли такого ж висновку, вважаючи дату його смерті 860-ті роки⁴²⁶.

Згадок про Лодброка дещо менше і датуються вони XI ст. Серед основних джерел згадуються англійські хроніки, а також праці Адама Бременського⁴²⁷ та Вільяма Жум'єнського. Фактично наші знання про цю особу обмежуються лише іменем та згадками про синів, які втім також є доволі заплутаними⁴²⁸. Р. МакТюрк у своєму дослідженні аналізує походження імені Лодброк. Вчений припустив, що його інтерпретація як «хутрянні штани» могла бути пізнішим

⁴²¹ McTurk R. An Eye for an Eye and a Snake for a Snake: Stanza 8 of Ragnars saga. *Самые забавные лживые саги = Skemmtligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. Р. 111.

⁴²² McTurk R. Studies in Ragnars Saga Loðbr'okar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 1991. Р. 1.

⁴²³ Ibidem, Р. 2.

⁴²⁴ Rimbert. Anskar: The apostle of the North. 801-865. / trans. by C. H. Robinson. London: The Society for the propagation of the gospel in foreign parts, 1921. Р. 74.

⁴²⁵ Lukman N. Ragnarr Lothbrok, Sigifrid, and the saints of flanders. *Medieval Scandinavia*. 1976. Vol. 9. Р. 23–24; The Annals of St-Bertin / ed. by J. Nelson. Manchester: Manchester University Press, 1991. Р. 61–62.

⁴²⁶ Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях?. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2016. Т. 16. С. 95.

⁴²⁷ Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Hannoverae : Hahniani, 1876. S. 28

⁴²⁸ McTurk R. Studies in Ragnars Saga, Р. 6–8.

трактуванням ісландських вчених. Оригінально це ім'я могло бути похідним від імені богині родючості Lodbroka або Lodkona. Автор навіть припустив, що Лодброка могло бути жіночим ім'ям⁴²⁹. Проте цю тезу не підтримали інші вчені⁴³⁰.

Вперше повноцінний герой Рагнар Лодброк постає у джерелах XI ст. Зокрема, у праці відомого ісландського літописця Арі Торгільссона — «Книга про заселення» («Landnámabók»), присвяченій історії колонізації Ісландії. У ній він згаданий побіжно, у контексті генеалогічних переліків ісландських першопоселенців⁴³¹. Використання цього імені задля доведення знатності людини, вказує на те, що воно було добре відоме на той час або опиралося на вже сформовані образи історичної пам'яті⁴³².

Поряд із «Сагою про Рагнара» є «Таттр про Рагнарів синів» — не менш важливий твір. Він містить генеалогічну інформацію, що пояснює походження скандинавських правителів і обґрунтовує скандинавські права на сусідні території. Загалом сага й таттр згадують сім синів легендарного Рагнара: Ейрека, Агнара, Івара, Бйорна, Гвітсерка, Регнвальда та Сігурда⁴³³. Проте не всі із перелічених нащадків з'являються у англійських, ірландських та франкських джерелах⁴³⁴. «Англо-саксонська хроніка» згадує напад данців, датований 878 р., очолюваний Інґваром (Івар Безкосний) і Гальфданом⁴³⁵. Уббо, одного зі синів Рагнара, згадує Саксон Граматик у творі «Діяння данів»⁴³⁶.

Рагнар Лодброк був одним із найпопулярніших героїв у тогочасній північній літературі, присвяченій діянням вікінгів. Відсилання до цього

⁴²⁹ Ibidem, P. 15–18.

⁴³⁰ Ashman Rowe E. Reviewed Work: Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues by Rory McTurk. *The Journal of English and Germanic Philology*. 1993. Vol. 92. P. 80–82.

⁴³¹ The Book of Settlements: Landnamabok / trans. by P. Edwards, H. Pálsson. Winnipeg: University of Manitoba Press, 1976. P. 112.

⁴³² Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttr, and the political world of Haukr Erlendsson. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. 2009. P. 348–350.

⁴³³ Fornaldarsögur Norðurlanda, 1.b, 1829, s. 250–251

⁴³⁴ Smith A. The Sons of Ragnar Lothbrok. *Saga Book of the Viking Club*. 1936. Vol. 16. P. 178–182.

⁴³⁵ The Anglo-Saxon chronicle. London: J.M. Dent & Sons, 1953. P. 67.

⁴³⁶ The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus / trans. by O. Elton. Elton: Nutt, 1894. P. 374.

персонажа та його нащадків знаходимо в багатьох скандинавських творах Високого Середньовіччя. Від сина Рагнара — Сігурда — походив Гарольд Горфагер (Прекрасноволосий), засновник правлячої династії Горфагерів і перший конунг об'єднаної Норвегії. Бйорн Залізнобокий став засновником шведської династії Мунсьо. Важливе місце Рагнар займав і в конструюванні королівської генеалогії правителів Данії, що відображено у творі Саксона Граматика⁴³⁷. Навіть представники знатних ісландських родин обґрунтовували спорідненість із нащадками цього славетного вікінга⁴³⁸.

Елізабет Ешман Ров аргументує, що популярність Рагнара Лодброка була наслідком образу який сконструювали скандинавські автори. Цей образ пов'язаний із концепцією «імперії вікінгів», яку в історичній пам'яті уособлював зазначений персонаж та його нащадки⁴³⁹. Ідея «імперії вікінгів» розпочинається з розповіді про міфічну Бравелірську битву, де батько Рагнара — Сігурд Кільце — здобув перемогу над Гарольдом Синьозубим і став єдиним правителем Данії і Швеції⁴⁴⁰. У часи свого розквіту «імперія» Рагнара простягалася від Англії на заході до Русі на сході. Така теза була особливо актуальною у XII–XIII ст., коли концепт історії Рагнара набував остаточних форм⁴⁴¹. Саме в цей час скандинавські королівства перебувають на піку могутності і починають претендувати на розширення власних кордонів. На нашу думку, саме це пояснює активне долучення Рагнара до системи королівських генеалогій скандинавських правителів.

На думку Е. Ешман Ров «Сага про Рагнара Лодброка» і «Таттр про синів Рагнара» походять від різних версій початкового твору. Зокрема таттр ілюструє перетікання імперської спадщини вікінгів до Норвегії. Він обґрунтовує походження першого короля об'єднаної Норвегії Гарольда Прекрасноволосого від Рагнара. На період створення цих творів Норвегія досягає піку своєї

⁴³⁷ Ibidem, p. 376–378.

⁴³⁸ Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar. P. 188–190.

⁴³⁹ Ibidem, P. 357–359.

⁴⁴⁰ The first nine books. P. 300–308.

⁴⁴¹ Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar. P. 357–359.

могутності. До складу королівства входять Ісландія, Гренландія, Фарерські, Оркнейські та Шетландські острови. Таким чином, Е. Ров вбачає у цих творах не просто вигадку, а важливу, з точки зору актуалізації історичної пам'яті фабулу, яка корелювалася із політичною ситуацією на Скандинавському півострові⁴⁴².

Р. МакТюрк схилився до думки, що остаточний образ Рагнара сформував Арі Торгільссон, або хтось із його попередників⁴⁴³. Однак це питання є доволі дискусійним. Окремі елементи саги, вказують на давність цього сюжету. Наприклад Е. Ешман Роу зазначала, що напади вікінгів на східну частину Англії в період епохи вікінгів могли здійснюватися під формальним приводом вбивства легендарного Рагнара⁴⁴⁴. І справді, англійський король Елла, якого сага і таттр називають вбивцею Рагнара загинув від рук вікінгів близько 867 року. Не виключено, що вже наприкінці IX ст. формується скальдична традиція, яка вихваляє славні діяння данського ватажка на заході. ,

Е. Ешман Роу аргументувала, що фінальний образ Рагнара сформувався завдяки перу Гаука Ерлендсона. Саме він, на її думку, був автором «Таттру про синів Рагнара». Як стверджує дослідниця, Гаук був наближеним до оточення короля Гокона та намагався актуалізувати політичні амбіції правителя у колективній пам'яті скандинавів⁴⁴⁵.

Історія Рагнара стала продуктом свого часу, увібравши риси, притаманні тогочасній літературі. Зокрема Р. МакТюрк вважав, що автор саги використовує типові прийоми опису героя Високого середньовіччя⁴⁴⁶. Керолін Ларрінгтон звертає увагу на вплив куртуазної прози, який змінив уявлення про героя, наділивши його лицарськими рисами, високими чеснотами та небаченою красномовністю. Це можна прослідкувати на прикладі історії про порятунок Рагнаром принцеси, яка опинилася в полоні величезного змія та багатьох

⁴⁴² Ibid. P. 356–357.

⁴⁴³ McTurk R. Studies in Ragnars Saga Loðbr'okar P. 35.

⁴⁴⁴ Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, P. 355.

⁴⁴⁵ Ibid. P. 357–358.

⁴⁴⁶ McTurk R. Studies in Ragnars Saga Loðbr'okar P. 51–53.

інших⁴⁴⁷. Також варто відзначити й інші епізоди, які не додавали історичності, проте справляли сильне враження на читача. Тут мова йде про гибель у ямі зі зміями та так званий «кривавий орел», особливо жорстокий спосіб страти, яким вбили англійського короля Еллу сини Раггара⁴⁴⁸.

«Східноєвропейські епізоди» у «Сазі про Рагнара» згадані рідко, проте мають важливе значення. Тут детально описано похід рагнарів сина Гвітсерка на Ауствег («Східний шлях»), який ототожнюють зі Східною Європою. Там він потрапив у полон і був страчений ворогами⁴⁴⁹. Подібна ситуація складається з «Таттром про синів Рагнара», де згадано, що Рагнар ходив походами на той же Ауствег⁴⁵⁰.

У цьому місці варто ще раз пригадати, що термін Ауствег сприймався доволі широко і змінював своє значення протягом історії русько-скандинавських відносин. Еволюція цього терміну проходить від найменування конкретного торгового шляху. Нерідко ця назва використовувалася для позначення земель Русі у широкому значенні, тобто для абстрактного окреслення Східної Європи. Третє, найпізніше значення стосувалося земель, які розташувалися на берегах Балтики — землі естів, куршів, латгалів, земгалів та інших племен. Ці землі входили у сферу інтересів Швеції та Данії, тож сюжети походів сюди перманентно зустрічаються у діяннях славних скандинавських вікінгів⁴⁵¹.

⁴⁴⁷ Larrington C. Völsunga Saga, Ragnars Saga and romance in old Norse: revisiting relationships. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. 2012. P. 261–263.

⁴⁴⁸ Fornaldarsögur Norðrlanda, b 1: Eptir Gömlum Handritum utgefnar af C. C. Rafn – Kaupmannahöfn: Annat bindi, 1829. –S. 292.

⁴⁴⁹ Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar. P. 347.

⁴⁵⁰ Fornaldarsögur Norðrlanda, b 1. S. 347.

⁴⁵¹ Jackson T. Ways on the 'Mental Map' of Medieval Scandinavians. *Analecta Septentrionalia*. 2009. P. 215–218; Jackson T. The North of Eastern Europe in Early Nordic Texts: the Study of Place-Names. *Arkiv för nordisk filologi*. P. 49; Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935–943; Успенский Ф. Путь из варяг в греки: граница, дорога, направление в представлении древних скандинавов. *Пространство. Память. Мысль*. 2000. С. 223–229; Джаксон Т. Austr i Góðdum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. Москва: Языки славянской культуры, 2001. С. 42–45; Войтович Л. Загадки викингов: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2011. Т. 20. С. 159; Кіорсак В. Русь в уявленнях давніх скандинавів. *Студентські історичні зошити*. 2017. Т. 9. С. 51–57.

У ще одному творі — «Сазі про Гервйор і Гейдрека» — Гвітсерка Рагнарсона названо володарем Austriki, тобто «Східної держави»⁴⁵². Цей термін також доволі абстрактний, проте його використовували, акцентуючи на державності Русі. На думку Т. Джаксон, термін «Austriki» використовували на другому етапі розвитку русько-скандинавських відносин, коли Austrvegr був не просто торговим шляхом між Балтикою і Чорним морем, а мав розвинену інфраструктуру й інститути державності⁴⁵³.

Гвітсерк був названий правителем «Східної держави» не просто так. Автор цього уривку обґрунтовував ідею Рагнарової «імперії». *«Сини конунга Рагнара підкорили Швецію, а по смерті конунга Рагнара Бйорн Залізнобокий взяв собі Шведську державу, Сігурд — Данську, Гвітсерк — Східну державу, Івар Безкосний — Англію ...»*⁴⁵⁴. Ця частина саги — штучно вставлена генеалогія шведських правителів із політичним підтекстом. Омелян Пріцак припускав, що вона створена у XII ст. на замовлення шведського королівського двору з метою укладання національної історії⁴⁵⁵.

Приблизно тоді ж Саксон Граматик упорядковує «Gesta Danorum», що стала національною історією Данії. У ній Рагнаркові та його синам відведено чільне місце. На нашу думку, це підтверджує той факт, що на початок XII ст. ідея «Імперії вікінгів» уже була сформована та почала набувати важливого значення для формування Origo Gentis скандинавських королівств.

Праця Саксона Граматика не належить до корпусу ісландської літератури. Вона була написана у Данії латинською мовою. Навіть ціль та жанр цього твору, відрізняється від саг. «Діяння данів» була створена при дворі і була класичною хронікою королівства, точніше, правлячої династії. Цей твір був записаний під час правління данських правителів Вальдімара Великого та

⁴⁵²The Saga of King Heidrek the Wise / Both in Old-Ice. and Engl / trans. by C. Tolkien. London: Thomas Nelson and sons, 1960. P. 60.

⁴⁵³ Джаксон Т. Austr i Górdum, С. 42–45.

⁴⁵⁴ The Saga of King Heidrek, P. 60.

⁴⁵⁵ Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ : Обереги, 1997. С. 272–273.

Вальдімара Завойовника⁴⁵⁶. Саме в цей час Данія провадила активну експансіоністську політику та мала потребу у створенні протонаціональної історії⁴⁵⁷. Окрім того, це був період внутрішньополітичних суперечок та боротьби різних відгалужень династії Скельдунгів за королівський трон. Цей твір мав стати засобом обґрунтування історичних прав данських володарів та їхніх предків на корону⁴⁵⁸.

Ще одним аспектом, який робить цю працю надзвичайно цінною для дослідження політики пам'яті у Скандинавії є її джерела. Як і творці ісландських саг, Саксон Граматик апелював, до уже відомих історичних епізодів, які циркулювали у свідомості тогочасних людей. Він використовував фрагменти пам'яті про Велике переселення народів, епоху вікінгів та пізніші періоди скандинавської історії. Однак для досягнення своїх цілей автор намагався прилаштувати їх до концепції обраності династії Вальдімара та права данської корони на експансію зовнішніх земель⁴⁵⁹. Завдяки цьому, до нас дійшло багато фрагментів епічної творчості, а також елементів давньої історії, які є унікальними для дослідження зазначеної епохи. Ще одним аспектом є те, що завдяки цьому твору ми можемо побачити еволюцію історичного світогляду скандинавів, а також локальну специфіку колективного міфотворення.

У своєму творі данський літописець неодноразово згадував, що послуговувався сагами. Варто зазначити, що ісландські саги у письмовому вигляді починають з'являтися після публікації цього твору. А саги про давні часи, прототипи яких мав на увазі Саксон Граматик, і зовсім з'явилися наприкінці XIII ст. Це означає, що «Діяння данів» містить перекази творів, які

⁴⁵⁶ Kjær L. Remembering the Vikings in Thirteenth Century England and Denmark. *Thirteenth Century England XVII*. 2021. P. 15–16.

⁴⁵⁷ Muceniecks A. Saxo Grammaticus Hierocratical Conceptions and Danish Hegemony in the Thirteenth Century. Amsterdam: Arc Humanities Press, 2017. P. 17.

⁴⁵⁸ Sawyer B. Valdemar, Absalon and Saxo: Historiography and Politics in Medieval Denmark. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 1985. Vol. 63, no. 4. P. 691–694.

⁴⁵⁹ Kjær L. Remembering the Vikings. P. 15–16.

не дійшли до нас у своєму первісному вигляді, або є зовсім невідомими сучасним науковцям⁴⁶⁰.

Використання цього твору на рівні із сагами обумовлене бажанням отримати інший погляд на відомі сюжети. Таким чином, ми можемо прослідкувати як однакові герої та теми розвивалися у різних традиціях, за різних політичних та культурних умов. Маючи таку діахронічну перспективу, ми бачимо як історичні мотиви стають знаряддям творення колективних уявлень.

Сюжет про Рагнара Лоброка у хроніці «Діяння данів» є прикладом розвитку локальних фавул. Якщо «Сага про Рагнара» та «Таттр про синів Рагнара» є норвезьким поглядом на цього персонажа, «Сага про Гервйор», шведським, то «Діяння данів» репрезентує данську версію цієї легендарної оповіді. При цьому, данський варіант має найбільший обсяг та подає найдетальніший опис.

На відміну від легендарних саг, де автор концентрувався більше на любовних історіях, оповідь про Рагнара у данській версії містить значно більше згадок військових дій. Чи не найбільше уваги звертається на придушення внутрішніх конфліктів, а саме війни проти Ютландії та Сканії⁴⁶¹. За сюжетом, ці землі часто повставали проти конунга Рагнара, однак він нещадно їх придушував⁴⁶². Окрім того, автор згадує підкорення Норвегії, Швеції та Оркнейських островів, завоювання англів, скотів та ірландців⁴⁶³, походи на франків та бйяrmів⁴⁶⁴. Усі завойовані території розподілялися між синами славетного вікінга. Описи цих завоювань супроводжувалися мальовничими деталями та мали явний дидактичний підтекст.

У період запису цього твору данські правителі перманентно брали участь у війнах за навколишні землі та придушували локальні повстання. Яскравим

⁴⁶⁰ Jenson G. Were the earliest Fornaldarsögur. P. 81–82.

⁴⁶¹ Мається на увазі історична провінція Сконе, яка тепер входить до території Швеції.

⁴⁶² The first nine books of the Danish history. P.364.

⁴⁶³ Ibidem, P. 368–369.

⁴⁶⁴ Ibidem, P. 374.

прикладом є упокорення Скандії Вальдімаром I Великим. У 1180 році мешканці цієї провінції повстали проти королівських чиновників та відмовилися сплачувати данину. Кульмінація цього конфлікту припала на 1181 рік. Саме в цей час Вальдімар та єпископ Абсалон повністю розгромили повстанців. Незважаючи на це, військові конфлікти не припинялися. Після смерті Вальдімара у 1182 році відновилося повстання у регіоні і їх придушував його син Кнуд IV⁴⁶⁵. Тож не дивно, що фрагменти локальних конфліктів з'явилися саме у Саксона Граматика. Епізоди підкорення Скандії Рагнарм сприймалися крізь призму сучасної політичної ситуації та формували політику пам'яті. Він мав застерегти майбутні покоління від непокори королівській владі.

Аналогічну роль виконували історії завоювання естів, норвежців, шведів та фінів. Ці фрагменти співпадали із геополітичними інтересами данської корони на зламі XII-XIII ст. За часів правління Вальдімара I, Кнуда IV та Вальдімара II Данія суттєво зміцнила свої позиції у Північній Європі. Окрім того, для данських правителів було важливо довести свою правосуб'єктність на Європейській арені⁴⁶⁶. Наслідком цього стала актуалізація міфу про Рагнара Лодброка, який завойовував не тільки землі на півночі, а й переміг самого імператора Риму⁴⁶⁷. Доказом того, що історія Рагнара містить політичний підтекст є відмінності у завойованих територіях, які згадували різні твори

Цікавим є також порівняння зображення Русі. Якщо у «Сазі про Рагнара» походи на схід згадуються лише побіжно і без зайвих деталей, то у «Діяннях данів» цьому присвячено цілий розділ. Розповідь про східні походи розпочинається із нападу Рагнара на Геллеспонт. Цей топонім очевидно був запозиченим із античних творів та використовувався як символічне позначення місця у Східній Європі. Автор описує кровопролитну битву, під час якої загинув правитель цих земель Діан і королем став син Рагнара Гвітсерк⁴⁶⁸. На

⁴⁶⁵ Skovgaard-Petersen I. Saxo som samhällshistoriker. Det skånske oprør. *Scandia*. 1990. Vol. 56, no. 1. S. 34–37.

⁴⁶⁶ Muceniecks A. Saxo Grammaticus, P. 17–19.

⁴⁶⁷ Мається на увазі франкський імператор Карл Лисий.

⁴⁶⁸ The first nine books of the Danish history, P. 372.

користь східноєвропейського походження цього місця вказує його близькість до Русі. Автор зазначає, що сини Діана, Діан і Даксон були одружені із доньками руського правителя⁴⁶⁹.

Трохи згодом, Гвітсерк йменується не правителем Геллеспонту, а володарем Швеції⁴⁷⁰. Ця ремарка важлива з огляду на те, що дає підказку, як сприймати загадковий Геллеспонт. Оскільки перед цим автор згадував завоювання Швеції та встановлення там влади Рагнарів сина Бйорна, очевидно мова йшла про якусь іншу Швецію. На думку одразу спадає Велика Швеція Сноррі Стурлусона. Саме той термін, який став скандинавським відповідником античної назви Скіфія. На користь цієї тези свідчать і згадки скіфів, які воювали проти Гвітсерка, а також античні штрихи у вигляді Геллеспонту.

Сини загиблого короля Діана вирішили помститися Гвітсерку та підступно захопили того у полон. Побачивши хоробрість данського воїна та його небачену красу, Даксон запропонував тому одружитися на своїй доньці та розділити королівство. Проте Гвітсерк відмовився від милості та наполог на страті⁴⁷¹. Почувши про смерть свого сина, Рагнар вирушив на пошуки вбивці щоб помститися. Однак він не вбив кривдника свого сина, а лише обклав його країну даниною. Цікаво, що у цьому контексті події розгортаються не у Швеції, Геллеспонті чи Скіфії. Автор чітко згадує Русь⁴⁷². Очевидно він мав на увазі Східну Європу в її загальному абстрактному розумінні. Це підтверджують і ісландські саги, які асоціюють Гвітсерка із цими землями.

Порівняння ісландських саг та хроніки Саксона Граматика ілюструє те, як розвивалися ті, чи інші епізоди з точки зору історичної пам'яті, а також політичної історії. Не виключено, що ісландські автори текстів про Рагнара були знайомими із трактатом данського історіографа. У будь якому випадку,

⁴⁶⁹ Ibidem.

⁴⁷⁰ У деяких редакціях зустрічається назва Скіфія замість Швеції. Ibidem, P. 376.

⁴⁷¹ Ibidem, P. 376–377.

⁴⁷² Ibidem, P. 377–378.

вони послуговувалися спільним першоджерелом. На це вказують однакові деталі під час опису не надто суттєвих епізодів. Розбіжності у цих творах показують, що було важливим для їхніх авторів.

У «Сазі про Рагнара» не згадано придушення легендарним ватажком повстання, очолюваного його сином Уббо. Згідно Саксона Граматика, Уббо скористався відсутністю батька та братів і оголосив себе конунгом. Його дід Гесберн намагався підбурити шведів до повстання, однак абсолютна більшість залишилася на боці Бйорна. Після програної битви Уббо та Гесберн були страчені як заколотники⁴⁷³. Цікаво, що у сазі та таттрі серед переліку синів Рагнара немає Уббо. Відповідно, відсутній і сам епізод перевороту. Із великою ймовірністю Саксон Граматик використовував цей фрагмент із дидактичною метою, щоб засудити посягання на королівську владу. Тож не дивно, що ця інформація актуалізувалася у версії, що походила із Данії яка потерпала від перманентних міжусобиць.

Схожою є ситуація зі згадками Русі та Східної Європи. Як вже було зазначено, у «Діяннях данів» знаходимо цілу частину, яка описує похід Рагнара у східні землі. Натомість у «Сазі про Рагнара» цей фрагмент описано у декількох реченнях та двох віршованих строфах. Можливо оповідь про смерть Гвітсерка у Східних землях походить від скальдичної поезії, яку згадує автор у «Сазі про Рагнара»:

*Син один якого я мала
На Східному Шляху загинув
Гвітсерком його звали
Який ніколи не намагався втікати
Грівся головами
Рубаними тим, хто був обраний у битві
Вибрав таку смерть князь*

⁴⁷³ The first nine books of the Danish history, P. 374–375.

Прозова оповідь саги не виходить за межі цієї поезії. Адже усе, що автор оповідає про східний похід Гвітсерка він почерпнув із цієї поеми, а саме смерть на Східному Шляху, неймовірну хоробрість, вибір власної страти та саму страту. У Схожій манері подає інформацію і Саксон Граматик. Для нього ця поезія була наче жердинка на яку нанизувалася загальна оповідь. Він так само описує неймовірну хоробрість та красу Гвітсерка. За словами автора, славетний ватажок відмовився приймати поразку та вимагав стратити себе та своїх воїнів на вогні⁴⁷⁵. Додаткові деталі на кшталт імен та власних назв, а також інші епізоди виглядають як пізніші нашарування самого автора.

Принциповою різницею контексту цих сюжетів є те, що у Саксона Граматика Гвітсерк гине до смерті Рагнара і славетний ватажок підкорює русів, обкладаючи їх даниною. У сазі смерть Гвітсерка згадується після гибелі Рагнара. Як наслідок, там немає інформації про помсту та завоювання. «Таттр про синів Рагнара» і зовсім не згадує гибель Гвітсерка, натомість називає його правителем Віндланду та Рейдготланду⁴⁷⁶. Для Саксона Граматика було важливими підкреслити, що після смерті Гвітсерка Рагнар Лодброк призначив важку данину для Русі. Її мав виплачувати сам руський правитель та його старійшини, які зобов'язувалися кожного року приходити до Рагнара босими⁴⁷⁷.

Те, що Саксон Граматик розвинув ці образи означає, що вони були цікавими та актуальними для нього та його середовища. Тогочасний король Данії Вальдемар I був тісно пов'язаним із Руссю. Він був внуком Володимира

⁴⁷⁴ Переклад за виданням Fornaldarsögur Nordrlanda, b 1. S. 347. «Sonr beið einn, sás áttak, í Austrvegi dauða, Hvítserkr var sá heitinn, hvergi gjarn at flýja; hitnaði hann af höfðum höggvins vals at rómu, kaus þann bana þengill þróttarsnjallr, áðr felli.»

⁴⁷⁵ The first nine books of the Danish history, P. 377.

⁴⁷⁶ Fornaldarsögur Nordrlanda, b 1. S. 355. Вірогідно автор мав на увазі землю вендів, тобто полабських слов'ян. Із контексту інших саг ми дізнаємося, що Віндланд це абстрактна територія на південному узбережжі Балтійського моря. Термін Рейдготланд є надзвичайно суперечливим. Різні автори по різному локалізували його. До прикладу Сноррі Стурлуссон розташовував цю землю на території Ютландії. З контексту «Саги про Гервйор», ця земля знаходилася на території сучасної України, подібну інформацію подає і ісландський географічний трактат «Які землі знаходять у світі», згідно нього Рейдготланд розташований на схід від Польщі.

⁴⁷⁷ Ibidem, P. 378.

Мономаха і згідно «Саги про Кнютлінгів» навіть був народжений на Русі⁴⁷⁸. Його дружиною була княжна Софія, яка також походила із Русі⁴⁷⁹. Це пояснює, чому для автора було важливо залишити Русь в орбіті впливу рагнарівих нащадків.

Натомість, для норвезького королівства XIV ст. руські епізоди не були такими важливими з точки зору функціонування ідеї «Імперії вікінгів». Скандинавські королі вже не мали тісних зв'язків із Руссю. Тогочасні правителі орієнтувалися на експансію в бік заходу. З часів Гарольда Суворого норвезькі конунги намагалися відвоювати «землі предків» у Англії та Шотландії. Іншим важливим аспектом зовнішньої політики були війни за навколишні острови, а також не варто забувати і про внутрішні конфлікти, та боротьбу із сусідніми Данією та Швецією⁴⁸⁰. Тож не дивно, що автор «Таттру про синів Рагнара» називає Гвітсерка правителем Віндланду та Рейдготланду, а не володарем Ауствергу. Ці топоніми були більш абстрактними та наближеними до політичної реальності норвезького королівства на зламі XIII та XIV ст.

Створення «Таттру про синів Рагнара» припало значною мірою на період правління Гокона V Магнуссона. У цей період територія Русі була майже повністю завойована монголами. Норвезькі правителі XIV ст. більше не мали родинних стосунків із представниками династії Рюриковичів. Натомість вже згаданий Гокон був одружений із донькою Вістлава II, князя Рюгену. Це може бути одним із пояснень, чому замість Ауствергу Гвітсерк був названий

⁴⁷⁸ Knytlinga Saga: History of the Kings of Denmark / trans. by H. Palsson, P. Edwards. Odense: Odense University Press, 1986. P. 135–136.

⁴⁷⁹ Джаксон Т. Еще раз о русской жене датского короля Вальдемара I: историографический комментарий к одному месту из «Внешней политики» В.Т. Пашуто. *Восточная Европа в древности и средневековье. XXX юбилейные (к 100-летию со дня рождения) Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В.Т. Пашуто*. 2018. С. 83–86.; Самонова М. Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI – начале XIII вв. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*. 2012. Т. 5. С. 10–12.

⁴⁸⁰ Taylor L. Bishops, war, and canon law The Military Activities of Prelates in High Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History*. 2020. Vol. 45, no. 3. P. 263–265; Bjørshol Wærdahl R. The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands into the Norwegian Realm, C. 1195-1397. Leiden: Brill, 2011. P. 7–9.

правителем Віндланду та Рейдготланду адже ці території могли асоціюватися із територіями балтійських слов'ян.

Приклад концепту Рагнара є показовим для розуміння твору як медіуму історичної пам'яті. Три ключових версії історії демонструють те, як видозмінювалися сюжети під впливом навколишніх факторів. Очевидно, події епохи вікінгів, які ототожнюють із цим славетним ватажком справді мали місце і стали основою скальдичної поезії. Остання була джерелом написання наступних творів. Однак інтерпретації цієї поезії відрізнялися в залежності від сучасних подій.

Порівняння цих творів допомагає нам збагнути які саме елементи оповіді найкраще запам'ятовувалися та творили сенс. Як і у випадку із дослідженням Ф. Бартлета, найбільш життєздатними фрагментами наративу виявилася його суть та мораль. Для того, щоб зберігати ці риси тогочасні автори послуговувалися історіями які були своєрідними мнемонічними маркерами та підтримували функції оповіді. У випадку із Рагнарм Лоброком, таким мнемонічним маркером є історія походження його прізвища. Завдяки їй зберігається інформація про першу дружину Рагнара та його героїзм. Ця історія практично беззмінно передавалася із одного твору в інший. Також незмінним атрибутом цього персонажа були історії про величезні завоювання, які варіювалися лише деталями.

Ще однією визначальною історією, яка асоціювалася із Рагнарм був епізод його смерті у ямі зі зміями. Її суть також залишалася незмінною практично в усіх творах, які оповідали про легендарного вікінга. Ключовою ж історією, на нашу думку, є останній епізод помсти королю Еллі синами Рагнара. Усі автори змалювали криваву сцену вирізання на спині Елли орла. Це були історії, які вражали слухача, а отже легко запам'ятовувалися та міфологізували минулі події та їхніх героїв. Така фабула закарбовувала у пам'яті право нащадків Рагнара на англійські землі. За схожим принципом була побудована і

оповідь про помсту за Гвітсерка. Її мета була аналогічною, просто вона не отримала розвиток у інших творах через локальну специфіку.

Згадки про Рагнара та Гвітсерка в контексті Східної Європи невинновипадкові. Витоки цих сюжетів сягають епічної традиції. Описуючи їх, автор покликається на поезію скальдів, яка стала спільною не лише для ісландських творів, — її використовував данський літописець Саксон Граматик. Щоправда, Саксон подав значно ширшу версію цього епізоду⁴⁸¹. Це вказує на те, що сюжет Рагнарного походу на Схід, а також історія загибелі Гвітсерка на «Східному шляху» не були творінням ісландських учених XIII–XIV ст. — вони існували щонайменше століття до запису саги про Рагнара і були майстерно використані скандинавськими авторами.

Історичні дослідження дозволяють говорити про те, що експансія вікінгів у Східній Європі справді мала місце у другій половині IX ст. Ця теза підкріплена великою кількістю археологічних артефактів⁴⁸², а також письмовими згадками арабських джерел⁴⁸³. Саме в цей час відбувається славнозвісний напад на Константинополь під керівництвом літописного князя Аскольда. Окремі дослідники, як от Александр Васильєв⁴⁸⁴ та Омелян Прицак⁴⁸⁵ пов'язували Аскольдів похід та завоювання Гвітсерком Геллеспонту. Відповідно, Аскольд міг бути тим самим нащадком Рагнара Гвітсерком. На користь цієї гіпотези свідчать хронологічні відповідності та певна співзвучність

⁴⁸¹ The first nine books. P. 377.

⁴⁸² Kovalev R. When and What Regions of the Islamic World Exported Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins to Early Viking-Age Northern Lands? *Myntstudier*. 2015. P. 80–81.; Noonan T. When did Dirhams first reach the Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2, no. 1. P. 27–28; Androshchuk F. When and How Were Byzantine Miliarsia Brought to Scandinavia? *Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. Constantinople as Center and Crossroad*. 2019. Vol. 23. P. 55–57; Androshchuk F. What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. P. 95–99.

⁴⁸³ Jonsson Hraundal T. New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2014. Vol. 10. P. 79–82.

⁴⁸⁴ Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge: The medieval academy of America, 1946. P. 26–28.

⁴⁸⁵ Прицак О. Походження Русі Т. 1. С. 224–231.

імен. Однак сама особа Гвітсерка є надзвичайно суперечливою, як власне і особа Рагнара⁴⁸⁶.

Саксон Граматик обґрунтував концепцію імперії вікінгів аналогічну до тієї, що була у ісландських сагах. Відмінність від ісландської версії була хіба що у деталях. Територія цієї вигаданої імперії простягалася від Ірландії на заході, до Русі на сході та була успадкована його синами. Сюжет цієї фабули обґрунтовував історичні права данської корони на землі своїх предків. Коріння цих сюжетів торкалися часів епохи вікінгів та скандинавської експансії, яка залишалася у пам'яті наступних поколінь. Автори апелювали до цієї пам'яті та оформлювали її у певні сюжетні елементи.

Варіативність сюжетів відображених у «Діяннях данів», «Сазі про Рагнара Лодброка», «Сазі про Гервйор» та «Таттрі про синів Рагнара» засвідчує еволюцію образу «імперії». Зазначені твори доводять, що незважаючи на спільну традицію, елементи політики пам'яті були гнучкими та адаптувалися до політичних і культурних умов. Втрачаючи свою актуальність, окремі сюжети зникали і з історичних наративів. Їх заміщували більш важливі топоси.

Відображення ролі Східної Європи у міфі про Рагнара Лодброка є гарним прикладом такої еволюції. Якщо у XII ст. ці території були органічною частиною історичного та політичного простору, то вже у XIII ст. значення цих терен поступово починає зменшуватися. XIV ст. ознаменувало нові зміни у політиці скандинавських королівств, що відобразилося на колективній пам'яті. Це вплинуло на остаточне зникнення Русі та Східної Європи із топосу «імперії» легендарного Рагнара Лодброка.

4.2 «Сага про Гальфдана Ейстейнссона» та концепція вікінгських королівств на території Східної Європи.

Нащадком легендарного Рагнара був іще один герой ісландських міфологічно-легендарних саг — Гальфдан Ейстейнссон. Сага про нього, за

⁴⁸⁶ Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? С. 104 – 105; Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква : Вид. Пшонк. О. В, 2014. Т. 4 : Славетні постаті Середньовіччя. С. 31–32.

різними оцінками дослідників, датується початком-серединою XIV ст. Проте сам твір зберігся у більш ніж 150-ти манускриптах⁴⁸⁷. Як і більшість саг про давні часи, він не має автора. За своїм жанром це типова сага про вікінгів у відповідності до класифікації Курта Шира. Однак не всі дослідники погоджуються із цим твердженням. Жанрова приналежність саг на сучасному етапі дослідження є чи не найбільш дискусійним питанням. Детальніше вивчення та аналіз середовища творення змінюють наші уявлення про сам твір. У випадку із «Сагою про Гальфдана Ейстенссона» окремі дослідники схильні вбачати твір із серйозними впливами куртуазної прози із Європи⁴⁸⁸.

Основою причиною зарахування цього твору до романтичних саг є його центральна лінія. Сюжет саги розпочинається із оповіді про похід «морського конунга» Ейстейна на королівство Альдейгюборг⁴⁸⁹. Норвезькі вікінги захопили місто та проголосили правителем Ейстейна. Однак, через деякий час, на нього було вчинено замах коли той спав. Його син Гальфдан не встиг захистити батька та наздогнати вбивць. Під час погоні за нападами він випадково стягнув рукавичку і зрозумів, що це жіноча рука. Подальші події у сазі є типовими вікінгськими оповідками про військові звияти та пригоди у далеких краях. Славетний вікінг Гальфан героїчно змагається на полі бою, захоплює нові землі, отримує поранення та навіть вбиває величезного змія. Проте наріжною є лінія із пошуку таємничої незнайомки, власниці тієї самої рукавички.

Цією незнайомкою була принцеса Альдейгюборгу (Ладоги) Інгігерд. Аналізуючи структуру саги Себастьян Мортенсен дійшов висновку, що «Сага про Гальфдана» має типову структуру пригодницького шлюбного романтичного твору Високого середньовіччя. Вона містить багато елементів,

⁴⁸⁷ Прицак О. Походження Русі. Том 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ: Обереги, 2003. С. 364.

⁴⁸⁸ Mortensen Mariné S. Hálfðanar saga Eysteinnssonar - an inconvenient prince [Електронний ресурс] / Sebastian Mortensen Mariné // Københavns Universitet. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/13414589/H%C3%A1lfðanar_saga_Eysteinnssonar_an_inconvenient_prince.

⁴⁸⁹ Цим терміном у ісландських сагах позначали Ладогу.

які наслідували стиль французьких та німецьких авторів, що проявлялося у характерах героїв та інших дрібницях, які були не притаманними епосі вікінгів⁴⁹⁰. Більше того, завершення такої саги не могло обійтися без одруження головного героя. У фінальній частині Інгігерд виходить заміж за Гальвдана, а також одружуються інші його товариші.

Проте під шаром куртуазного опусу, із його лицарськими персонажами, можна побачити риси питомої вікінгської саги, яка із великою вірогідністю мала власне джерело, що склало ядро твору. Варто розуміти, що його упорядник був продуктом своєї епохи. Тож сага увібрала популярні на той час риси, але не позбулася власне ісландських традицій. Коренем цього твору була історія походу вікінгів на схід Європи та спроби утвердження династичних кланів на цих теренах. Однак до їхнього приходу тут вже утвердилася влада інших вікінгів. Така історія не виглядає надто фантастичною, з огляду на сучасні дослідження русько-скандинавських відносин⁴⁹¹. Однак автор мав недостатньо інформації про деталі реальних походів, тож вдавався до клішованої інформації, яку запозичував із наявних джерел. Велика кількість імен у творі є вигаданою, або притаманною для пізньосередньовічної Ісландії. Описуючи окремі епізоди, автор посилається на «Ланднамабок», яка очевидно була одним із джерел, з якого автор черпав окремі сюжети та героїв.

Для того, щоб надати історичності своїй розповіді, автор почав сагу з переліку предків головного героя. Так він формує у слухача просторові й генеалогічні межі твору. Сам перелік предків героя достатньо заплутаний і не має історичної достовірності. Засновником цього роду був бог Одін і його син Семінг, від якого походили правителі Норвегії. Описуючи родовід героя, сага звертається до таких відомих постатей у тогочасній культурі, як Сігурд Хйорт

⁴⁹⁰ Mortensen Mariné S. Hálfðanar saga Eysteinsonar.

⁴⁹¹ Більш детально про русько-скандинавські відносини напередодні формування Руської держави Див: Войтович Л. В. Загадки вікінгів, С. 154–158; Войтович Л. Княжа доба: портрет еліти. Біла Церква: Вид. Пшонк. О. В, 2006. С. 198; Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P.323–324; Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. С. 92–94.

та Сігурд Рагнарссон ⁴⁹², нащадком якого вважав себе перший король об'єднаної Норвегії Гарольд Прекрасноволосий. Із цього можемо виснувати, що автор наділив Гальфдана неабияким статусом і розмістив у системі королівської генеалогії.

«Сага про Гальфдана» особливо цікава, оскільки більшість подій розгортаються на Сході Європи. За уявленнями автора, ці землі були поділені на численні королівства подібно до Скандинавії, де керували різні правителі. Після захоплення трону в Альдейгюборгу (Ладозі), Гальфдан вирушив на пошуки слави в навколишніх землях. У сазі зазначено, що він відплив в Ауствег, де його чекав успіх ⁴⁹³. Тим часом частина його команди залишилася в Алаборгу, сусідньому королівстві ⁴⁹⁴. Локалізація цього пункту спричиняла численні суперечки серед науковців. Г. Глазиріна припустила, що це місце можна знайти в нижній частині р. Олонка, пояснюючи це подібністю до її фінської назви Алавойне ⁴⁹⁵. На нашу думку, малоімовірно, щоб авторові твору, який мав обмежені знання про місцеві топоніми, було відомо про це. Щобільше, Алаборг не згаданий в інших творах, пов'язаних зі Східною Європою. Тому існує вірогідність, що це місце могло бути плодом фантазії автора.

Ще один цікавий аспект східноєвропейської топонімії — згадка латинізованого топоніма «Руссія» (Rússía). У творі зазначено, що до двору конунга Естейна, який був у Ладозі, прийшли купці з Руссії ⁴⁹⁶. Іншими словами, цей термін протиставлено Альдейгюборгу (Ладозі) й Ауствегу (Східному шляху). Автор розмежовує Ауствег, Руссію та Альдегюборг. На думку деяких дослідників, така розбіжність могла бути зумовленою тим, що в історичній пам'яті скандинавів збереглися згадки про існування на території

⁴⁹² Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси. Москва: Ладомир, 1996. С. 51–52.

⁴⁹³ Там же. С. 53.

⁴⁹⁴ Там же. С. 56–58.,

⁴⁹⁵ Там же. С. 100.

⁴⁹⁶ Там же. С. 60–61.

Східної Європи кількох протодержавних утворень, що входили до орбіти впливу різних правлячих кланів⁴⁹⁷.

Детальніші дослідження істориків та археологів справді вказують на те, що до кінця IX ст. на цих землях існували розрізнені протодержавні утворення, які контролювали головні пункти на торгових річкових шляхах. Згодом вони були об'єднані під владою династії Рюриковичів⁴⁹⁸. При цьому після остаточного утвердження їхньої влади на окремих територіях залишаються князі, які не належали до правлячого роду. Яскравий приклад — полоцький князь Рогволд, згаданий у «Повісті минулих літ», який утвердив свою владу на одному з основних пунктів шляху із «Варяг у Греки»⁴⁹⁹.

Термін «Руссія» не притаманний ісландській писемності — його запозичили з латинської традиції. Це може також вказувати на те, що упорядник погано орієнтувався в географії Східної Європи та не ототожнював Ауствег і Альдейгюборг із Руссією. Для нього вони — аморфні території, не співвідносні із власною ментальною картою. Така плутанина — наслідок симбіозу традицій, характерного для ісландської писемності. Скандинави завдяки подорожам на схід сформували власний літературний канон, пов'язаний із цими землями. Століття цих зв'язків вплинули на те, що нормани були досить добре обізнаними в географії Русі. Вона стала органічною частиною їхнього власного простору. При цьому, європейська інтелектуальна традиція, яка мала сильний вплив на формування ісландської літератури, дуже погано знала Східну Європу і черпала інформацію з античних джерел.

⁴⁹⁷ Глазырина Г. Исландские викингские саги. С. 103; Кіорсак В. Військові напади «морських конунгів» на околиці Східної Європи у відображенні легендарних саг. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. 2018. С. 36–37.

⁴⁹⁸ Войтович Л. Князь Рюрик. С.22–24; Войтович Л. Олег Віщий історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2013. Т. 23. С. 111–112.

⁴⁹⁹ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку у 1377 года / пер. Д. Лихачев. Санкт-Петербург : Вита-Нова, 2013. С. 52; Самонова М. Скандинавы на белорусских землях в IX–X вв.: к постановке проблемы. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*. 2010. Т. 3. С. 10–14; Кежа Ю. Символічні аспекти репрезентації ўлады полацкіх князёў Рагвалодавічаў. *Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX–XX стст.)*. Магілёў, 2019. С. 16–17.

Відповідно навколо цих земель сформувалися численні міфи, які запозичували ісландці та використовували у власних географічних трактатах. Так утворилося дві традиції опису Східної Європи — легендарна й емпірична

Повертаючись до сюжету саги, варто схарактеризувати героїв, пов'язаних із Руссю. Правитель королівства в Альдейгюборгу — конунг Гергейр — був одружений із дочкою правителя Йоталанду ⁵⁰⁰. Більше інформації про Гергейра в тексті нема, за винятком того, що він перестарілий, проте в часи своєї молодості мав славу хороброго й успішного воїна. Варто зазначити, що ім'я Гергейр — доволі рідкісне і зустрічається здебільшого в пізніших ісландських та норвезьких джерелах. Подібні імена віднаходимо в інших сагах про вікінгів. Наприклад, у «Сазі про Пішого Грольва» («Göngu-Hrólfs saga») є інформація про конунга Грегвіда: «... він був правителем Гольмгарду, а дехто називає цю країну Гардарікі» ⁵⁰¹. Як і у випадку з Гальфдановою сагою, конунг був старим, проте могутнім воїном, що підкорив багато земель на Східному шляху, однак із честю загинув у битві. Дочкою конунга була та сама Інгігерд, яку автор називає найпрекраснішою жінкою Гардарікі ⁵⁰².

Варто зауважити, що концепція прекрасних руських принцес, у яких закохуються славетні воїни, набуває рис своєрідної сюжетної моделі, притаманної пізнішим романтичним сагам. До прикладу, у «Сазі про Стурлауга Інгольвссона» доньку правителя Русі названо Інгібйорг і «була вона красивішою за будь яку жінку, надзвичайно розумна та ще й мала дар лікування» ⁵⁰³. У цьому випадку можна провести паралелі між Інгігерд «Саги про Гальфдана» та Інгібйорг «Саги про Стурлауга» і припустити, що автор послуговувався тією самою традицією, що й автор Гальфданової саги. Окремі дослідники знаходять паралелі цього образу з образом Інгігерди, дружини князя Ярослава, зображеної

⁵⁰⁰ Глазырина Г. Исландские викингские саги. С. 51.

⁵⁰¹ Fornaldarsögur Norðrlanda, 3.b. S. 237–238.

⁵⁰² Ibidem.

⁵⁰³ Fornaldarsögur Norðrlanda, 3.b. S. 638.

у «Сазі про Олафа Святого». Автор цього твору також змальовує Інгігерду красунею і згадує про її дар лікування⁵⁰⁴.

Свідчення ж про Гергейра та Грегвіда в різних сагах вказує на те, що це один образ (культурний шаблон), який не залежав від сюжету. Виокремлення таких шаблонів може свідчити про те, що з Руссю були пов'язані певні знання, що сформувалися задовго до розвитку вченої традиції саг. Аналіз цієї традиції зможе наблизити нас до виокремлення історичного ядра таких творів і відповідно краще зрозуміти достовірність свідчень окремих джерел.

Цікаво, що автор «Саги про Гальфдана» концентрує увагу саме на Альдейгюборгу і зовсім не згадує про інші міста Русі (крім Алаборга). Це може пояснювати те, що він писав свій твір значною мірою під впливом тогочасних королівських саг. Однією з найпопулярніших була «Сага про Олафа Святого». У цьому творі згадане сватання князя Ярослава до Інгігерд. За словами Сноррі Стурлуссона, шведська принцеса отримала як весільний дар від Ярослава Альдейгюборг і прилеглі землі. Вона надала цей лен своєму родичеві, норвезькому ярлу Рагнвальдові, який після його смерті успадкував його син Ульф⁵⁰⁵. Це місце було таким собі норвезьким осередком на Русі, оскільки довгий час залишалося автономним і виплачувало данину князеві. Аналогічно до «Саги про Гальфдана Ейстейнссона», про Русь згадано й у «Сазі про Стюрлауга»⁵⁰⁶. У ній також автор не вказує жодних інших міст, окрім Альдейгюборга, яке є столицею Гардарікі та місцем, де розташований двір конунга.

Саме в час правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого відбуваються найтісніші політичні зв'язки Русі з Норвегією. Адже в цей період на Русі проживали чотири норвезькі конунги. Один із них — Гарольд Суворий

⁵⁰⁴ Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладogi (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985. С. 110–111; Snorri Sturluson *Heimskringla* Volume II *Olafr Haraldsson (The Saint)*; / trans. by A. Finlay, A. Faulkes. London: Viking Society for Northern Research, 2014. P. 228.

⁵⁰⁵ Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2012. С. 276–277.

⁵⁰⁶ *Fornaldarsögur Norðrlanda*, 3.b. S. 592–647

— навіть став зятем князя Ярослава. Це сприяло посиленню культурних взаємовпливів між державами⁵⁰⁷. Велика кількість норвежців та ісландців використовувала Русь як проміжний пункт дорогою до Константинополя, де сформувала «Руський корпус», особисту гвардію василевса⁵⁰⁸. Ісландія з 1262 р. була частиною Норвезького королівства, відповідно автори черпали інформацію про навколишній світ крізь призму метрополії.

Значне підвищення інтересу до східноєвропейської тематики в Норвегії виявляється наприкінці X та в XI ст. Адже руські події були важливою частиною норвезької історії. Тож саме Русь XI ст. багато в чому стала праобразом подальших просторових уявлень ісландців. У випадку зі «Сагою про Гальфдана» автор міг запозичити ідею королівства Альдейгюборг і принцесу Інгігерд з опису «Саги про Олафа». Прототипом цього стали епізоди зі сватанням Ярослава/Ярицлейва до Інгігерди доньки шведського конунга Олава Шьотконунга та принесення в дар Альдейгюборга як посагу⁵⁰⁹ і встановлення тут влади норвезьких правителів.

Дослідники русько-скандинавських відносин вбачають історичне підґрунтя у вказаному творі. Омелян Пріцак зазначав, що сага свідчить про існування самостійного королівства з центром у Ладозі на початку IX ст.⁵¹⁰. Леонтій Войтович ототожнює Гальфдана Ейстейнссона з легендарним данським вікінгом Гальфданом Старим, який походив із династії Скельдунгів. На думку дослідника, сага відображає епізод витіснення данськими вікінгами шведських. Зокрема фрагменти «Саги про Гальфдана» відображають витіснення шведів данцями⁵¹¹. Це також підтверджують і матеріали археології,

⁵⁰⁷ Рьдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX - XIV вв. Москва : Наука, 1978. С. 133–136; Джаксон Т. «Вальдамар в Гардах» и чудо святого Олава. Хорошие дни. Памяти Александра Степановича Хорошева. 2009. С. 217–222; Половинська В. Ярослав Мудрий очима скандинавів. *Проблеми міжнародних відносин. Серія: Політичні науки*. 2018. № 4. С. 204–219.

⁵⁰⁸ Филипчук А. Харальд Сигурдссон и русско-византийская война 1043 г. *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*. 2014. Т. 3. С. 193–205;

⁵⁰⁹ Snorri Sturluson *Heimskringla*. Volume II. p. 95

⁵¹⁰ Пріцак О. Походження Русі. Том 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ : Обереги, 2003. С. 366–367.

⁵¹¹ Войтович Л. Князь Рюрик. С. 54.

які ілюструють військові сутички й артефакти різного етнічного походження, що домінували на території Ладogi у IX ст.⁵¹².

На нашу думку, оригінальний сюжет розповіді, швидше за все, дуже відрізнявся від тих, що ввійшли до саги. Варто розуміти, що автор добирав персонажів, які були близькими для нього. Це — норвезькі вікінги, генеалогією котрих займалися Сноррі Стурлуссон та інші ісландські літописці. Не варто заперечувати й данину сучасній авторам традиції, що виявлялося у романтичних елементах, любовних лініях тощо. Однак, відкинувши їх, ми можемо побачити вікінгську історію, яка виглядає досить правдоподібною. І навіть якщо вона не існувала як єдине ціле, то підсвідомо походила з уламків тогочасної історичної пам'яті, яка формувалася із різних джерел, що доходили на віддалений острів Ісландія.

Т. Джаксон та Г. Глазиріна припускали, що саги про давні часи виростили на ґрунті королівських саг. На думку дослідниць, легендарні саги продовжували їхні сюжети, запозичували прототипи персонажів та інформацію для опису фону⁵¹³. Важко не погодитися з тим, що саме королівські саги заклали основу знань ісландців про Русь й утворили певні сюжетні шаблони, що ототожнювалися зі Сходом Європи. Це можна пояснити тісними контактами київських правителів із норвезькою правлячою династією у X—XI ст. — у часі, що передував епосі саг, яка почалася століттям пізніше.

Проте не варто недооцінювати й елементи більш раннього походження, які потрапляли в Ісландію разом з усною традицією не лише з Норвегії, а й інших частин Скандинавії. Це стосується головно Швеції та Данії, вихідці з яких через географічну близькість значно частіше потрапляли у Східну Європу. Руські сюжети в сагах про вікінгів з'являються не просто як вдалий фон

⁵¹² Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 1. P. 237–259.; Стальсберг А. Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII–XI (По археологическим собраниям СНГ). *Археологические вести*. 1994. Т. 3. С. 192–203.; Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы*. 1988. С. 47–49.

⁵¹³ Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладogi (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985. С. 108–115.

незвіданих земель — це відголосок тісних контактів скандинавів із місцевими племенами. Ці контакти, згідно з археологічними матеріалами, тривали від VIII до XII ст.⁵¹⁴. Вони не обмежувалися торгівлею чи військовим наймом. Ці стосунки охоплювали весь спектр політичних і культурних процесів, які впливали на особливості державотворення як Русі, так і скандинавських королівств⁵¹⁵.

Матеріали археологічних досліджень демонструють, що на території Русі в IX—X ст. поселення перестають бути звичайними торговими факторіями, а набувають рис укріплених політичних центрів. Найбільше тут виокремлюється городище у Ладозі як одне із найдавніших. Їхні укріплення зазнають перманентних руйнувань, а в самих поселеннях простежуються сліди пожеж, що свідчить про те, що вони ставали об'єктами нападів. Доповнюють цю інформацію і сотні рунічних написів. У них поіменно згадано воїнів, які «*fall Austr I Górdum*», тобто загинули на «на сході в Гардах»⁵¹⁶.

Отже, всі ці чинники вказують на те, що Русь була органічною частиною військово-політичних процесів епохи вікінгів. Враховуючи це, не видаються дивними згадки ісландських авторів цих земель у контексті зображення пригод вікінгів. Очевидно, такі тривалі контакти не могли не відкластися в історичній пам'яті людей півночі, головно шведів і данців. Вірогідно згадки скандинавських королівств на Русі, а також найми вікінгів до лав місцевого воїнства — це відображення русько-скандинавських відносин у пам'яті авторів Високого Середньовіччя.

Русь у системі колективних уявлень «Саги про Гальфдана» стала своєрідним синкретичним елементом, який увібрав численні культурні риси. В першу чергу це був літературний канон того часу. Для того, щоб аудиторія

⁵¹⁴ Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 2004. С. 87–105.; Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden: Brill, 2004. P. 2–6.

⁵¹⁵ Кіорсак В. Вікінги на Русі: проблема етнічної та соціальної ідентичності. *Каразінські читання (історичні науки) Тези доповідей 71-ї Міжнародної конференції молодих учених 27 квітня 2018 р.* 2018. С. 55–57.

⁵¹⁶ Мельникова. Е. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации [Тексты, перевод, комментарий]. Москва: Восточная литература, 2001. С. 53–64.

сприймала сагу, вона повинна була відповідати очікуванням слухачів. Тому тогочасні автори використовували типові, часом навіть дуже тривіальні конструкції. Саме ці конструкції, як то імена, сюжетні моделі чи характеристики ставали маркерами пам'яті, тобто об'єктами, які були одночасно і продуктами історичного світогляду і суб'єктами його формування. Підтвердженням цього є успадкування окремих епізодів, пов'язаних із Руссю до пізніх ісландських саг.

Використання таких елементів пов'язане із бажанням автора бути правдоподібним. Саме сюжетні особливості ставали цими маркерами, які мали доводити правдоподібність написаного. Іншими словами, автори прагнули писати те, що органічно вписувалося в рамки світогляду аудиторії. Іншою складовою цього образу є власне самі події епохи вікінгів, які спричинили появу цього сюжету. Лінгвістичні дослідження показують, що окремі топоніми, пов'язані зі Східною Європою є доволі давніми. І назва Альдейгюборг є яскравим тому прикладом. Окремо варто відзначити і поетичні частини саг. Зазвичай вони є незмінним зліпком давньої епохи, додатковим «сховищем пам'яті», який консервував історичне ядро саги. Саме давня поезія формувала романтичні уявлення про легендарні часи епохи вікінгів, які склали основу легендарних саг. Ці уявлення накладалися на сучасні умови та творили особливий стиль який впливав на анонімні твори.

Прикладом такого поєднання стала Русь у «Сазі про Гальфдана». З одного боку її репрезентувало вікінгське королівство Альдейгюборг, яке мало чим відрізнялося від скандинавського. З іншого боку, поруч існувала країна, яку описували латинським терміном Руссія і яка знаходилася за межами звичного простору та зображувала схід крізь призму антично-середньовічних уявлень. Як не дивно, автор не ототожнював ці два терміни. Альдейгюборг був таким собі окремішнім королівством, яке цікавило прийшлих вікінгів. Воно розташовувалося у віртуальному просторі Східної Європи та не мало чітких кордонів. Це був своєрідний символ, який творився на основі історичної

взаємодії скандинавів із цими територіями, а також на основі міфу про приналежність цих земель норвезьким ярлам. Окрім того, уявлення про ці території формувалися під впливом традиції Ісландії Високого середньовіччя. Так народилися образи конунга Гергейра та принцеси Інгігерд які також є елементами колективної пам'яті.

4.3 «Сага про Пішого Грольва» та Русь в Епоху вікінгів.

Одним із ключових творів для розуміння сприйняття ісландцями Східної Європи в контексті епохи вікінгів є «Сага про Ѓонгу Грольва», або як її називають «Сага про Пішого Грольва». Період запису цього твору дослідники датують початком XIV ст. Виходячи із кількості збережених копій саги (їхня кількість перевищує тисячу манускриптів), можна стверджувати, що цей твір був надзвичайно популярним в середньовіччі та навіть в ранній новий період⁵¹⁷.

Згідно сазі, Грольв народився на півдні Норвегії і вирізнявся неймовірним ростом. Він покинув батьківський дім у пошуках слави та багатства і у своїх мандрах потрапляв у найвіддаленіші кутки скандинавського світу. Мандри цього героя і стали основою для написання твору. Як і більшість легендарних саг, «Сага про Пішого Грольва» має сильний вплив романтичної традиції, а також рясніє згадками про ельфів, чаклунів гномів та інших фантастичних істот.

Головний персонаж став сукупним образом, що репрезентував пам'ять тогочасних героїв. Автор послуговувався іменем, яке було добре відомим у північній традиції. Пішого Грольва згадує латиномовний твір «*Historia Norwegiae*». Згідно нього, Грольв був родом із Фарерських островів. Він був настільки кремезним, що жоден кінь не міг витримати його тягар. Через це Грольву доводилося ходити пішки, за що він отримав прізвисько Піший

⁵¹⁷Jackson T. On the possible sources of the textual map of Denmark in Gongu-Hrolfs saga. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. Р. 63.

Грольв⁵¹⁸. У цьому творі Грольв ототожнюється із Ролло, засновником Норманського герцогства на півночі Франкської держави.

Цікаво, що сага, яка описує мандрівки в найрізноманітніші місця, жодним чином не згадує походу Грольва на франків, натомість зосереджує увагу на руських пригодах. Це демонструє те, як мотив, заснований на одному герої може розвиватися в різних локаціях та під впливом різних політичних і культурних умов. Про популярність цієї історії свідчить і побутування в Ісландії віршів та пісень, у яких згадувалося ім'я Пішого Грольва та однойменну сагу. Такі твори функціонували аж до XIX ст. актуалізуючи в колективній пам'яті маркери, що надавали їм значення. При цьому, усі інші аспекти, пов'язані із цією постаттю відшаровувалися, залишивши лише його ім'я⁵¹⁹.

Як не дивно, цінність цього твору полягає у його компілятивності. Автори тексту залучали велику кількість різних джерел, які репрезентують світогляд ісландських вчених кіл XIII ст. та їхні уявлення про тогочасний світ. Серед джерел цього твору дослідники виділяють «Сагу про Олафа Трюнгвассона», «Сагу про Інгвара Мандрівника», «Сагу про Троянців», «Сагу про Громунда Гріпссона», окремі географічні трактати, та інші твори, які не збереглися⁵²⁰.

«Сага про Грольва», як і решту легендарних саг немає автора. Вона формувалася під впливом різних людей і постійно еволюціонувала, актуалізуючись відповідно до викликів часу. Творці саги свідомо намагалися її

⁵¹⁸ History Of Norway & The Passion and The Miracles of the Blessed Olaf / trans. by K. Devra. London: Viking Society for Northern Research, 2001, p. 9.

⁵¹⁹ Guðmundsdóttir A. Gunnar og Göngu-Hrólfur, Brynhildur og Brana Um sögutengdar figúrur í íslenskum þjóðkvæðum. *Þjóðarspekillinn XV: Rannsóknir í félagsvísindum. Félags- og mannvísindadeild*. 2014. URL: <http://hdl.handle.net/1946/19967> (date of access: 28.12.2020).

⁵²⁰ Jackson T. On the possible sources. P.63; Hartmann J. The Göngu-Hrólfssaga: A Study in Old Norse Philology. New York: Columbia university press, 1912. P. 116.

помістити у систему тогочасного наративу та посилити авторитет написаного, здійснивши альянзи на інші твори⁵²¹.

Розповідь саги починається зі сюжету завоювання шведськими вікінгами Гардарікі (Русі). Завойовники походили із Гестрекаланду, що у Швеції. За словами автора ця земля була населена знаменитими чаклунами, а самі воїни були нащадками ворожбитів та велетнів. Місцевий конунг Грегвід також знався на магії та мав чарівного коня і зачаровані обладунки. Проте вікінги, завдяки своєму чародійству вбили Грегвіда та захопили владу над цими землями⁵²². У Грегвіда була лише одна донька, Інгігерд і вона залишилася правити чвертю країни, в той час як очільник шведів Ерік та його побратими, заволоділи рештою.

Згадка про руського конунга Грегвіда та принцесу Інгігерд не видаються нам випадковим. Аналогічних персонажів знаходимо у ще одній легендарній «Сазі про Гальфдана Естейссона». Щоправда там правителя королівства Альдейгюборг названо Гергейром⁵²³. Опис цих героїв є також доволі схожим. Гергейр був правителем Альдейгюборгу, який ототожнюється із Ладогою, Грегвід, правив королівством Гардарікі, тобто Руссю. Обидва були старими, однак могутніми та хоробрими воїнами, які з честю загинули в битві. У обох персонажів була донька на виданні на ймення Інгігерд. Вони вирізнялися своєю красою та благородністю і стали дружинами головних героїв.

Старий конунг Грегвід/Гергейр став літературним шаблоном, який використовували ісландці при описі Русі. Не виключено, що такі епізоди мали історичне підґрунтя та впливали із колективної пам'яті тогочасних людей. Адже зв'язки Русі та Скандинавії в епоху вікінгів були доволі тісними. Однак автори майстерно використовували цей шаблон для формування романтичних сюжетів про мандрівки славетних вікінгів. Схожою є ситуація і з концепцією

⁵²¹ Lavender P. «Sumar eptir fornkvæðum eðr fróðum mönnum ok stundum eptir fornum bókum»: Some Observations on the Sources of Göngu-Hrólfs saga. *Scandinavian Studies*. 2018. Vol. 90, no. 1. P. 105—107; Righter-Gould R. The «Fornaldar sögur Norðurlanda»: A structural analysis. *Scandinavian Studies*. 1980. Vol. 52, no. 4. P. 427—429.

⁵²² Fornaldarsögur Norðurlanda, 3.b. S. 346—347.

⁵²³ Глазырина Г. Исландские викингские саги. С, 51.

прекрасних руських принцес. Такі сюжети згадано у «Сазі про Орвара Одда»⁵²⁴, «Сазі про Стюрлауга Працьовитого»⁵²⁵, у «Сазі про Гervйор»⁵²⁶, а також у «Сазі про Однорукого Егіля і Асмунда Вбивці Берсерків»⁵²⁷. На творення образу прекрасних Руських принцес вплинула «Сага про Олафа Святого», авторства Сноррі Стурлуссона. У ній він часто згадував руську княгиню Інгігерду та наголошував на її неабиякій вроді та шляхетності. Окремі дослідники знаходять паралелі цього образу із образом Інгігерди, дружини князя Ярослава, зображеної у «Сазі про Олафа Святого». Автор цього твору також змальовує Інгігерду красунею, а також згадує про її дар лікування⁵²⁸.

Вертаючись до тексту саги, Грольв, який відправився на пошуки пригод, найнявся на службу до Торгнюра, правителя Ютланду, що в Данії. Завдяки своїй хоробрості та вправності Грольв швидко завоював повагу ярла. Він ходив походами на навколишні землі та збирав данину для нього⁵²⁹. Одного разу, ластівка принесла Торгнюру шовкову хустину у якій було заховане волосся Інгігерд і той поклявся, що знайде цю прекрасну незнайомку, або помре. Знайти цю красуню зголосився Грольв і відправився на пошуки до Гардарикі⁵³⁰. На шляху головного героя траплялося багато випробувань та пригод. Добравшись на Русь Грольв, не без допомоги магії, вбив Еріка та його побратимів, одружився на Інгігерд і став правителем цієї держави⁵³¹.

Сюжет цього твору написаний абсолютно в дусі свого часу⁵³². Тут описані гноми, чарівники, перевертні. Не обійшлося без епізоду з порятунком принцеси. І все це приправлено вікінгською романтикою. Історики рідко використовують цю сагу як історичне джерело, однак її цінність полягає в

⁵²⁴ Boer R. C. *Örvar-Odds saga*. S. 68–69.

⁵²⁵ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги. С. 165.

⁵²⁶ The Saga of King Heidrek P. 2.

⁵²⁷ Fornaldarsögur Nordrlanda, 3.b. S. 365.

⁵²⁸ Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладogi (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985. С. 111–113.

⁵²⁹ Fornaldarsögur Nordrlanda, 3.b. S. 266–268.,

⁵³⁰ Ibidem.

⁵³¹ Fornaldarsögur Nordrlanda, 3.b. S. 362–363.

⁵³² Hreinsson V. *Göngu-Hrólfr á galeiðunni. Skáldskaparmál*. 1990. P. 139–141.

побічній інформації, яка знаходилася на другому плані. Ця інформація є важливішою ніж сюжет, адже вона впливала зі світогляду та уявлень її творців. Тож фантастичні елементи та легендарні герої не можуть бути вигадкою у повному розумінні цього слова. Вони існували у світі ідей та уявлень того часу та були органічною частиною людського життя. Те саме стосується й легендарних героїв. Навіть якщо у істориків немає доказів існування цих персонажів, вони були реальними для тогочасних ісландців. Саме ці факти формували картину світу людей, що впливало на їхній спосіб мислення та формувало реальність.

Русь у цьому творі йменується Гардарикі, в декількох випадках її названо Гольмгардарикі⁵³³, що перегукується із назвою найчастіше згадуваного в сагах міста Гольмгарду. Гольмгард став своєрідним символом Русі для скандинавів. Нерідко його називали столицею Гардарикі⁵³⁴. Більшість дослідників сходяться на думці про ототожнення Гольмгарда та літописного Новгорода⁵³⁵.

Проте Л. Войтович висунув гіпотезу, що Гольмгард який згадується у ранніх північноєвропейських матеріалах міг співвідноситися із городищем у Гніздові. Гніздовський археологічний комплекс є одним із найбільших поселень з домінуючим скандинавським компонентом на території Східної Європи. Натомість городище у Новгороді постало лише у другій половині XI ст. До цього йому передувало так зване «Рюрикове городище». Виглядає досить дивним, що такий великий скандинавський центр як Гніздово не мав свого топонімічного відображення у ісландській писемності. Дослідник прослідкував, що у сагах згадуються кораблі, які прибували у Гольмгард плівучи річкою Дюною (Західною Двіною). Відповідно, для того щоб потрапити в Новгород

⁵³³ Fornaldarsögur Nordrlanda b.3, S. 237–238.

⁵³⁴ Джаксон Т. Страна городов и ее столица: Новгород в картине мира средневековых скандинавов. *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*. 2015. С. 170–179.

⁵³⁵ Джаксон Т. Austr i Górdum. С. 83–87; Її ж: Новгород в Древнескандинавской письменности. *Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого*. 2006. Т. 38. С. 33–36.

необхідно було прибути в Ладогу та змінити судна. Найбільшим ж поселенням між річками Двіною та Дніпром було Гніздово⁵³⁶.

Слово Гольмгард означає місто, або садиба на острові. Дослідники досить довго намагалися знайти цей загадковий острів. Його ототожнювали із заплавами, зі змінами рельєфу тощо⁵³⁷. Цікаву версію запропонував Федір Андрощук. Він звернувся до арабських джерел та згадав так званий «острів Русів». Аль-Макдасі, Гардізі, Аль-Бакрі та інші східні автори переказували історії русів які зазначали, що батьківщина їхня знаходиться на острові. На думку дослідника цей «острів Русів» був ментальним концептом. Автор посилався на дані скандинавської міфології, згідно якої світ людей називався Мідгардом, тобто «серединною садибою»⁵³⁸. Цей світ був островом, оточеним велетенським змієм Йормунгандом та знаходився в центрі Всесвіту оточений іншими світами. Згідно цього твердження, Гольмгард міг бути символічним терміном, який скандинави на ранніх етапах русько-скандинавських відносин використовували без прив'язки до конкретної локації натомість позначаючи Русь у широкому сенсі цього слова.

Підтверджує тезу про сприйняття Гольмгарду у широкому сенсі топонім Гольмгардаріки, яким автор «Саги про Грольва» назвав Русь. Таку ж назву знаходимо у «Сазі про Йона Свіпдагссона»⁵³⁹. У «Сазі про Фарерців» згадано, що *«Вони відпливають зі Швеції на схід до Гольмгарду і спустошують там прибережні острови та узбережжя»*⁵⁴⁰. У цьому випадку термін Гольмгард має ширше значення. Поширеною є і титулування у сагах руських князів конунгами Гольмгарду. До прикладу, у «Сазі про Кнютлінгів» Володимир Великий, Ярослав Мудрий та Гарольд Вальдімарссон (Мистислав

⁵³⁶ Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *Український історичний журнал*. 2015. Т.3. С. 45–48.

⁵³⁷ Джаксон Т. Н. Austr i Górdum С. 84–86.

⁵³⁸ Андрощук Ф. Етюд про Русів: текст матеріальності і модель культури. *Mediavalis Ukrainica: Ментальність та історія ідей*. 1994. С. 6–7.

⁵³⁹ Þjalar-Jóns saga The Icelandic text with an English translation, introduction and notes. Translated by Cecilia White. Ritgerð til MA-prófs í íslenskum miðaldafræðum. URL: [https://skemman.is/bitstream/1946/25725/1/Þjalar-Jóns saga. Introduction, English translation and notes. Cecilia White PDF.pdf](https://skemman.is/bitstream/1946/25725/1/Þjalar-Jóns_saga_Introduction%2C_English_translation_and_notes_Cecilia_White_PDF.pdf).

⁵⁴⁰ Færeyinga saga / trans. by A. Faulkes. Dundee: Thorisdal, 2016. P. 25.

Володимирович) названі конунгами Гольмгарду⁵⁴¹. При цьому, автор не намагався підкреслити їхній новгородський період правління. У сазі згадуються Ельсів⁵⁴² (Єлизавета Ярославна) та Мальмфрід⁵⁴³, доньки конунгів Гольмгарду, тобто принцеси Русі. З чого можемо зробити висновок, що автор саги мав на увазі не стільки Новгород, чи новгородське князівство, скільки Русь загалом.

У «Таттрі про Еймунда» Гольмгард є окремим князівством, який входить до Гардарікі (Русі) поряд із Кенугардом (Києвом) та Палтескйєю (Полоцьком)⁵⁴⁴. Схожу інформацію подано у пізнішій «Сазі про Орвара Одда». Втім там, окрім зазначених князівств, згадуються Сурсдаль (Суздаль), Радстав (Ростов) та Морамар (Муром)⁵⁴⁵. Ця географічна вставка була запозичена автором із невідомого джерела. Вона виглядає дещо штучно, оскільки не впливає на подальшу розповідь та навіть суперечить окремим елементам сюжету. Вірогідно цей перелік був запозичений із якоїсь легенди. Оскільки кожне князівство мало свого правителя, ім'я якого походило від назви території. До прикладу Гольмгардом правив Гольмгейр, Радставом правив Радстав, Морамаром Марро тощо. Усі ці місця знаходимо у ісландському географічному трактаті «Які землі знаходяться у світі». Однак там вони названі містами, а не князівствами⁵⁴⁶. Ще однією особливістю «Саги про Одда» є вживання топоніму Гольмгард у формі множини, що також вказує на сприйняття Гольмгарда не як міста, а як ширшої території.

У «Сазі про Олафа Святого» та в більшості «королівських саг» Гольмгард названий містом. Автор однієї із версій «Саги про Олафа Святого» згадує величезну пожежу через яку місто ледь не згоріло дотла. Однак пастор місцевої церкви, яка була зведена на честь святого Олафа, зміг зупинити полум'я

⁵⁴¹ Knytlinga Saga. P. 32–34.

⁵⁴² Ibid, P. 47.

⁵⁴³ Ibid, P. 128.

⁵⁴⁴ Рыдзевская Е. Древняя Русь. С. 91.

⁵⁴⁵ Fornaldarsögur norðrlanda, b 2. S. 294.

⁵⁴⁶ Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. Москва: Наука, 1986. С. 32.

завдяки іконі цього святого⁵⁴⁷. Ще однією легендою пов'язаною із цим місцем є зцілення німого раба у Гольмгардській церкві покровительства Олафа. У цій же сазі знаходимо опис шляху до цього міста: *«Відплили вони на схід у Гардарікі, восени прийшли в Альдейгюборг. Тоді відправили вони послів углиб країни у Гольмгард, до князя Ярицлейва»*⁵⁴⁸.

Ці три варіанти вживання терміну Гольмгард добре ілюструють багатозначність східноєвропейської топонімії скандинавських саг. Часто їхня локалізація чи значення відрізняються в залежності від текстів, а ще частіше є відсутніми. Цікаво, що у «Сазі про Грольва» це поняття набуває різних значень. Гольмгардарікі означав країну, а Гольмгард — більш локальний простір, позбавлений визначення. Такі випадки не є унікальними для ісландської писемності, де навіть в рамках одного твору терміни могли набувати різного значення. Очевидно образ цього простору у сагах про давні часи формувався під впливом різних джерел, у тому числі і під впливом вищезазначених королівських саг. Усі ці джерела спиралися на усну традицію та історичну пам'ять скандинавів. Окрім того, більшість ісландських творів дійшли до нас у пізніших редакціях і нерідко доповнювалися запозиченнями з інших творів, що створювало простір для похибки.

Ці епізоди ілюструють фрагментарність знань та пам'яті скандинавів в контексті сприйняття Східної Європи. Згадки численних топонімів, гідронімів та ойконімів створюють враження, що середньовічні ісландці добре знали на географії цих земель. Однак детальніший аналіз їхнього використання показує численні плутанини та суперечності. Відомості про ці землі існували в системі шаблонів, які у своєму поєднанні витворювали нові шаблони. Цьому сприяв сам формат саги. Сага не була повноцінним плодом фантазії автора. Його завданням було передати інформацію про минуле. Тому творці саг вдавалися до

⁵⁴⁷ Джаксон Т. Исландские королевские саги. С. 277–278.

⁵⁴⁸ Snorri Sturluson Heimskringla Volume II. P. 277.

численних запозичень та посилянь, що сприяло використанню шаблонів та їхній міфологізації.

Цікаво, що Гольмгард неодноразово називався столицею Русі. Це стало ще одним кліше ісландської літератури. Автори саг нерідко описували такі столичні ознаки як князівський палац, а також палати варязьких дружинників. Варто виокремити і оповіді про величезний торг. У текстах він описувався як відомий на весь скандинавський світ. Навіть норвезькі правителі відправляли сюди своїх людей за предметами розкоші. Ще одним атрибутом цього міста є церква святого Олафа, яка була головною святиною норманів. На думку Т. Джаксон столичний статус Гольмгарда можна пояснити тим, що скандинави значно частіше подорожували сюди і контактували найперше із північною Руссю. Окрім того, Новгород був освоєний ними раніше ніж Київ. Тож концепція Гольмгарда як столиці дійшла до Ісландії та стала стереотипною⁵⁴⁹.

Однак, в період найбільш активних контактів Русі та Норвегії, які припали на правління Володимира та Ярослава, Київ був єдиною столицею. Саме завдяки цим контактам в середовище ісландських авторів потрапляє найбільше інформації про Русь. Скандинавська присутність в Києві, згідно археологічних джерел також була значною у вказаний період часу⁵⁵⁰. Новгород ж був заснований значно пізніше. Вірогідно «концепція Гольмгарду» сформувалася перед початком цих відносин. І скоріш за все не як місто, а як абстрактне ядро, яке стало синонімом Русі. Відповідно, Гольмгард є скоріше літературним, а не історичним поняттям. Цей термін глибоко вкоренився в історичну пам'ять скандинавів та поступово змінював своє значення.

Автор «Саги про Грольва», окрім Гольмгарду, згадує також Альдейгюборг та Кенугард⁵⁵¹, тобто Ладогу та Київ. Топонім *Kænugarðar* також вживається у множині, що вказує не на місто, а на якусь ширшу територію. У

⁵⁴⁹ Джаксон Т. Н. Страна городов и ее столица С. 176–177.

⁵⁵⁰ Андросчук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т. 3. С. 42–44.

⁵⁵¹ *Fornaldarsögur Norðrlanda*, b 3. S. 272.

сазі зазначено, що Кенугард займає третю частину Русі та розташовується біля гір, що відділяють Йотунгейм і Гольмгардарікі.⁵⁵²

Цікавою є згадка Йотунгейму, що межує з київською землею. Це місце неодноразово згадується у германських міфах, зокрема у Поетичній та Прозовій еддах. Йотунгейм був батьківщиною Йотунів – кам'яних та крижаних велетнів, одним із дев'яти світів у скандинавській міфології⁵⁵³. Автори різних саг локалізували його у різних місцях. До прикладу, у «Сазі про Гервйор» Йотунгейм локалізовано на півночі Норвегії, у Фінмарку⁵⁵⁴. У «Сазі про Орвара Одда» це місце розташовано, поблизу Б'ярмаланду, землі, яку дослідники локалізують на березі Білого моря⁵⁵⁵. У «Сазі про Однорукого Егіля та Асмуда Вбивці Берсерків» також лаконічно зазначається, що Йотунгейм знаходиться на півночі, хоча будь які деталі є відсутніми⁵⁵⁶.

Вірогідно локалізація Йотунгейму на півночі була пов'язана із народом саамів, які в тогочасній літературі стереотипно сприймаються як чаклуни та напів-демонічні істоти. Дуже часто герої саг які були саамами, чи їхніми нащадками виявлялися велетнями. Такий міф, створив цілий літературний концепт, який мігрував із одного твору в інший⁵⁵⁷. Герман Паллсон навіть припустив, що слово Jötun могло використовуватися не лише для позначення велетня, а й саамського чаклуна⁵⁵⁸.

Однак у «Сазі про Торстейна Міць Хуторів» зазначено, що Йотунгейм знаходиться на схід від Швеції. Автор цього твору також не тішить нас деталями, проте згадує країну велетнів а також підземний світ який також

⁵⁵² Ibid. S. 362.

⁵⁵³ Snorri Sturluson Edda Prologue and Gylfaginning Edited by Anthony Faulkes. Second edition. London: Viking Society for Northern Research, 2005. P. 7; The Elder or Poetic Edda. Part 1. The Mythological Poems. Translated by Olive Bray. London: Viking Society for Northern Research, 1908. P. 29–35.

⁵⁵⁴ The Saga of King Heidrek. P. 66.

⁵⁵⁵ Fornaldarsögur Nordrlanda, b 1. S. 189–191.

⁵⁵⁶ Fornaldarsögur Nordrlanda, b3, S. 371.

⁵⁵⁷ Кузьменко Ю. Саамы как великаны и карлики в древнескандинавской традиции. *Скандинавская филология*. 2011. Т. 11. С. 92–93.

⁵⁵⁸ Pálsson H. The Sami People in Old Norse Literature. *Nordlit*. 1999. Vol. 3. P. 32–33.

знаходився на сході⁵⁵⁹. Втім, встановити чи автор мав на увазі східне узбережжя Балтійського моря, чи околиці Білого моря, доволі складно. Б'ярмаланд, як і південь Східної Європи, також мав казковий образ. Його описували як місце, переповнене багатствами та населене фантастичними істотами. Згідно деяких саг, тут знаходилися храми скандинавських богів, а також священні реліквії тож легендарні герої мандрували сюди у пошуках багатства, слави та пригод⁵⁶⁰.

Скоріш за все, поняття Йотунгейму автор використовував для позначення світу, що виходив за рамки географічних координат. Його населяли фантастичні істоти, які були тісно пов'язані зі світом людей. Хоча він і не мав чіткої локалізації, але в контексті «Саги про Грольва» знаходився у східній частині світу та уособлював сакральне значення легендарного сходу.

«Сага про Пішого Грольва» є показовим твором в контексті репрезентації східних мотивів у ісландських сагах. Русь у цьому творі зображується достатньо неординарною. З одного боку, вона є елементом власного простору, з іншого, цей простір поділявся на «відомий» і «невідомий». До першого належали Альдейгуборг, Гольмгард та Кенугард. Території за межами цих земель сприймалися по іншому. Їх називали Йотунгеймом і Таттараріки, яку ми вже згадували у попередньому розділі, і ототожнювали із землями населеними фантастичними істотами чи чаклунами. Ця частина світу була сакральним простором, свідчення про який формувалося на основі трактатів європейських авторів, зокрема Ісидора Севільського. В силу того, що інформації було вкрай мало, описи цих територій стали простором для вимислів. Втім, ці вимисли також не з'являлися знічев'я, вони засновувалися на складній системі, яка формувала літературний канон того часу. Вона поєднала елементи міфології, історії та вченої традиції з континентальної Європи. Коріння цієї традиції сягає часів античності, що актуалізувалося в період Високого середньовіччя та нашаровувалося на християнську літературну догматику.

⁵⁵⁹ Thorstein Mansion-Might Translated by Hermann Pálsson & Paul Edwards, *Seven Viking Romances*. 1985. URL: <http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/ThorsteinMansionMightPalson.html>.

⁵⁶⁰ Глазырина Г. В. Исландские викингские саги. С. 151.

Історії про Рагнара, Грольва, Гальфдана й інших легендарних правителів не були звичайним плодом фантазії ісландських авторів – їхні витoki сягають значно глибше. Однак упорядники саг про цих конунгів, як вже неодноразово відзначалось, були продуктом свого часу, із власними політичними міркуваннями. Вони вбачали у минулому важливу місію пояснити їхнє сьогодення. Звичайно, такі твори поступово втрачали історичні елементи, які були менш актуальними для авторів, адже їх замінювали актуальніші сюжети. Це спричиняло розвиток історичної пам'яті, яка постійно знаходила відображення у сучасності. Виокремлення історичного ядра таких сюжетів дозволить побачити еволюцію сюжетних нашарування та краще зрозуміти інтелектуальну культуру і колективний світогляд творців саг у різні історичні періоди.

Епоха вікінгів була визначальним періодом в історії скандинавських народів. Саме у цей час їм вдалося поширити свій вплив за межі власних кордонів та налагодити шляхи міжкультурної комунікації із цивілізаціями Заходу і Сходу. Пам'ять про цю добу була основоположним елементом формування історичних наративів скандинавських королівств. Вона окреслювала просторові рамки територій, які були пов'язані зі скандинавським світом, а також визначала місце нордичних королівств у загальноєвропейській історії. Окрім того, через спадкоємство ці сюжети обґрунтовували знатність представників королівських династій, а також їхні права на завоювання навколишніх земель.

Легендарні саги про вікінгів засвідчують, що Русь була важливою складовою історичного світогляду скандинавів без якої неможливо було би уявити цілу епоху. Вона не лише фігурувала в окремих сюжетах, а була своєрідною віссю навколо якої формувалися певні топоси, міфи та стереотипи. Прикладами таких топосів є сватання до руських принцес, боротьба вікінгів за владу у східноєвропейських королівствах, та входження їх до «імперії» Рагнара Лодброка. Незважаючи на те, що ці міфи проходили свою еволюцію та мали

локальну специфіку, вони засвідчують, що Русь була частиною Нордичної спільноти у період Високого середньовіччя.

ВИСНОВКИ

1. Унікальні політичні та соціокультурні умови в середньовічній Ісландії створили продуктивне середовище для появи літературної традиції, яка культивувала та переосмислювала минуле. Першим ключовим чинником, який вплинув на появу саг, була розвинена усна творчість у Скандинавії. Оскільки абсолютну більшість населення острова становили мігранти з Норвегії, Данії та Швеції, тут функціонували історія та пам'ять, яка зберігалася на цих територіях. Другим важливим чинником був політичний. Культура стала соціальним капіталом в ісландській спільноті. Відсутність війн та армій вплинула на те, що однією з ознак статусу була належність до творчих та освітніх осередків. Окрім того, аристократія використовувала твори для доведення знатності своїх родів. Третім фактором була практика перманентної освіти та навчання у відомих університетах Континентальної Європи. Досвід навчання за кордоном сприяв запозиченню популярних наукових та літературних підходів, що також вплинуло на формування саг.

Соціальні функції саги часто виходили за межі функцій тогочасної європейської літератури. Характерною ознакою цього жанру була його масовість. Саги одночасно творили світогляд суспільства та були його відбитком. Вони допомагали сформувати спільні міфи та витворити ідентичність у спільноті переселенців. Тогочасні тексти відігравали й освітню роль, адже формували моделі поведінки та передавали колективний досвід. Література стала відбитком соціальних змін, які часто символічно зображувалися в образах минулого.

2. Тісні політичні та культурні відносини Русі й скандинавських королівств X–XII ст., а також масова міграція скандинавів на східноєвропейські території століттями раніше привели до налагодження каналів обміну інформацією між цими цивілізаціями. Завдяки цим каналам скандинавська

культура проникала на схід, а східноєвропейські відомості потрапляли на північ. У результаті високої мобільності досліджуваної спільноти на сході Європи почала формуватися скандинавська діаспора. Її функціонування вплинуло на те, що Русь стала органічною частиною історичних уявлень скандинавів та увійшла до віртуального простору нордичної спільноти в період високого Середньовіччя.

Ці тісні відносини були добре відомими тогочасному прошарку авторів. Унаслідок існування налагодженої системи комунікації інформація про східний кордон скандинавського світу потрапляла на його крайній захід, що знаходився на острові Ісландія. Максимального вияву ця комунікація набула в часи життя Сноррі Стурлусона (кінець XII — перша половина XIII ст.). Саме тоді ісландські автори почали активно продукувати твори про норвезьких монархів із династії Гарфагрів. Завдяки активним контактам цих правителів із Володимиром Великим, Ярославом Мудрим та їхніми нащадками Русь того часу стала своєрідною моделлю, на основі якої творилися сюжети легендарних саг. Уявлення про ці землі поєднувалися з пам'яттю про ключові сюжети минулого, які зберігалися у формі усної творчості та утворювали синкретичні міфи.

Легендарні саги були анонімними. Їхні переписувачі не асоціювали себе з повноцінними творцями, оскільки спиралися на наявну традицію у формі усних та записаних саг, поетики, легенд, переказів та фольклору. Саме тому вони не прагнули створити оригінальний твір, а вбудовували його в межі колективного світогляду власної спільноти. Як наслідок, саги часто культивували стереотипи та міфи щодо територій, персон, народів тощо.

3. Основу політики пам'яті в середньовічних скандинавських королівствах сформували чотири ключові теми: **троянська спадщина, героїчне германське минуле**, яке часто пов'язували з античними сюжетами, **завоювання легендарних вікінгів** і, як наслідок, створення «імперії вікінгів», а також **історія християнізації скандинавських королівств**.

Східноєвропейські фрагменти пам'яті були органічною частиною всіх чотирьох подій, тож не дивно, що Русь так часто виконувала роль декорації в легендарних сагах, які були націлені на культивування колективних уявлень про минуле. Значення фрагментів пам'яті, пов'язаних із цією землею, змінювалося та інтерпретувалося під впливом різних чинників аж до занепаду саг наприкінці XIV — на початку XV ст.

4. Одним із перших міфів, на який ми звернули увагу під час вивчення східноєвропейських сюжетів саг, є образ фронтиру на цій території. Дуже часто Східна Європа зображувалася як погранична земля на ментальній карті. Автори цих творів часто локалізували тут як власний простір, так і чужорідний. Інакшість територій підкреслювалася фантастичними істотами, чаклунами та засиллям магії. Через такі символи автори прагнули показати, що на означеній території проходив кордон між звичайним та міфічним світом.

Ключовим фактором, який вплинув на формування такого образу, були греко-римські концепти, які потрапили до Ісландії через інтерпретації середньовічних європейських авторів. У поєднанні зі скандинавською міфологією та пам'яттю про минуле германських племен на території Східної Європи ці концепти долучилися до формування образу цієї землі як такої, що була одночасно близькою та далекою для середньовічних ісландців. Вона була відомою частиною власної історії і водночас незвіданою сакральною територією. Частина цього регіону вважалася складовою нордичної спільноти, здебільшого це були території Русі. Водночас території за межами знань тогочасних авторів знаходилися достатньо далеко для того, щоби бути підходящою локацією для казкових пригод легендарних персонажів. Саме там, де бракувало емпіричних знань, ставали в пригоді фрагменти з творів Ісидора Севільського чи Беди Преподобного, які пропонували більш вигадливий образ цих земель.

5. Східна Європа добре вписувалася в античну перспективу середньовічного скандинавського історичного наративу. Ісландські автори

рівнялися на своїх колег із Континентальної Європи та прагнули обґрунтувати власне право на троянську спадщину та східне походження. Ці претензії втілили в життя Сноррі Стурлусон, Арі Торгільсон та Гаук Ерлендсон, які заявляли, що нормани є прямими нащадками троянців. Вони намагалися створити локальний міф, який би був зв'язковою ланкою між Скандинавією і магічним простором Сходу. Такою ланкою стала Велика Швеція — територія, яка була нордичним відповідником античному терміну «Скіфія». Ці терени стали домівкою германських богів і батьківщиною родоначальників правлячих династій. Історії Скіфії, які були такими популярними серед античних авторів, знайшли свій відбиток у сагах та стали тим містком, який пов'язував скандинавів з античною спадщиною та формував основу їхньої ідентичності. Вони додавали Русі ще одну важливу ознаку, яка робила цю територію невід'ємною частиною власної політики пам'яті.

6. Не менш важливе значення Східна Європа мала і з погляду пам'яті про германське минуле та період Великого переселення народів. Ця епоха була тісно пов'язана з ідеєю міграції норманів у Скандинавію і поєдналася з уже згаданою концепцією мандрівки богів зі сходу. Германський топос дійшов до Ісландії за посередництвом англо-саксонських джерел, праць європейських істориків та скандинавської усної традиції. Саги про давні часи упорядковували ці історичні свідчення та зробили важливою частиною власного історичного наративу.

Використання стародавніх топонімів вказує на автентичність та давність цих фрагментів. Симптоматично, що окремі автори локалізували легендарну державу готів на берегах Дніпра, що збігається з даними археології, які свідчать про присутність германських племен у цьому регіоні. Незважаючи на те, що автори високого Середньовіччя не завжди мали повноцінне розуміння цих давніх топонімів, вони асоціювали східноєвропейські землі з колискою власної «германської» історії. Саме цим ми можемо пояснити те, що ці терени були важливим простором під час конструювання сюжетів про славетних

германських вождів, а також це могло бути однією з причин, чому ісландські автори обрали Східну Європу «домівкою богів».

7. XI–XIV ст. у північноєвропейській історії були періодом активної політичної та воєнної боротьби різних кланів за владу у своїх спадкових землях та за їхніми межами. Цей час ознаменувався міжусобними війнами в Норвегії та Швеції, данською експансією в Скандинавії, спробами завоювання Англії, а також земель на південь та схід від Балтійського моря. Окрім того, це був період підкорення норвежцями Ісландії та Гренландії, а також створення перших уній нордичних королівств. Історія та пам'ять стали важливими знаряддями, які супроводжували ці процеси. Вони формували світогляд людей та їхню ідентичність, допомагали обґрунтувати права окремих династій та їхніх представників на певні території.

Чи не найкращим доказом законності була генеалогія. Довгі переліки предків засвідчували обраність правителів та наділяли їх владою над володіннями найбільш знатних зв'язків минулого. Такі родоводи часто будувалися в легендарних сагах. Вони стали відображенням політики пам'яті, адже долучилися до формування міфів про найвидатніших героїв та намагалися знайти родинні зв'язки з тогочасними правителями. Крізь призму цих героїв та їхніх біографій можна зрозуміти сприйняття навколишнього світу, політичні пріоритети та територіальні зазіхання. Чи не найяскравіше це простежується на прикладі саг про славетних вікінгів. Ці твори описують завоювання таких героїв, як Рагнар Лодброк, Орвар Одд чи Піший Грольв, та намагаються пов'язати їх із тогочасною політичною ситуацією.

Приклад творів про Рагнара Лодброка показує, що в Скандинавії в період пізнього Середньовіччя існував міф про «імперію вікінгів», яка в різних версіях простягалася від Англії на заході до Русі на сході. Крізь призму цього історіографічного концепту данські, норвезькі, ісландські та шведські автори намагалися довести справедливість завоювань чи територіальних претензій різних правителів, а згодом обґрунтувати уніоністські погляди.

Аналіз творів про Рагнара Лодброка засвідчує, що Русь була частиною «імперії вікінгів» у різні часи та в різних інтерпретаціях. В апендиксі до версії U «Саги про Гервйор», яка, вірогідно, була написана на замовлення шведського королівського двору у XII ст., Русь зазначена складовою держави Рагнара. Таку ж картину подає і данський історик Саксон Граматик, який у своєму творі «Діяння данів» змальовує Русь васальною територією, яка сплачувала данину Рагнару. Схожі дані знаходимо і в «Сазі пор Рагнара», яка, незважаючи на пізнє походження (друга половина XIII ст.), була створена на основі давньої поеми. Винятком із цього переліку є «Таттр про синів Рагнара», у якому не згадуються завоювання на сході. Цей твір є найпізнішим і датується початком XIV ст. Його автор не приховував політичних цілей та наративів Норвезького королівства. Ця особливість зумовлювала зменшення інтересу автора до територій Східної Європи.

8. Нехтування східноєвропейськими територіями у творі, на нашу думку, вказує на те, що в зазначений період ці землі були менш актуальними для конструювання міфу про «імперію вікінгів». Окрім того, це свідчить на користь тези про те, що в другій половині XIV ст. значення Русі з погляду політики пам'яті загалом починає зменшуватися. Це підтверджують й інші твори зі збірки «Книга Гаука», у якій міститься «Таттр про синів Рагнара». Автор цього рукопису здебільшого записував уже наявні твори, формуючи з них *Origo Gentis* Норвезького королівства, до якого входила Ісландія. Цікаво, що в кожному із цих текстів сюжети, пов'язані з Руссю чи Східною Європою, замінюються іншими або взагалі зникають зі сторінок.

На нашу думку, мовчання автора можна пояснити зміною інтелектуальної парадигми в тогочасній Скандинавії. З кінця XI ст. починає зменшуватися вплив Візантії на культуру північноєвропейських королівств. XII ст. ознаменувалося міжусобицями в Руській державі та ослабленням її зовнішньополітичного впливу. Згодом, у XIII ст., ця держава зовсім зникає з політичної карти Європи.

Руські декорації не щезають зі сторінок тогочасних ісландських авторів, навпаки, їх частіше використовують автори легендарних саг, коли хочуть зобразити екзотичні чи абстрактні місця. Проте для Гаука Ерлендсона такі декорації втрачають сенс. Дидактичний посил його праці був зрозумілий. Він намагався створити протонаціональну історію Норвегії та Ісландії. Через такі тексти, як «Сага про троянців», «Сага про бритів», «Сага про Гервйор», а також «Таттр про синів Рагнара», він наголошував на історичності цієї держави, а також обґрунтовував права на сусідні території. Окрім того, для автора було важливо показати європейську природу Норвезького королівства. Саме це, на нашу думку, було ключовою причиною, чому значення Русі для Гаука було меншим, аніж у його попередників, таких як Сноррі Стурлусон чи Саксон Граматик.

9. Вивчення східноєвропейських сюжетів легендарних саг з погляду історичної пам'яті XII–XIV ст., незважаючи на певну вузькоспеціалізованість, засвідчило перспективність таких студій. Наша тема є першим кроком до повноцінного розуміння сприйняття цих територій у системі історичних наративів та колективних уявлень про минуле скандинавів періоду високого Середньовіччя. Саги про давні часи через свою жанрову специфіку та хронологію не подають нам повної картини світоглядних переконань, історичних уявлень, міфів та патернів скандинавів. Особливо актуальним це питання є для аналізу данських та шведських спільнот, які історично мали менше зв'язків з Ісландією. Втім, досліджувані фрагменти — це вибірка, яка проливає світло на значно ширші аспекти русько-скандинавських взаємовпливів. Окрім того, випрацювана нами методологія може допомогти в подальшому опрацюванні ісландських творів із-за меж корпусу легендарних саг, а також данських і норвезьких історіографічних праць у їхніх інтерпретаціях конструювання минулого. Також вивчення історичної пам'яті вимагає всебічного аналізу джерел, що відкриває нові перспективи в дослідженні легендарних саг як таких.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Древняя Русь в свете зарубежных источников. 3: Восточные источники / Под ред.: Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Москва : Русс. фонд содействия образованию и науке, 2009. 240 с.
2. Джаксон Т. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Издание второе, в одной книге, исправленное и дополненное. Москва : Университет Дмитрия Пожарс., 2012. 779 с.
3. Глазырина Г. Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий. Москва : Восточная литература, 2002. 462 с.
4. Глазырина Г. Исландские викингские саги о Северной Руси: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва : Ладомир, 1996. 235 с.
5. Мельникова Е. Древнескандинавские географические сочинения. Москва : Наука, 1986. 232 с.
6. Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва : Восточная Литература, 2001. 495 с.
7. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку у 1377 года / пер. Д. Лихачев. Санкт-Петербург : Вита-Н., 2013. 508 с.
8. Полное собрание русских летописей. Том 1, Лаврентьевская летопись. Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1926. 288 с.
9. Ágrip af Nóregskonungasögum. A Twelfth-Century Synoptic History of the Kings of Norway / ed. by M. Driscoll. London : Viking Society for Northern Research, 2008. 126 p.
10. Boer R. C. Örvar-Odds saga. Leiden : E.J. Brill, 1888. 220 p.
11. Bosi and Herraud. *Seven Viking Romances* / trans. from Icelandic by H. Pálsson, P. Edwards. Harmondsworth, 1985. P. 199–227.

12. De Gamle Eddadigte udgivne og tolkede af Finnur Jonsson. København : G.E.C Gads Forlag, 1932. 22 p.
13. Færeyinga saga / trans. from Icelandic by A. Faulkes. Dundee : Thorisdal, 2016. 75 p.
14. Finnboga saga hins Ramma. Halle : Buchhandlung des Waisenhauses, 1879. 115 p.
15. Fornaldarsögur Nordrlanda: Eptir Gömlum Handritum utgefnar av C. C. Rafn, 1b. Kaupmannahöfn, 1929. 526 s.
16. Fornaldarsögur Norðrlanda: eptir gömlum handritum utgefnar av C. C. Rafn, 3.b. Kaupmannahöfn, 1830. 779 s.
17. Fornaldarsögur Norðrlanda: eptir gömlum handritum utgefnar av C. C. Rafn, 3.b. Kaupmannahöfn, 1829. 559 s.
18. Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Hannoverae : Hahniani, 1876. 190 p.
19. Gríms Saga Loðinkinna/The Saga of Grim Shaggy-Cheek. Translated by Peter Tunstall.
<http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/GrimLodinskinnaTunstall.html>. URL:
<http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/GrimLodinskinnaTunstall.html> (date of access: 21.11.2021).
20. Guta Saga. The history of the Gotlanders / ed. by C. Peel. London : Viking Society for Northern Research, 1999. 97 p.
21. Haralds saga Sigurðarsonar. *Snorri Sturluson Heimskringla. Volume III: Magnus Olafsson to Magnus Erlingsson* / trans. from Icelandic by A. Finlay, A. Faulkes. London, 2015. P. 41–122.
22. Hervarar saga ok Heidreks. With notes and glossary by G. Turville-Petre. Introduction by Christopher Tolkien. London : Viking Society for Northern Research, 1956. 132 p.

23. History Of Norway & The Passion and The Miracles of the Blessed Olaf / trans. by K. Devra. London : Viking Society for Northern Research, 2001. 143 p.
24. Islendingabók, Kristni saga. The book of the Icelanders, The story of the Conversion / trans. by S. Grønlie. London : Viking Society for Northern Research, 2006. 97 p.
25. Ketils Saga Hængs/The Saga of Ketil Trout. Translated by Gavin Chappell. *Germanicmythology*. URL: <http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/KetilsSagaChappell.html> (date of access: 21.11.2021).
26. Knytlinga Saga: History of the Kings of Denmark / trans. by H. Pálsson, P. Edwards. Odense : Odense University Press, 1986. 197 p.
27. Laws of Early Iceland: Gragas I. The codex regius of Gragas with material from other manuscripts. Volume I / trans. by A. Dennis, R. Perkins, P. Foote. Winnipeg : Univ. of Manitoba Press, 1980. 288 p.
28. Rimbert. Anskar: The apostle of the North. 801-865. / trans. by C. H. Robinson. London: The Society for the propagation of the gospel in foreign parts, 1921. 139 p.
29. Snorri Sturluson Edda Prologue and Gylfaginning Edited by Anthony Faulkes. Second edition. London : Viking Society for Northern Research, 2005.
30. Snorri Sturluson. Heimskringla III. Magnús Ólafsson to Magnús Erlingsson / trans. from Icelandic by A. Finlay. Viking Society The Book of Settlements: Landnamabok / trans. by P. Edwards, H. Pálsson. Winnipeg : University of Manitoba Press, 1976. 159 p.
31. The Anglo-Saxon chronicle. London : J.M. Dent & Sons, 1953. 295 p.
32. The Annals of St-Bertin / ed. by J. Nelson. Manchester : Manchester University Press, 1991.
33. The Elder or Poetic Edda. Part 1. The Mythological Poems / trans. by O. Bray. London : Viking Society for Northern Research, 1908. 328 p.

34. The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus / trans. by O. Elton. Elton : Nutt, 1894. 435 p.
35. The Hauksbók: An Example of Medieval Modes of Collecting and Compilation. *The Dynamics of the Medieval Manuscript: Text Collections from a European Perspective*. Göttingen, 2017. P. 131–146.
36. The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople: English Translation, Introduction and Commentary / trans. from Greek by C. Mango. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2018. 340 p.
37. Þjalar-Jóns saga The Icelandic text with an English translation, introduction and notes. Translated by Cecilia White. Ritgerð til MA-prófs í íslenskum miðaldafræðum. URL: <https://skemman.is/bitstream/1946/25725/1>.
38. Snorri Sturluson Heimskringla volume 1. The beginnings to Óláfr Tryggvason / trans. by A. Faulkes, A. Finlay. London : Viking Society for Northern Research, 2011. 288 p.
39. Sögubrot af nokkurum fornkonungum í Dana- ok Svíaveldi. *Snerpa*. URL: <https://www.snerpa.is/net/forn/sogubrot.htm> (date of access: 11.07.2022).
40. The Saga of Asmund the Champion Slayer / trans. by G. L. Hardman. 2011. URL: <http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/AsmundChampionSlayerHardman.html> (date of access: 30.04.2021).
41. The Saga of King Heidrek the Wise / Both in Old-Ice and Engl. texts / trans. by C. Tolkien. London : Thomas Nelson and sons, 1960. 333 p.
42. The Saga of the Volsungs / Edit. and trans R. G. Finch. London : Nelson, 1965. 97 p.
43. The Story of the Laxdalers / trans. by R. Proctor. London : Charles Whittingham & Co, 1903. 252 p.
44. Thorstein Mansion-Might. Seven Viking Romances / trans. by H. Pálsson, P. Edwards. 1985. URL:

<http://www.germanicmythology.com/FORNALDARSAGAS/ThorsteinMansionMightPalson.html>.

45. Tunstall P. Fragment of a Saga about Certain Early Kings in Denmark and Sweden. URL: <https://web.archive.org/web/20100908081803/http://www.oe.eclipse.co.uk/nom/Fragment.htm> (date of access: 05.12.2021).

Література

46. Андрощук Ф. Етюд про русів: Текст матеріальності і модель культури. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1994. Т. 3. С. 5–16.

47. Андрощук Ф. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань південної Русі (За матеріалами Києва та Чернігова). *Археологія*. 1994. Т. 4. С. 99–105.

48. Андрощук Ф. Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки. *Гнёздово: 125 лет исследования памятника. Тр. Государственного исторического музея*. 2001. Т. 124. С. 126–135.

49. Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т. 3. С. 7–47.

50. Андрощук Ф. К истории контактов между Швецией и Южной Русью в XI–XII веках. *Дньєслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. 2008. С. 100–112.

51. Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Париж : АСНСВyz, 2012. 367 с.

52. Андрощук Ф. Русь и Византийские контакты Скандинавии в XI - XIV вв. *StratumPlus: Археология и культурная антропология. Люди и вещи древней Руси*. 2014. Т. 5. С. 199–212.

53. Андрощук Ф. Осєберег. Загадки королевского кургана. Киев : Laurus, 2017. 124 с.

54. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2014. 440 с.
55. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 363 с.
56. Браун Ф. А. Разыскания в области готто-славянских отношений. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1899. 410 с.
57. Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *Український історичний журнал*. 2015. Т. 3. С. 37–55.
58. Войтович Л. Княжа доба: портрет еліти. Біла Церква : Вид. Пшонк. О. В, 2006. 782 с.
59. Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2011. Т. 20. С. 142–188.
60. Войтович Л. Олег Віщий історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2013. Т. 23. С. 91–123.
61. Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква : Вид. Пшонк. О. В, 2014. Т. 4 : Славетні постаті Середньовіччя. 123 с.
62. Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях?. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2016. Т. 16. С. 93–107.
63. Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада. Москва : Языки славянской культуры, 2002. 494 с.
64. Глазырина Г., Джаксон Т. Из истории Старой Ладоги (на материалах скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985. С. 108–115.
65. Глазырина Г. Перечень правителей Швеции в древнеисландской «Саге о Хервёре и конунге Хейдреке». К проблеме конструирования генеалогий.

Восточная Европа в древности и средневековье: Генеалогия как форма исторической памяти. 2001. Т. 13. С. 66–71.

66. Губарев О. Рюрик и легитимность династии Рюриковичей. *Valla: Интегрированный Историко-филологический журнал европейских исследований.* 2018. Т. 4, № 4. С. 1–11.

67. Джаксон Т. Ориентационные принципы организации пространства в картине мира средневекового скандинава. *Одиссей. Человек в истории.* 1994. С. 54–66.

68. Джаксон Т. *Austr i Góðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках.* Москва : Языки славянской культуры, 2001. 208 с.

69. Джаксон Т. Новгород в Древнескандинавской письменности. *Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого.* 2006. Т. 38. С. 33–36.

70. Джаксон Т. «Вальдамар в Гардах» и чудо святого Олава. *Хорошие дни. Памяти Александра Степановича Хорошева.* 2009. С. 217–222.

71. Джаксон Т. Древняя Русь и Исландия: школы и центры учености в первые века христианства. *Интеллектуальные традиции Античности и Средних веков (исследования и переводы).* Москва, 2010. С. 302–322.

72. Джаксон Т. Пространство и литература. *Imagines mundi. Античность и средневековье.* Москва, 2013. С. 376–419.

73. Джаксон Т. Многозначность терминов стран света в средневековой Исландии. *Книга картины Земли: Сборник статей в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой.* Москва, 2014. С. 76–92.

74. Джаксон Т. Страна городов и ее столица: Новгород в картине мира средневековых скандинавов. *Slověne = Něiârŭí. International Journal of Slavic Studies.* 2015. С. 170–179.

75. Джаксон Т. «Глупо дитя, дома возросшее»: О путешествиях в исландских сагах. *Уральский исторические вестник.* 2016. Т. 51, № 2. С. 27–36.

76. Джексон Т. Из Норвегии в «Ледовую страну»: о норвежском заселении Исландии в конце IX в. *Альманах североевропейских и балтийских исследований*. 2017. Т. 2. С. 13–25.
77. Джексон Т. Еще раз о русской жене датского короля Вальдемара I: историографический комментарий к одному месту из «Внешней политики» В.Т. Пашуто. *Восточная Европа в древности и средневековье. XXX юбилейные (к 100-летию со дня рождения) Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В.Т. Пашуто*. 2018. С. 83–87.
78. Джексон Т. География Восточной Европы в представлении авторов исландских саг. *Петербургский исторический журнал*. 2019. Т. 4. С. 18–26.
79. Дубов И. Великий Волжский путь. Ленинград: Издательство Ленинградс. университета, 1989. 259 с.
80. Ениосова Н., Пушкина Т. Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнездово в свете контактов между Русью и Константинополем в X в. *Сугдейский сборник*. 2012. Т. 5. С. 34–85.
81. Енисов А. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное. *Российский археологический ежегодник*. 2012. Т. 2. С. 555–602.
82. Еременко А. Б. Саги о древних временах: опыт интерпретации (на материале «Саги об Одде Стреле»). *XI Международная научная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов-2004». 12–15 апреля 2004 г. : Тезисы докладов, 2004 г.* С. 34–36.
83. Ерёменко А. Сюжет и пространство в викингских сагах. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2006. С. 188–198.
84. Зоценко В. М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. 2004. С. 87–105.
85. Казакевич Г. Топос Скіфії у середньовічних *Origo Gentis*. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2018. Т. 4. С. 46–49.

86. Казаков Г. Родословная датских и шведских королей по «Саге о Хервёре и конунге Хейдреке». *Valla. An Interdisciplinary Journal of European Studies* = Интегрированный историко-филологический журнал европейских исследований. 2015. Т. 1, № 6. С. 55–65.

87. Каинов С. Погребения с предметами вооружения Гнёздовского некрополя. *Труды Государственного исторического музея Выпуск 210; Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. 2012. С. 212–241.

88. Кежа Ю. Симвалічныя аспекты рэпрэзентацыі ўлады полацкіх князёў Рагвалодавічаў. *Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX–XX стст.)*. Магілёў, 2019. С. 16–32.

89. Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы*. 1988. С. 39–79.

90. Кіорсак В. Русь в уявленнях давніх скандинавів. *Студентські історичні зошити*. 2017. Т. 9. С. 51–57.

91. Кіорсак В. Військові напади «морських конунгів» на околиці Східної Європи у відображенні легендарних саг. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. 2018. С. 33–42.

92. Кіорсак В. Вікінги на Русі: проблема етнічної та соціальної ідентичності. *Каразінські читання (історичні науки) Тези доповідей 71-ї Міжнародної конференції молодих учених 27 квітня 2018 р.* 2018. С. 55–57.

93. Кіорсак В. Проникнення скандинавського компоненту на територію українського Прикарпаття до включення цих земель до складу Русі . Постановка проблеми. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи* : Зб. матеріалів V II Всеукр. студент. археол. конф., м. Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 182–11.

94. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ : Ніка-Центр, 2004. 184 с.
95. Кузьменко Ю. Саамы как великаны и карлики в древнескандинавской традиции. *Скандинавская филология*. 2011. Т. 11. С. 84–95.
96. Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого. Москва: Издательская группа «Прогресс», 2001. 440 с.
97. Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Издательство Ленинградс. университета, 1985. 290 с.
98. Литаврин Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус. *Византийский Временник*. 1993. Т. 54. С. 81–92.
99. Литовских Е. В. Родословия в «Саге о Ньяле». *Восточная Европа в древности и Средневековье: Генеалогия как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти чл. - корр. АН СССР В. Пашуто*. 2001. С. 119–126.
100. Маслов А. -. *Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории*. 2008. С. 410–446.
101. Мельник В. У полоні інтерпретацій. Політична антропологія між Сходом і Заходом. Вінниця : Нова кн., 2020. 277 с.
102. Мельникова Е. Историческая память в устной и письменной традициях: Повесть временных лет и «Сага об Инглингах». *Древнейшие государства Восточной Европы. Историческая память и формы ее воплощения*. Москва, 2003. С. 49–92.
103. Мельникова Е. Историческая память в германской устной традиции. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. С. 180–223.
104. Мельникова Е. Название Днепра в актуальной и эпической географической номенклатуре древней Скандинавии. *Gaudeamus igitur: сборник статей к 60-летию А. В. Подосинова*. Москва, 2010. С. 260–267.

105. Мельникова Е. Скандинавы на Балтийско-Волжском пути. *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*. Москва, 2011. С. 433–440.
106. Мельникова Е. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. С. 122–137.
107. Мельникова Е. Мельникова Е. А. Германский героический эпос в средневековой Скандинавии: актуализация традиции. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. С. 122–137.
108. Мельникова Е. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. Т. 5. С. 18–24.
109. Мельникова Е. Сага о Хервёре и конунге Хейдрекке” и проблемы циклизации германского героического эпоса в Скандинавии. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2016. С. 47–81.
110. Моця О. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X -XIII ст. *Археологія*. 1992. Т. 1. С. 38–46.
111. Новикова Г. Скандинавские амулеты из Гнёздова. *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. Москва, 1991. С. 175–199.
112. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : Кліо, 2014. 272 с.
113. Половинська В. Варязькі княгині Інгігерд і Гіта та інші «невидимі» скандинавки на русі. *Сторінки Історії*. 2014. Т. 37. С. 5–13.
114. Половинська В. Ярослав Мудрий очима скандинавів. *Проблеми міжнародних відносин. Серія: Політичні науки*. 2018. № 14. С. 204–219.
115. Половинська В. Епоха Ярослава Мудрого: дискусійні питання та спроба знайти відповіді у скандинавських джерелах. *Сіверянський літопис*. 2020. № 3. С. 4–14.

116. Пріцак О. Походження Русі. Том 1: Стародавні скандинавські джерела. Київ : Обереги, 1997. 1080 с.
117. Пріцак О. Походження Русі. Том 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ : Обереги, 2003. 1304 с.
118. Райтаровська Н. Скандинавсько-слов'янські зв'язки у VIII–X ст. (на прикладі політики данських Скольдунгів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2019. Т. 19-20. С. 111–120.
119. Рыздзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (материалы и исследования). Москва: Наука, 1978. 240 с.
120. Рыздзевская Е. Сага об Эймунде. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.* Москва, 1978. С. 89–104.
121. Самонова М. Скандинавы на белорусских землях в IX–X вв.: к постановке проблемы. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*. 2010. Т. 3. С. 16–29.
122. Самонова М. Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI – Начале XIII в. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*. 2012. Т. 5. С. 6–24.
123. Сорокин П. Погребальные ладьи на территории Древней Руси. *Stratum plus*. 2018. Т. 5. С. 235–250.
124. Стальсберг А. Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII–XI (По археологическим собраниям СНГ). *Археологические вести*. 1994. Т. 3. С. 192–203.
125. Стеблин-Каменский М. Древнескандинавская литература. Москва: Высшая шк., 1979. 190 с.
126. Стеблин-Каменский М. «Круг Земной» как литературный памятник. *Снорри Стурлуссон Круг Земной*. Москва, 1980. С. 581–597.
127. Стеблин-Каменский М. Мир саги. Становление литературы. Ленинград: Наука, 1984. 248 с.

128. Тиандер К. Ф. Поездки скандинавов в Белое море. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороход., 1906. 445 с.
129. Успенский Ф. Путь из варяг в греки: граница, дорога, направление в представлении древних скандинавов. *Пространство. Память. Мысль*. 2000. С. 223–229.
130. Фесенко А. Троянский миф как культурное основание европейской идентичности. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2010. Т. 3. С. 41–47.
131. Филипчук О. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911-949 рр. (за кн. II. 44, 45 de cerimonius). *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 212–221.
132. Филипчук А. Харальд Сигурдссон и русско-византийская война 1043 г. *Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*. 2014. Т. 3. С. 193–205.
133. Филипчук О. Після русько-візантійської війни 968-971 рр.: Іоанн Цимісхій і найманці Русі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. № 702-703. С. 7–11.
134. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
135. Шаровольський І. В. Ісландські саги. *Записки Київського Інституту Народної Освіти*. 1930. Т. 4. URL: <http://norroen.info/articles/sharovolsky/kurjatnyk.html> (дата звернення: 12.06.2022).
136. Щодра О. Початки формування Русі: хронологічна і географічна локалізація процесу у дискусіях сучасних істориків. *Регіональна історія України*. 2018. № 12. С. 57–80.
137. Щодра О. Європейська торгівля з арабським Сходом у VIII–X ст.: роль слов'ян і Русі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. № 54. С. 13–41.

138. Якобссон С. Народы Аустрвега и исландская картина мира: Прощание с историческим мифом. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2006. С. 142–171.
139. Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies / ed. by J. Glauser, P. Hermann, S. A. Mitchell. De Gruyter, 2019.
140. Abrams L. Diaspora and identity in the Viking Age. *Early Medieval Europe*. 2012. Vol. 20, no. 1. P. 17–38.
141. Andersson T. M. From tradition to literature in the sagas. *Oral Art Forms and Their Passage into Writing*. Copenhagen, 2008. P. 7–17.
142. Androshchuk F. Rural Vikings and Viking Helgö. *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts, and human contacts in northern Europe*. Stockholm, 2007. P. 153–163.
143. Androshchuk F. The place of Dereva and Volhynia in Norse-Slav relations in the 9th to 11th centuries. *Situne Dei*. 2008. P. 7–20.
144. Androshchuk F. The Vikings in the Est. *The Viking World*. London and New York, 2008. P. 517–542.
145. Androshchuk F. Byzantine Imperial Seals in Southern Rus. *Візантійські та давньоруські печатки Матеріали Міжнародного колоквіуму давньоруської та візантійської сфрагістики Київ, Україна, 13–16 вересня 2013 р.* Київ, 2015. С. 43–53.
146. Androshchuk F. What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. P. 91–116.
147. Androshchuk F. When and How Were Byzantine Miliarsia Brought to Scandinavia? Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. *Constantinople as Center and Crossroad*. 2019. Vol. 23. P. 55–88.
148. Antonsson H. Salvation and Early Saga Writing in Iceland: Aspects of the Works of the Þingeyrar Monks and their Associates. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2012. Vol. 8. P. 71–140.

149. Anttila T. The power of antiquity: the Hyperborean research tradition in early modern Swedish research on national antiquity. Oulu: University of Oulu, 2014. 336 p.
150. Arnorsdottir A. S., Hermann P., Mitchell S. A. Minni and Muninn: Memory in Medieval Nordic Culture. Brepols Publishers, 2014. 254 p.
151. Ashman Rowe E. Reviewed Work: Studies in Ragnars saga loðbrókar and Its Major Scandinavian Analogues by Rory McTurk. The Journal of English and Germanic Philology. 1993. Vol. 92. P. 80–82.
152. Ashman Rowe E. Literary, codicological and political perspectives on Hauksbók. *Gripla*. 2008. Vol. 19. P. 51–76.
153. Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttr, and the political world of Haukr Erlendsson. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. 2009. P. 347–360.
154. Assmann A. Memory, Individual and Collective. *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford, 2006. P. 210–224.
155. Bagge S. The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Tryggvason and the Conversion of Norway. *The Journal of English and Germanic Philology*. 2006. Vol. 105, no. 4. P. 473–513.
156. Bandlien B. Situated Knowledge: Shaping Intellectual Identities in Iceland, c. 1180-1220. *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia, c. 1100–1350*. Turnhout, 2016. P. 137–174.
157. Bartlet F. C. Remembering: a study in experimental and social psychology. Cambridge: Cambridge University Press, 1932. 317 p.
158. Bjørshol Wærdahl R. The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands into the Norwegian Realm, C. 1195-1397. Leiden: Brill, 2011. 335 p.
159. Blom A. Rasmus Rask in St Petersburg 1818–1819: Russian-Scandinavian Scholarly Networks and the Old Norse Sources of Medieval Russia. *Romantik*. 2017. Vol. 6, no. 1. P. 15–32.

160. Brandt T. Danerkongerne fra Lejre: Historie, arkæologi og sagn. København: Gedevasens Forlag, 2018. 440 p.
161. Brink S. People and 'land' in early Scandinavia. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout, 2005. P. 87–112.
162. Burrows H. Rhyme and Reason: Lawspeaker-poets in Medieval Iceland. *Scandinavian Studies*. 2009. Vol. 81, no. 2. P. 215–238.
163. Byock J. L. Governmental Order in Early Medieval Iceland. *Viator*. 1986. Vol. 17. P. 19–34.
164. Byock J. History and the sagas: the effect of nationalism. *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland*. London, 1992. P. 44–59.
165. Byock J. The Sagas and the Twenty First Century. *In Honor of Franz Bäumel* / ed. by U. Schaefer, E. Spielman. Dresden, 2001. P. 71–84.
166. Callow C. Reconstructing the past in medieval Iceland. *Early Medieval Europe*. 2006. Vol. 14, no. 3. P. 297–324.
167. Chekin L. S. Lower Scythia in the Western European geographical tradition at the time of the Crusades. *Harvard Ukrainian Studies*. 1991. Vol. 15, no. 3/4. P. 289–339.
168. Clunies Ross M. The Development of Old Norse Textual Worlds: Genealogical Structure as a Principle of Literary Organization in Early Iceland. *The Journal of English and Germanic Philology*. 1993. Vol. 92, no. 3. P. 372–385.
169. Clunies Ross M. The Intellectual Complexion of the Icelandic Middle Ages: Toward a New Profile of Old Icelandic Saga Literature. *Scandinavian Studies*. 1996. Vol. 69, no. 4. P. 443–453.
170. Clunies Ross M. Realism and the Fantastic in the Old Icelandic Sagas. *Scandinavian Studies*. 2001. Vol. 74, no. 4. P. 443–454.
171. Clunies Ross M. Fornaldarsögur as fantastic ethnographies. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. 2009. P. 317–330.

172. Clunies Ross M. Medieval Icelandic textual culture. *Gripla*. 2009. Vol. 20. P. 163–181.
173. Clunies Ross M. Poetry in Fornaldarsögur: Origins, Nature, and Purpose. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 121–137.
174. Clunies Ross M. Royal Ideology in Early Scandinavia: A Theory Versus the Texts. *The Journal of English and Germanic Philology*. 2013. Vol. 113, no. 1. P. 18–33.
175. Connell C. W. Western Views of the Origin of the 'Tartars': An Example of the Influence of Myth in the Second Half of the Thirteenth Century. *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions. The Expansion of Latin Europe, 1000–1500*. New York, 2016. P. 105–109.
176. Cormack M. Fact and Fiction in the Icelandic Sagas. *History Compass*. 2004. Vol. 5, no. 1. P. 201–217.
177. Curtin P. D. Cross-Cultural Trade in World History. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 292 p.
178. Davidson E. The Varangian Guard. *The Viking Road to Byzantium*. London, 1976. P. 177–192.
179. DeAngelo J. The North and the Depiction of the Finnar in the Icelandic Sagas. *Scandinavian Studies*. 2010. Vol. 82, no. 3. P. 257–286.
180. Disputing Strategies in Medieval Scandinavia / H. Vogt et al. BRILL, 2013. 388 p.
181. Downham C. Coastal Communities and Diaspora Identities in Viking Age Ireland. *Maritime Societies of the Viking and Medieval World*. London and New York, 2016. P. 370–383.
182. Driscoll M. J. The words on the page: Thoughts on philology, old and new. Creating the Medieval Saga: Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature. Odense, 2010. P. 87–104.

183. Driscoll M. J. What's truth got to do with it? Views on the historicity of the sagas. *Книга Самые забавные лживые саги. Сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. Москва, 2012. С. 15–27.
184. Driscoll M. J. The long and winding road: Manuscript culture in late pre-modern Iceland. *White field, black seeds: Nordic literacy practices in the long nineteenth century*. Helsinki, 2019. P. 50–63.
185. Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden: Brill, 2004. 305 p.
186. Dumézil G. Gods of the ancient Northmen. Berkeley: University of California Press, 1973. 157 p.
187. Dzhakson T. N. Marriages and political alliances in medieval Scandinavia in the light of Old Norse-Icelandic sources. *In the North, the East and West meet. Festschrift for Jens Petter Nielsen*. Oslo, 2019. P. 323–333.
188. Eldevik R. Troia Redux: A Medieval Tradition, an old Norse mystery. *Enarratio*. 1993. Vol. 2. P. 36–46.
189. Eremenko A. The dual world of the Fornaldarsögur. *The Thirteenth International Saga Conference*. 2006. P. 217–222.
190. Eriksen S. Popular Culture and Royal Propaganda in Norway and Iceland in the 13th Century. *Collegium Medievale*. 2007. Vol. 20. P. 99–135.
191. Eriksen S. G. Introduction: Intellectual culture and Medieval Scandinavia. *Intellectual culture and Medieval Scandinavia*. Turnhout, 2016. P. 1–35.
192. Faulkes A. Descent from the gods. *Medieval Scandinavia*. 1979. Vol. 11. P. 114.
193. Fentress J. Social memory. Oxford, UK: Blackwell, 1992. 229 p.
194. Frank T. Classical scholarship in Medieval Iceland. *The American Journal of Philology*. 1909. Vol. 30. P. 139–152.
195. Fridriksdóttir J. K. Ideology and Identity in Late Medieval Northwest Iceland. A Study of AM 152 fol. *Gripla*. 2014. Vol. 25. P. 87–128.

196. Fuglesang S. H. Viking and medieval amulets in Scandinavia. *Fornvännen*. 1989. Vol. 84. P. 15–27.
197. Garipzanov I. The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos. *Ruthenica*. 2006. Vol. 5. P. 7–11.
198. Glazyrina G. On Heliopolis in Yngvars saga víðfarla. *Scandinavian and Christian Europe in the Middle Ages. Papers of the 12th International Saga Conference*, Bonn, 28 July 2003. 2003.
199. Grímsdóttir G. Á. The Works of Sturla Þórðarson. *Sturla Þórðarson: Skald, Chieftain and Lawman*. Leiden, 2017. P. 8–19.
200. Guðmundsdóttir A. The Origin and Development of the Fornaldarsögur as Illustrated by Völsunga Saga. *Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 59–81.
201. Guðmundsdóttir A. The Narrative Role of Magic in the Fornaldarsögur. *ARV - Nordic Yearbook of Folklore*. 2015. Vol. 70. P. 39–56.
202. Guðmundsdóttir A. Gunnar og Göngu-Hrólfur, Brynhildur og Brana Um sögutengdar fígúrir í íslenskum þjóðkvæðum. *Þjóðarspegillinn XV: Rannsóknir í félagsvísindum. Félags- og mannvísindadeild*. 2014. URL: <http://hdl.handle.net/1946/19967> (date of access: 29.12.2020).
203. Guðmundsdóttir A. Reflexes of the Fornaldarsögur in Icelandic poetry. *The legendary legacy: Transmission and reception of the Fornaldarsögur Norðurlanda*. Odense, 2018. P. 19–51.
204. Guðnason B. The Icelandic Sources of Saxo Grammaticus. *Saxo Grammaticus: A medieval author between Norse and Latin Culture* / ed. by K. Friis-Jensen. Copenhagen, 1981. P. 79–93.
205. Haley-Halinski K. Paths of Belonging: Nomadic Identity and Ritual Place in the Rus' Funeral of Ibn Fadlan. *Colloquia Russica*. 2017. P. 45–54.
206. Hall A. Changing Style and Changing Meaning: Icelandic Historiography and the Medieval Redactions of Heiðreks saga. *Scandinavian Studies*. 2005. Vol. 77, no. 1. P. 1–30.

207. Hall A. «Þur sarriðu þursa trutin»: Monster-Fighting and Medicine in Early Medieval Scandinavia. *Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*. 2009. P. 195–218.
208. Harðarson G. Hauksbók og alfræðirit miðalda. *Gripla*. 2016. Vol. 27. P. 127–155.
209. Harðarson G. Old Norse Intellectual Culture: Appropriation and Innovation. *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia, c. 1100–1350*. Turnhout, 2016. P. 35–76.
210. Harðarson G. The Hauksbók: An Example of Medieval Modes of Collecting and Compilation. *The Dynamics of the Medieval Manuscript; Text Collections from a European Perspective*. Göttingen, 2017. P. 131–135.
211. Hartmann J. The Gøngu-Hrólfs saga: A Study in Old Norse Philology. New York: Columbia university press, 1912. 116 p.
212. Hedenstierna-Jonson C., Holmquist Olausson L. The oriental mounts from Birka's Garrison: an expression of warrior rank and status. *Antikvariskt arkiv*. 2006. Vol. 81. P. 46–77.
213. Hedenstierna-Jonson C. Rus', Varangians and Birka Warriors. *The Martial Society: Aspects on Warriors, Fortifications and Social Change from the Bronze Age to the 18th Century*. Stockholm, 2009. P. 159–178.
214. Hedenstierna-Jonson C. Foreigner and Local: Identities and cultural expression among the urban people of Birka A matter of identity. *Shetland and the Viking World: Papers from the Seventeenth Viking Congress*. Lerwick, 2016. P. 189–196.
215. Hedenstierna-Jonson C. With Asia as neighbor: Archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang Dynasty. *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*. 2018. Vol. 81. P. 43–64.
216. Hedenstierna-Jonson C. Viking Mobility in the Baltic Sea Region. *Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking Congress*. Aarhus, 2020. P. 57–66.

217. Hermann P. Concept of memory and approaches to the past in Medieval Icelandic literature. *Scandinavian Studies*. 2009. Vol. 81, no. 3. P. 287–308.
218. Hermann P. Saga literature, cultural memory, and storage. *Scandinavian Studies*. 2013. Vol. 85, no. 3. P. 332–354.
219. Hermann P. Literacy. *The Routledge Research Companion to the Medieval Icelandic Sagas*. 2017. P. 34–47.
220. Hermanson L. Friendship and Politics in Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum*. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 2005. Vol. 83, no. 2. P. 261–284.
221. Hreinsson V. Göngu-Hrólfur á galeiðunni. *Skáldskaparmál*. 1990. P. 131–141.
222. Irlenbusch-Reynard L. Translations at the Court of Hákon Hákonarson: a well-planned and highly selective program. *Scandinavian Journal of History*. 2011. Vol. 36, no. 4. P. 387–405.
223. Jackson T. The North of Eastern Europe in Early Nordic Texts: the Study of Place-Names. *Arkiv för nordisk filologi*. 1993. Vol. 108. P. 38–45.
224. Jackson T. Bjarmaland Revisited. *Acta Borealia*. 2002. Vol. 2. P. 165–179.
225. Jackson T. Ways on the 'Mental Map' of Medieval Scandinavians. *Analecta Septentrionalia*. 2009. P. 211–220.
226. Jackson T. N. Ways on the 'Mental Map' of Medieval Scandinavians. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde - Ergänzungsbände*. Berlin, New York, 2009. P. 211–220. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110218701.1.211> (date of access: 18.10.2021).
227. Jackson T. On the possible sources of the textual map of Denmark in Gongu-Hrolfs saga. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. P. 62–70.
228. Jakobsson A. Where do the giants live? *Arkiv för nordisk filologi*. 2006. Vol. 121. P. 101–112.

229. Jakobsson Á. The Taxonomy of the Non-Existent: Some Medieval Icelandic Concepts of the Paranormal. *Fabula*. 2012. Vol. 54. P. 199–213.
230. Jakobsson Á. Tradition and the individual talent: The 'historical figure' in the medieval sagas, a case study. *Viator*. 2014. Vol. 45, no. 3. P. 101–124.
231. Jakobsson A. The Making of a Viking King: The Long Afterlife of King Haraldr Sigurðarson of Norway. *Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking Congress*. Aarhus, 2020. P. 584–591.
232. Jakobsson S. Defining a nation: Popular and public identity in the Middle Ages. *Scandinavian Journal of History*. 1999. Vol. 24, no. 1. P. 91–101.
233. Jakobsson S. Austurvegspjóðir og íslensk heimsmynd. Uppgjör við sagnfræðilega goðsögn. *Skírnir*. 2004. Vol. 179. P. 81–108.
234. Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935–943.
235. Jakobsson S. Hauksbók and the Construction of an Icelandic World View. *Saga-Book*. 2007. Vol. 21. P. 22–38.
236. Jakobsson S. State-formation and pre-modern identities in the North: A synchronic perspective from the early 14th century. *Arkiv för nordisk filologi*. 2009. Vol. 125. P. 67–82.
237. Jakobsson S. The Emergence of the North. *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*. 2009. Vol. 75, no. 2. P. 79–81.
238. Jakobsson S. The Process of State-Formation in Medieval Iceland. *Viator*. 2009. Vol. 40, no. 2. P. 151–170.
239. Jakobsson S. Heaven is a Place on Earth Church and Sacred Space in Thirteenth- Century Iceland. *Scandinavian studies*. 2010. Vol. 82, no. 1. P. 1–20.
240. Jakobsson S. State formation and pre-modern identities in the North: A synchronic perspective from the early 14th century. *Arkiv för nordisk filologi*. 2010. Vol. 125. P. 67–82.
241. Jakobsson S. Islam og andstæður í íslensku miðaldasamfélagi. *Saga*. 2011. Vol. 50, no. 2. P. 11–33.

242. Jakobsson S. Narrating History in Iceland: The Works of Ari Þorgilsson. *Arkiv för nordisk filologi*. 2014. Vol. 132. P. 75–99.
243. Jakobsson S. The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2014. P. 345–362.
244. Jakobsson S. All the King's men. The incorporation of Iceland into the Norwegian Realm. *Scandinavian Journal of History*. 2019. Vol. 46, no. 5. P. 571–592.
245. Jakobsson S. Conversion and Cultural Memory in Medieval Iceland. *Church History*. 2019. Vol. 88, no. 1. P. 1–26.
246. Jakobsson S. Araltes: the evolution of a Varangian stereotype. *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. 4, no. 1. P. 55–67.
247. Jakobsson S. Historical and Intellectual Culture in the Long Twelfth Century: The Scandinavian Connection. *Speculum*. 2020. Vol. 95, no. 1. P. 283–285.
248. Jakobsson S. The Development of Education in Medieval Iceland. *Scandinavian Studies*. 2022. Vol. 94, no. 2. P. 248–251.
249. Jankowiak M. Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th century. *Economies, Monetization and Society in the West Slavic Lands 800–1200 AD*. Szczecin, 2013. P. 137–144.
250. Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period. *The rural Viking in Russia and Sweden: Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro*. 1997. P. 9–64.
251. Jensson G. The lost Latin literature of medieval Iceland the fragments of the Vita sancti Thorlaci and other evidence. *Symbolae osloenses. Norwegian journal of Greek and Latin studies*. 2004. Vol. 79. P. 150–170.
252. Jensson G. The Latin of the North: Arngrímur Jónsson's Crymogæa (1609) and the Discovery of Icelandic as a Classical Language. *Renæssanceforum*. 2008. Vol. 5. P. 1–28.

253. Jensson G. Were the earliest Fornaldarsögur written in Latin. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. Copenhagen, 2009. P. 79–91.
254. Jochens J. Late and Peaceful: Iceland's Conversion Through Arbitration in 1000. *Speculum*. 1999. Vol. 74, no. 3. P. 621–655.
255. Johansson K. G. Narratives and Narrators on the Move: Some Examples of Change and Continuity in the Tradition of Fantastic Fiction. *The Legendary Sagas. Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 351–370.
256. Jonsson Hraundal T. New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2014. Vol. 10. P. 65–97.
257. Jucknies R. Icelandic Dares, Swedish Guido. The Reception of the Trojan Matter in the North. *Troianalexandrina Anuario sobre Literatura Medieval de Materia Clasica*. 2018. Vol. 18. P. 83–99.
258. Kapitan K. A. Between truth and fiction, or *historiæ mediæ, sive vero falsoque mixtæ*: Legendary sagas and their reception in eighteenth-century Denmark. *Arkiv för Nordisk Filologi*. 2019. Vol. 134. P. 103–129.
259. Karlsson G. Goðar and Höfðingjar in Medieval Iceland. *Saga-Book*. 1974. Vol. 19. P. 358–370.
260. Kjær L. Remembering the Vikings in Thirteenth Century England and Denmark. *Thirteenth Century England XVII*. 2021. P. 1–21.
261. Kovalev R. K. Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th century). *Histoire & mesure*. 2002. Vol. XVII, no. 3/4. P. 197–216.
262. Kovalev R. When and What Regions of the Islamic World Exported Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins to Early Viking-Age Northern Lands? *Myntstudier*. 2015. P. 68–83.
263. Kovalev R. K. What Do 'Official' Volga Bulgār Coins Suggest about the Political History of the Middle Volga Region during the Second Half of the 10 th

Century. *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*. Wiesbaden, 2016. P. 191–207.

264. Kristinsson A. Lords and Literature: The Icelandic Sagas as Political and Social Instruments. *Scandinavian Journal of History*. 2003. Vol. 28, no. 1. P. 1–17.

265. Larrington C. Völsunga Saga, Ragnars Saga and romance in old Norse: revisiting relationships. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. 2012. P. 251–270.

266. Larsson M. Ingvarstågets arkeologiska bakgrund. *Fornvännen. Journal of Swedish antiquarian research*. 1986. Vol. 81. P. 98–113.

267. Larsson M. Yngvarr's Expedition and the Georgian Chronicle. *Saga-Book of the Viking Society*. 1987. Vol. 22. P. 98–108.

268. Lassen A. Origines Gentium and the learned origin of Fornaldarsögur Norðurlanda. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. 2012. P. 33–58.

269. Lavender P. The Secret Prehistory of the Fornaldarsögur. *The Journal of English and Germanic Philology*. 2015. Vol. 114, no. 4. P. 526–551.

270. Lavender P. «Sumar eptir fornkvæðum eðr fróðum mönnum ok stundum eptir fornum bókum»: Some Observations on the Sources of Göngu-Hrólfs saga. *Scandinavian Studies*. 2018. Vol. 90, no. 1. P. 78–109.

271. Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia I Sztuka wojenna na pograniczu polsko-rusko-słowackim w średniowieczu*. 2005. T. 1. S. 37–59.

272. Liwoch R. Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Т. 11. С. 367–378.

273. Liwoch R., Muller-Wille M. «Druzhina» graves dating to the time around AD 1000 in Pidgirci (western Ukraine). *Archäologisches Korrespondenzblatt*. 2012. Vol. 42, no. 3. P. 421–438.

274. Long A.-M. Iceland's relationship with Norway c.870–c.1100 Memory, history and identity. Leiden, Boston: Brill, 2017. 312 p.

275. Long M. Re-Orienting One's Desires, Emotions and Perceptions. Reflections on the Cognitive Dimension of Medieval Monastic Formation. *Groniek*. 2022. Vol. 232. P. 151–165.

276. Love J. S. The Reception of *Hervarar saga ok Heiðreks* from the Middle Ages to the Seventeenth Century. München: Herbert Utz Verlag, 2013. 333 p.

277. Lukman N. Ragnarr Lothbrok, Sigifrid, and the saints of Flanders. *Medieval Scandinavia*. 1976. Vol. 9. P. 7–50.

278. Lyle E. Narrative Form and the Structure of Myth. *Folklore*. 2004. Vol. 33. P. 59–70.

279. McEvoy B., Bradley D. G. Y-chromosomes, and the extent of patrilineal ancestry in Irish surnames. *Human Genetics*. 2006. Vol. 119, no. 1-2. P. 212–219.

280. McTurk R. Studies in Ragnars Saga Loðbr'okar and Its Major Scandinavian Analogues. Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 1991. 275 p.

281. McTurk R. An Eye for an Eye and a Snake for a Snake: Stanza 8 of Ragnars saga. *Самые забавные лживые саги = Skemmtiligastar Lygisogur: сборник статей в честь Галины Васильевны Глазыриной*. 2012. P. 111–121.

282. Mikkelsen E. The Vikings and Islam. *The Viking World* / ed. by S. Brink, N. Price. London and New York, 2008. P. 543–549.

283. Mitchell S. Fornaldarsögur. *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia* / ed. by P. Pulsiano. New York & London, 1993. P. 206–208.

284. Mitchell S. Reconstructing Old Norse Oral Tradition. *Oral Tradition*. 2004. Vol. 18. P. 203–206.

285. Mogk E. Geschichte der norwegisch-isländischen literatur. Strassburg : K. J. Trübner, 1904. 378 S.

286. Mortensen Mariné S. Hálfðanar saga Eysteinsonar - an inconvenient prince. URL:
https://www.academia.edu/13414589/Hálfðanar_saga_Eysteinsonar_an_inconvenient_prince (date of access: 10.05.2021).

287. Muceniecks A. Saxo Grammaticus Hierocratical Conceptions and Danish Hegemony in the Thirteenth Century. Amsterdam: Arc Humanities Press, 2017. 236 p.
288. Nerman B. Det svenska rikets uppkomst. Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt, 1925. 270 p.
289. Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 1. P. 237–259.
290. Noonan T. When did Dirhams first reach the Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2, no. 1. P. 26–40.
291. Noonan T. Why the Vikings First Came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P. 321–348.
292. Nordal S. Three Essays on Völuspá. *Saga-Book*. 1973. Vol. 18. P. 79–135.
293. O'Connor R. History or fiction? Truth-claims and defensive narrators in Icelandic romance-sagas. *Maediavel Scandinavia*. 2005. Vol. 15. P. 101–169.
294. Ommundsen Å. A Saint and his Sequence: Singing the Legend of St Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2009. Vol. 5. P. 151–176.
295. Orning H. J. The Magical Reality of the Late Middle Ages: exploring the world of the Fornaldarsögur. *Scandinavian Journal of History*. 2010. Vol. 35, no. 1. P. 3–20.
296. Orning H. J. Orvar-Oddr og senmiddelalderens adelskultur. *The Legendary Sagas: Origins and Development*. Reykjavík, 2012. P. 291–321.
297. Orning H. J. Legendary sagas as historical sources. *Tabularia*. 2015. Vol. 15. P. 57–73.
298. Orning H. J. Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid- Fifteenth Century. *Imagined Communities on the Baltic Rim: From the Eleventh to Fifteenth Centuries*. Amsterdam, 2016. P. 353–378.
299. Paasche F. Snorre Sturlason og Sturlungerne. Kristiania: H. Aschehoug & Co., 1922. 356 S.

300. Pálsson H., Edwards P. *Legendary fiction in medieval Iceland*. Reykjavík: University of Iceland Press, 1970. 120 p.
301. Pálsson H. The Sami People in Old Norse Literature. *Nordlit*. 1999. Vol. 3. P. 29–53.
302. Price T. D. Introduction: New Approaches to the Study of the Viking Age Settlement across the North Atlantic. *Journal of the North Atlantic*. 2018. Vol. 7. P. 1–12.
303. Priestley B. The Varangian Guard. *Byzantine Narrative Papers in honour of Roger Scot*. Leiden and Boston, 2006. P. 527–533.
304. Raffensperger C. Dynastic marriage in Action: how two Rusian princesses changed Scandinavia. *Именослов. История языка. История культуры*. 2010. P. 193–205.
305. Righter-Gould R. The «Fornaldar sögur Norðurlanda»: A structural analysis. *Scandinavian Studies*. 1980. Vol. 52, no. 4. P. 423–441.
306. Sawyer B. Valdemar, Absalon and Saxo: Historiography and Politics in Medieval Denmark. *Revue belge de Philologie et d'Histoire*. 1985. Vol. 63, no. 4. P. 685–705.
307. Sawyer P. The background of Ynglingasaga. *The Eighth International Saga Conference*, Göteborg, 11 August 1991. Gothenburg, 1991. P. 243–244.
308. Schier K. *Sagaliteratur*. Stuttgart: J.B. Metzler, 1970. 147 S.
309. Shafer J. D. Journeys to Rome and Jerusalem in Old Norse-Icelandic Sagas. *Linguistica e Filologia*. 2011. Vol. 31. P. 7–35.
310. Shepard J. Yngvarr's expedition to the east and a Russian inscribed stone cross. *Saga-Book*. 1985. Vol. 21. P. 232–292.
311. Shepard J. The Viking Rus and Byzantium. *The Viking world*. London and New York, 2008. P. 496–516.
312. Sigurðsson G. Past Awareness in Christian Environments: Source-Critical Ideas about Memories of the Pagan Past. *Scandinavian Studies*. 2013. Vol. 85, no. 3. P. 400–410.

313. Sigurðsson G. Constructing a Past to Suit the Present. *Minni and Muninn: Memory in Medieval Nordic Culture*. Turnhout, 2014. P. 175–196.
314. Sigurðsson G. The Eddas and Sagas of Iceland. *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. Oxford, 2015. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.1215> (date of access: 03.05.2022).
315. Sigurðsson J. V. Changing layers of jurisdiction and the reshaping of the Icelandic society c. 1220-1350. *Communities in European history: representations, jurisdictions, conflicts*. 2007. P. 173–187.
316. Sigurðsson J. V. Kings, Earls And Chieftains. Rulers In Norway, Orkney And Iceland c. 900–1300. *Ideology and Power in the Viking and Middle Ages*. Leiden, 2011. P. 69–108.
317. Sigurðsson J. V. Conversion and Identity in the Viking-Age North: Some Afterthoughts. *Medieval Identities: Socio-Cultural Spaces*. Turnhout, 2014. P. 225–243.
318. Sigurðsson J. V. The Education of Sturla Þórðarson. *Sturla Þórðarson Skald, Chieftain and Lawman*. Leiden, 2017. P. 20–30.
319. Sigurðsson J. V., Jakobsson S. Sturla Þórðarson, The Politician. *Sturla Þórðarson: Skald, Chieftain and Lawman*. Leiden, 2017. P. 1–7.
320. Sigurðsson J. V. The goðar and «Cultural Politics» of the Years ca. 1000–1150. *Social Norms in Medieval Scandinavia*. 2019. P. 1–16.
321. Simek R. Sögubrot af nokkrum fornkonungum (í Dana ok Svía veldi). *Lexikon der altnordischen Literatur*. 1987. S. 327.
322. Skovgaard-Petersen I. Saxo som samhällshistoriker. Det skånske oprør. *Scandia*. 1990. Vol. 56, no. 1. P. 31–45.
323. Smith A. The Sons of Ragnar Lothbrok. *Saga Book of the Viking Club*. 1936. Vol. 16. P. 173–196.
324. Smith K. P. Landnám: The Settlement of Iceland in Archaeological and Historical Perspective. *World Archaeology*. 1995. Vol. 26, no. 3. P. 319–347.

325. Sørensen P. M. Social institutions and belief system of medieval Iceland (c. 870-1400) and their relations to literary production. *Old Icelandic Literature and Society*. Cambridge, 2000. P. 8–29.
326. Taylor L. Bishops, war, and canon law The Military Activities of Prelates in High Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History*. 2020. Vol. 45, no. 3. P. 263–285.
327. The making of memory in the Middle Ages / ed. by D. Lucie. Leiden: Brill, 2009.
328. Theotokis G. Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th -11th C.) Numbers, Organization and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkans. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*. 2012. Vol. 22. P. 127–128.
329. Tulinius T. Thykir-mer-godh-sonareign-i-ther". Fathers, ghost, and elements of the fantastic in three Icelandic sagas. *Revue des langues romanes*. 1995. Vol. 101, no. 2. P. 145–162.
330. Tulinius T. Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th-century Iceland. *The Eleventh International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 2000. P. 526–539.
331. Tulinius T. The matter of the North: The rise of literary fiction in thirteenth-century Iceland. Odense: Odense University Press, 2002. 340 p.
332. Tulinius T. Do the Icelanders believe in their myths? *Europe: Revue littéraire mensuelle*. 2005. Vol. 928-29. P. 31–43.
333. Tulinius T. The Sagas and public space. *Studi medievali e moderni*. 2009. Vol. 13. P. 193–200.
334. Tulinius T. The Social Conditions for Literary Practice in Snorri's Lifetime. *Snorri Sturluson and Reykholt The Author and Magnate, his Life, Works and Environment at Reykholt in Iceland*. Copenhagen, 2012. P. 379–405.

335. Tulinius T. From Ísland to eyland. Islands and Identity in Medieval Iceland. *Northern Atlantic Islands and the Sea: Seascapes and Dreamscapes*. Cambridge, 2017. P. 47–52.

336. Tulinius T. Legitimation and Its Problems The Sagas and the Icelandic Elite in the Thirteenth Century. *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, Volume III*. New York, 2020. P. 295–311.

337. Vasil'ev A. A. The Russian attack on Constantinople in 860. Cambridge, Mass: Mediaeval Academy of America, 1946. 245 p.

338. Vésteinsson O. Patterns of Settlement in Iceland. A Study in Pre-History. *Saga-Book*. 2001. Vol. 25. P. 1–29.

339. Vésteinsson O. A Divided Society: Peasants and the Aristocracy in Medieval Iceland. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2007. Vol. 3. P. 117–139.

340. Vukovich A. Enthronement in Early Rus: Between Byzantium and Scandinavia. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2018. Vol. 14. P. 211–239.

341. Westrem S. D. Against Gog and Magog. *Text and Territory Geographical Imagination in the European Middle Ages*. Philadelphia, 1998. P. 65–67.

342. Williams H. Runes. *The Viking World*. London and New York, 2008. P. 281–290.

343. Zelizer B. Reading the Past Against the Grain: The Shape of Memory Studies. *Critical Studies in Mass Communication*. 1995. Vol. 12, no. 2. P. 213–239.

344. Zernack J. Old Norse–Icelandic Literature and German Culture. *Iceland and Images of the North*. Presses de l'Université du Québec, 2011. P. 157–186.

ДОДАТКИ

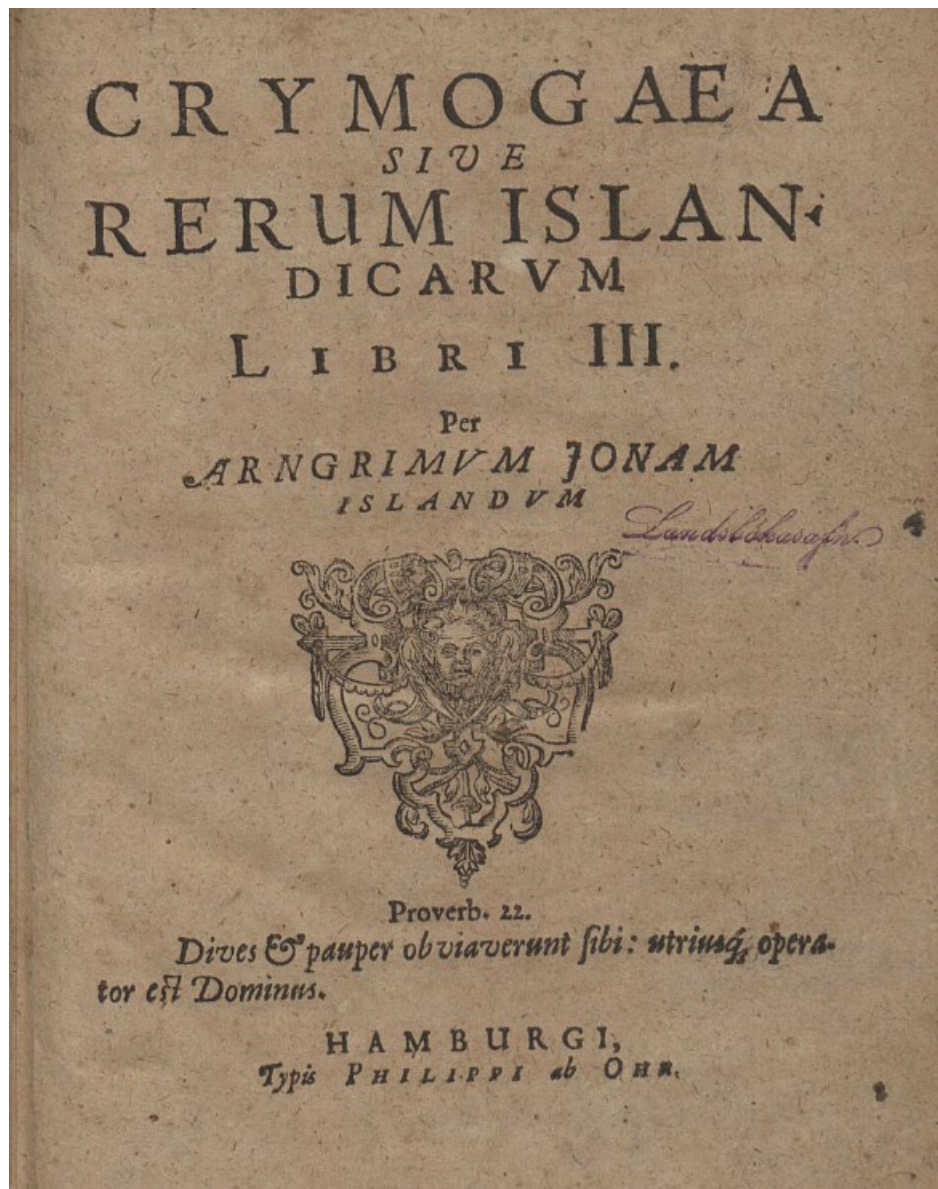
Додаток:А

Перелік творів, які належать до циклу саг про давні часи (Fornaldarsögur norðurlanda)

- Про конунгів Упланду (Af Upplendinga konungum)
- Сага про Ана згинача лука (Áns saga bogsveigis)
- Сага про Асмунда вбивцю чемпіонів (Ásmundar saga kappabana)
- Сага про Босі (Bósa saga)
- Сага про Однорукого Етіля та Асмунда вбивцю берсерків (Egils saga einhenda og Ásmundar berserkjabana)
- Сага про Еріка мандрівника (Eiríks saga víðförla)
- Про Форнйота і його родичів (Frá Fornjóti og ættmönnum hans)
- Сага про Фрідтьова (Friðþjófs saga)
- Сага про Гаутрека (Gautreks saga)
- Сага про Пішого Грольва (Göngu-Hrólfs saga)
- Сага про Гріма волохаті щоки (Gríms saga loðinkinna)
- Сага про Гальвдана вихованця Брани (Hálfðanar saga Brönufóstra)
- Сага про Гальфдана Ейстейссона (Hálfðanar saga Eysteinnssonar)
- Сага про Гальфа та воїнів Гальфа (Hálfs saga konungs og Hálfsrekka)
- Таттр про Гельгі сина Торіпа (Helga þáttur Þórissonar)
- Сага про Гервйор (Hervarar saga)
- Сага про Гьяльмтера (Hjálmpérs saga)
- Сага про Грольва Гаутрекссона (Hrólfs saga Gautrekssonar)
- Сага про Грольва Жердинку (Hrólfs saga kraka)
- Сага про Громунда Гріпссона (Hrómundar saga Gripssonar)
- Сага про Іллуґі Зятя Грід (Illuga saga Gríðarfóstra)
- Сага про Кетіля лосося (Ketils saga hængs)

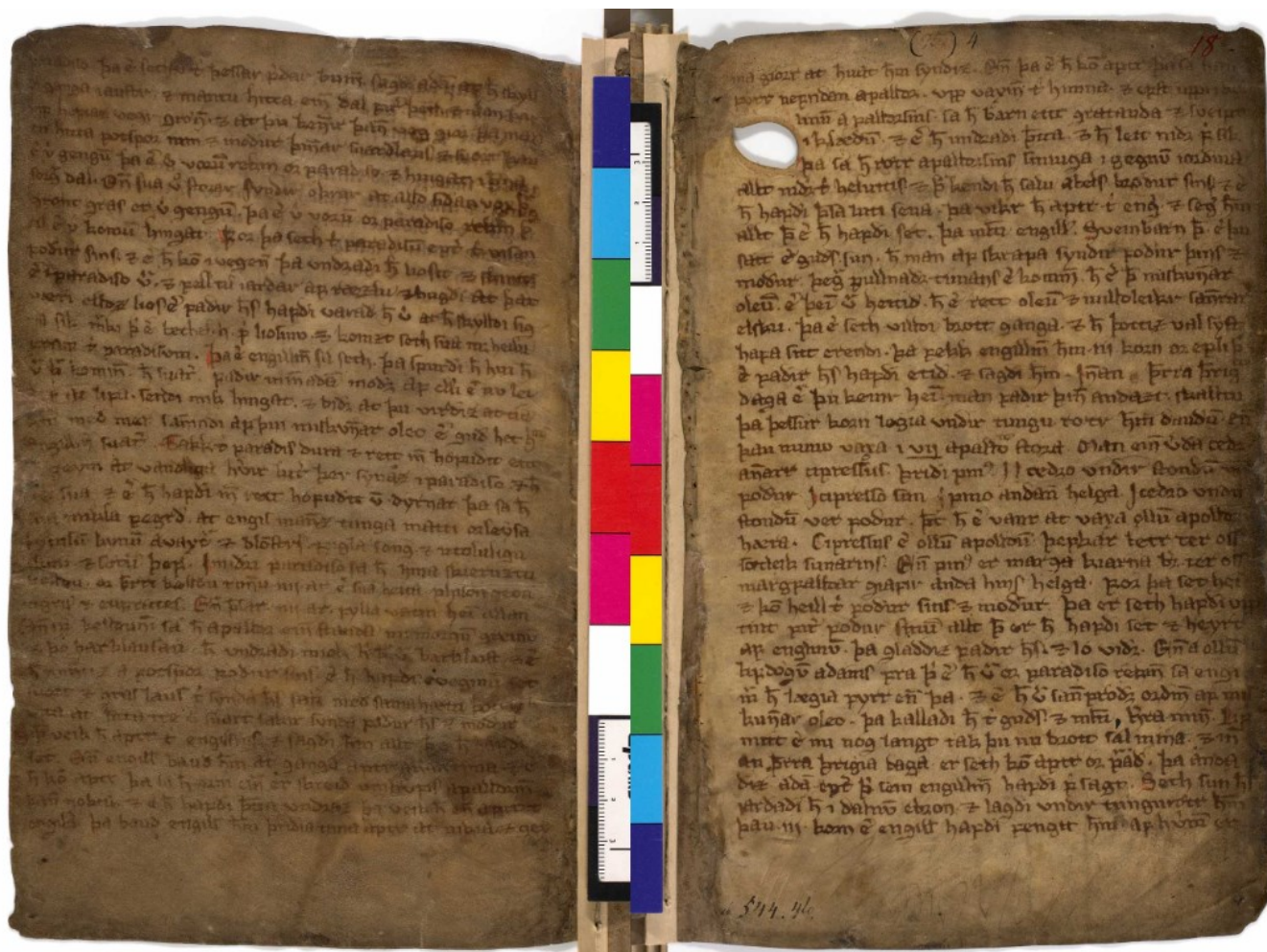
- Таттр про Норна-Геста (Norna-Gests þáttur)
- Сага про Орвара Одда (Örvar-Odds saga)
- Сага про Рагнара Лодброка (Ragnars saga loðbrókar)
- Таттр про синів Рагнара (Ragnarssona þáttur)
- Фрагмент саги про деяких давніх королів Данії та Швеції (Sögubrot af nokkrum fornkonungum í Dana og Svíaveldi)
- Сага про Сьйорлі Сильного (Sörla saga sterka)
- Таттр про Сьйорлі (Sörla þáttur)
- Сага про Стюрлауга працюючого (Sturlaugs saga starfsama)
- Таттр про Тукі сина Тукі (Tóka þáttur Tókasonar)
- Сага про Вельсунгів (Völsunga saga)
- Сага про Інгвара Мандрівника Yngvars saga víðförla
- Сага про Торстейна сина Вікінга (Þorsteins saga Víkingssonar)
- Таттр про Торстейна Міць Хуторів Þorsteins þáttur bæjarmagns

Титульна сторінка праці Арнґрімур Йоунсона Crymogaea sive rerum
Islandicarum 1609 р.

Джерело: Баєкур https://baekur.is/bok/6bd63e40-d507-4abd-98b3-92d7b4642647/0/6/Crymogaea_sive_rerum#page/n5/mode/2up

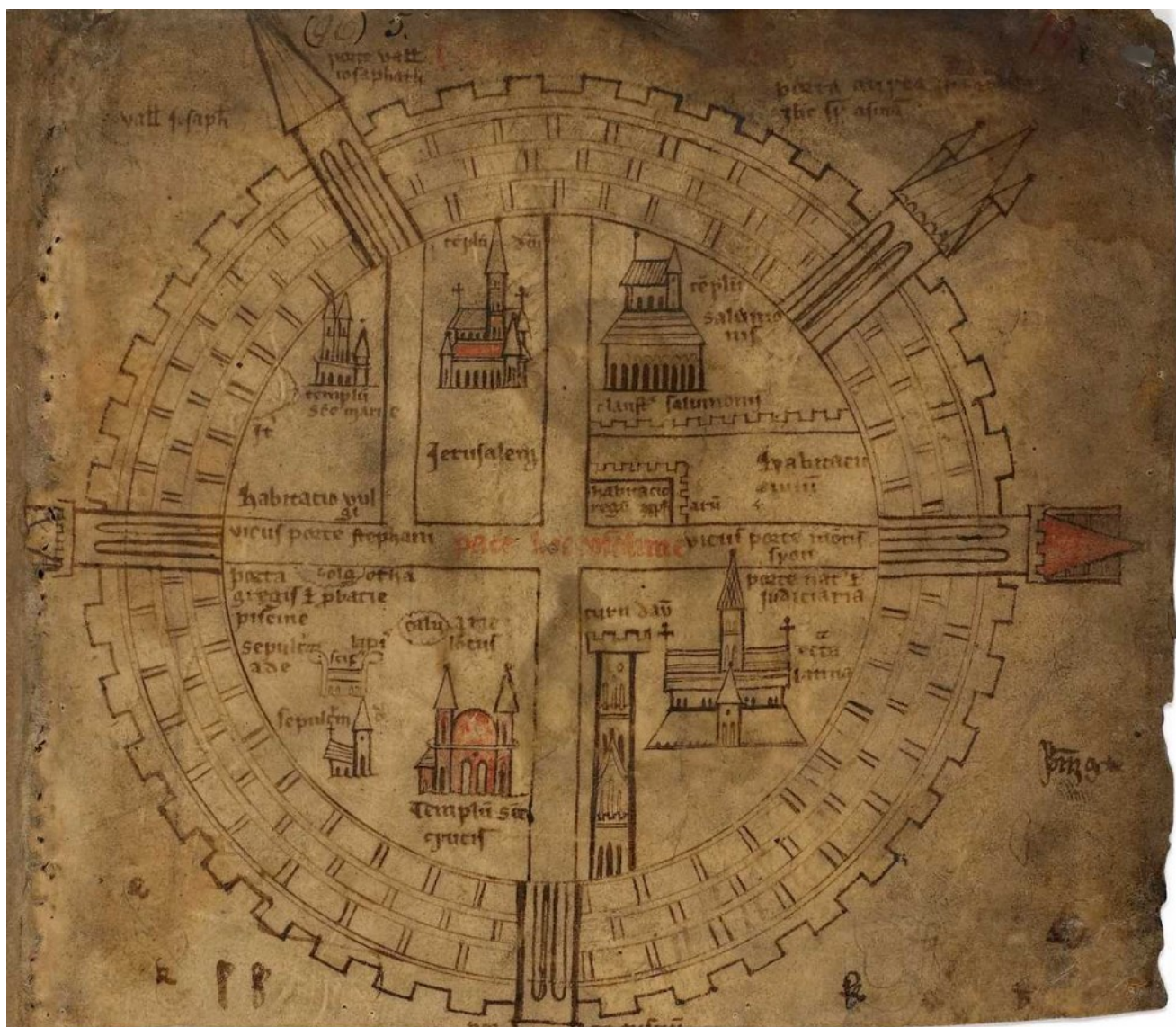
«Книга Гаука» (Hauksbók) (AM 544 4to) XIV ст.

Джерело: Árni Magnússon Institute in Reykjavík

<https://handrit.is/manuscript/list/xmlId?v=AM04-0544>

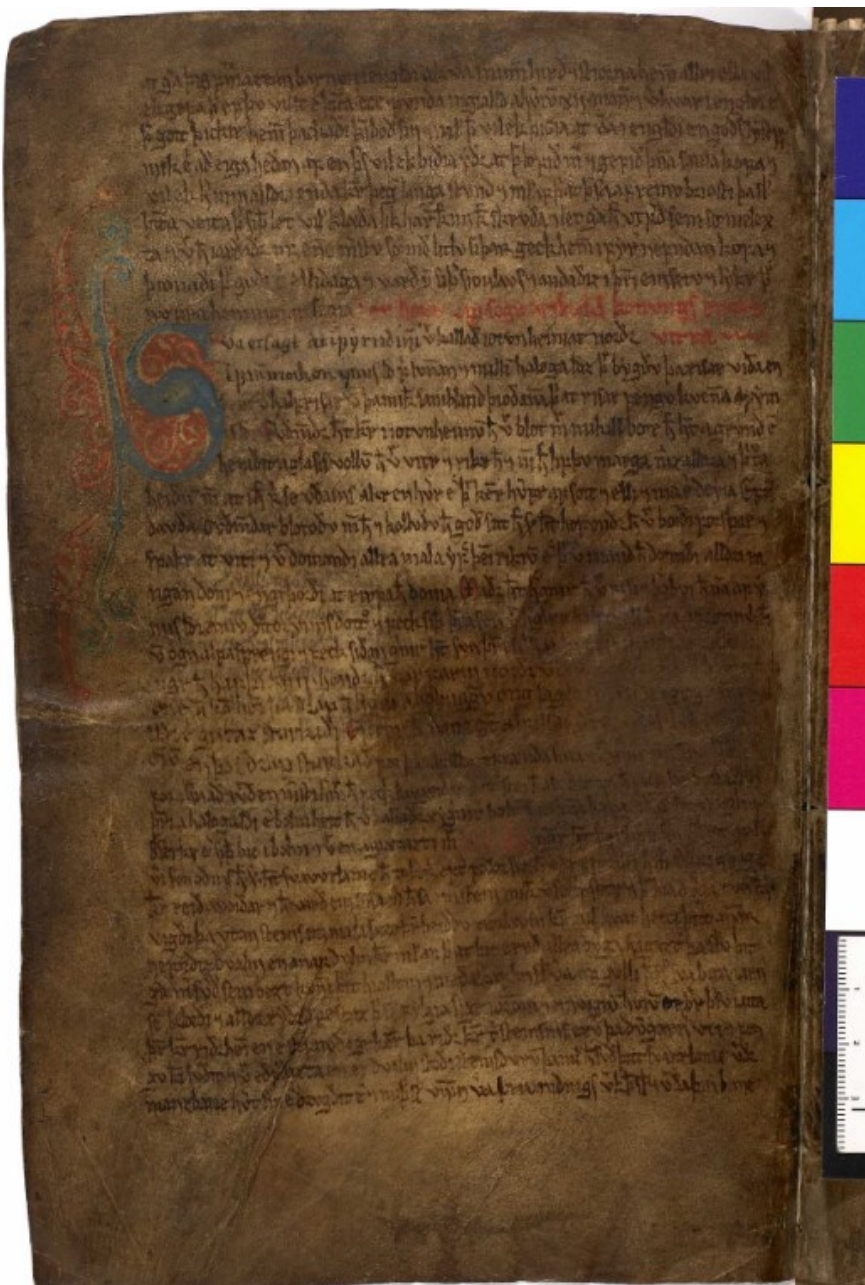
Карта Єрусалиму із «Книги Гаука» (AM 544 4to) XIV ст.

Джерело: Árni Magnússon Institute in Reykjavík

<https://handrit.is/manuscript/list/xmlId?v=AM04-0544>

Початок «Саги про Гервйор». Манускрипт «Книга Гаука», (AM 544 4to)
XIV ст.

Джерело: Árni Magnússon Institute in Reykjavík

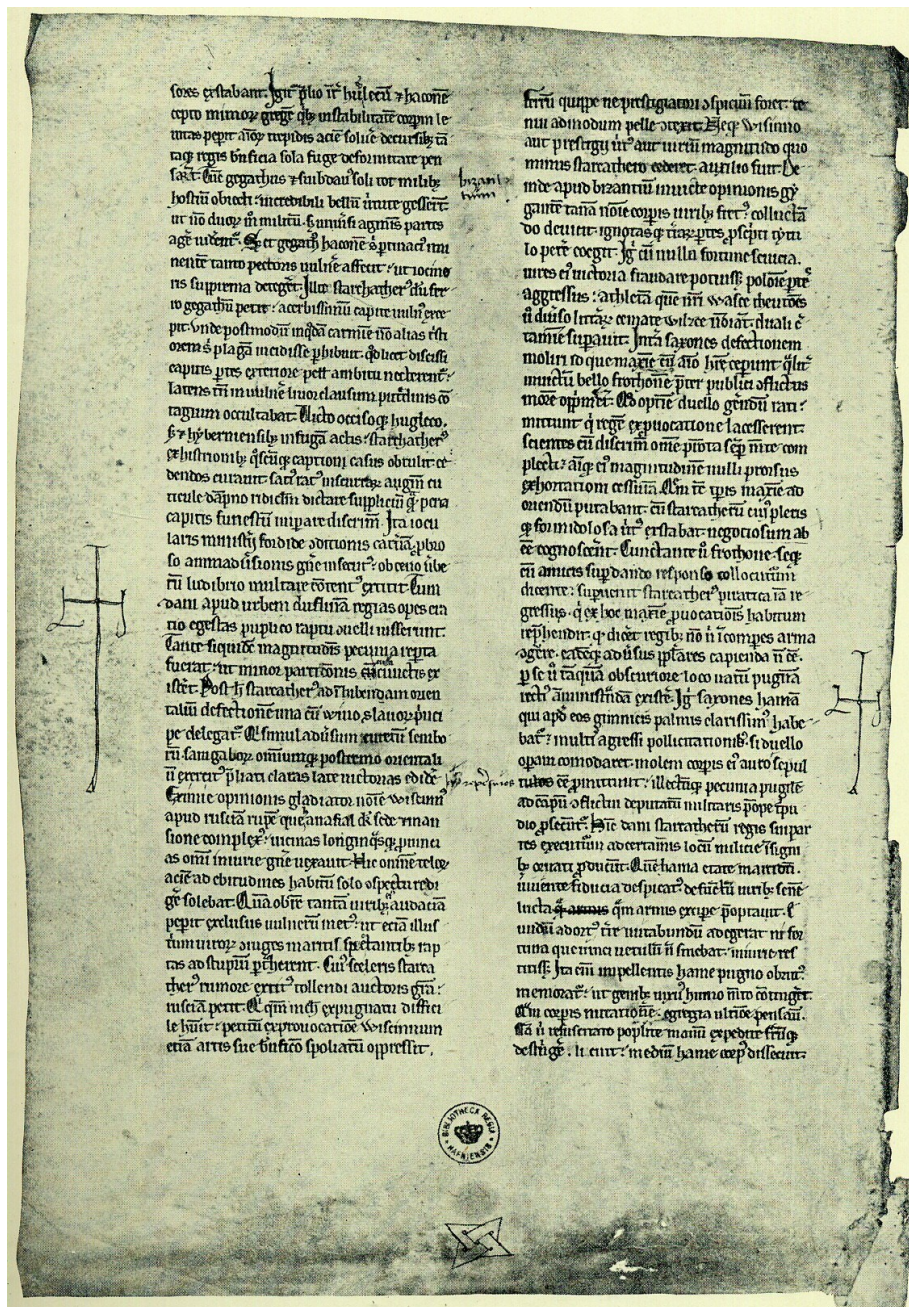
<https://handrit.is/manuscript/list/xmlId?v=AM04-0544>

Початок «Саги про Інґлінгів» із описом Великої Швеції. Копія XVII-XVIII ст. (AM 37 fol.)

Þær segir þá Landascripan.
 Kríngla Heimfens, Gu V.
 Míar vagsörin; ganga hæg stór ör ufsia,
 nom inn í Jafnina. Væ þá þú kinnest at
 hæg gngor þá Norva Vundom oc allt ut í Jör,
 sala lands. Á þá þá þú langr hægþoti
 í Landnordurs, er heitir Svartahæg, þá silt
 heims þridiungana, heitir þá Aflann Asia, en
 þá vestann falla Sumar Europa, em sum Enea.
 En Nordan at Svartahagi gngur svíðid þin mi
 cla eþir þin kalda. Svíþid ena mikla calla
 Sumar Menne egi þinni enn Sercland þin mic
 la, Sumar Jafna þinni vís Bláland þin mikla.
 Þinn Norðri lutur Svíþiðar liggur obýgt
 af þrofti oc kúlfa, so sem þinn syðri lutur
 Blálands er afur af Sólur-bruna. Í Sví
 þið er stór þess mæg, þar er oc Margcon
 þiðer oc margar tung, þar er rísar, oc þar
 er dvergjar, þar er Blámen, og þar er marg
 konar undarlegar þiðer, þar er oc dyr oc dreg
 þiðerlega stórer. Or norðri þá þiðlóm
 þin er þó utann er bygg alla, þellur á um
 Svíþið, þú er at retho heitir Tanais, þon var
 þorþom colþur Tanaqvist eþir Vanaqvist, þon
 cennur til Siasar inn í Svartahæg. Í Vana
 qvistom var þá callar Vanaland eþir Vanahem
 Gu á heitir heims þridiungana, heitir þýðir
 Aflann Asia, en þýðir vestann Europa.
 Þá Asia. Manjom.
 Þær aflann Tanaqvist í Asia var callar Á
 þaland eþir Álahemur, en þar þú þorgin er var

Джерело: Árni Magnússon Institute in Reykjavík
<https://handrit.is/manuscript/view/da/AM02-0037/0#mode/2up>

Один зі збережених фрагментів рукопису «Діяння Данів» (оригінал, або одна із ранніх копій) 1275 р. (NKS 570 2°)

Джерело: Королівська бібліотека Копенгагену.

https://en.wikipedia.org/wiki/Lassen_Fragment#/media/File:Saxo_Lassenfrag_front_001.jpg

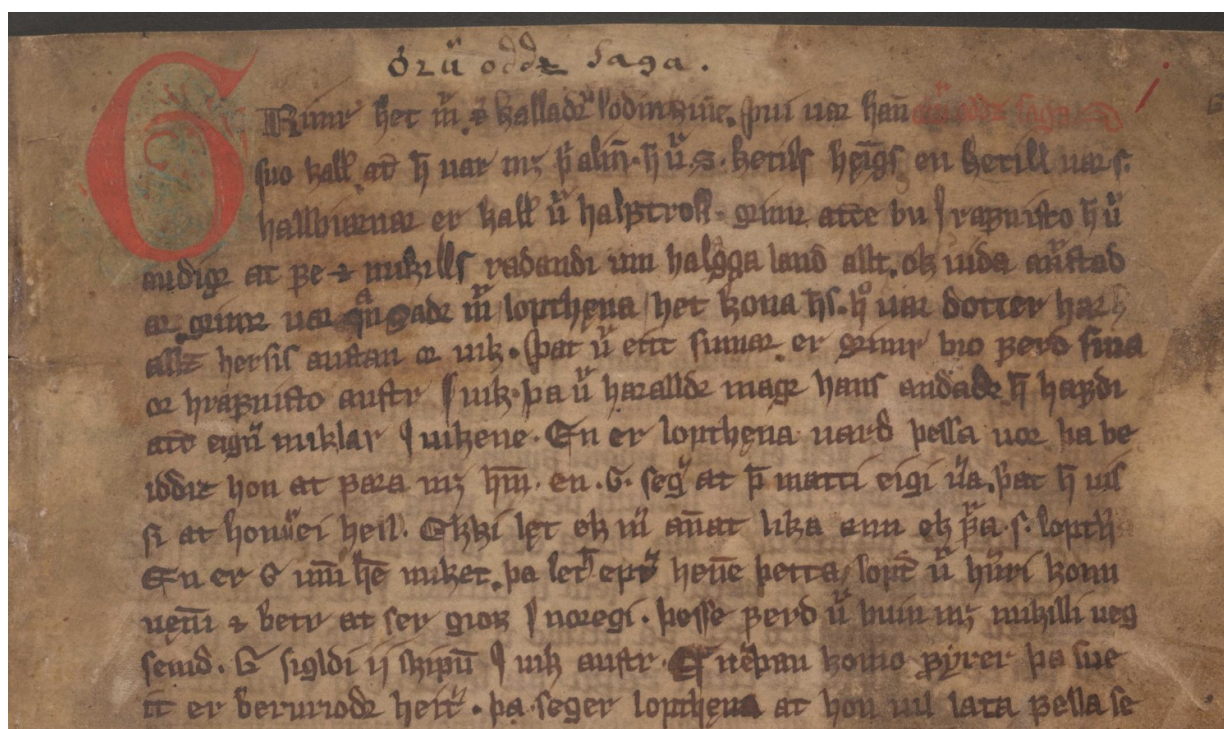
«Сага про Гальвдана Ейстейсона» у манускрипті AM 343 а 4to (1450-1475)

Джерело: Árni Magnússon Institute in Reykjavík

<https://handrit.is/manuscript/view/is/AM04-0343a/206#page/99r/mode/2up>

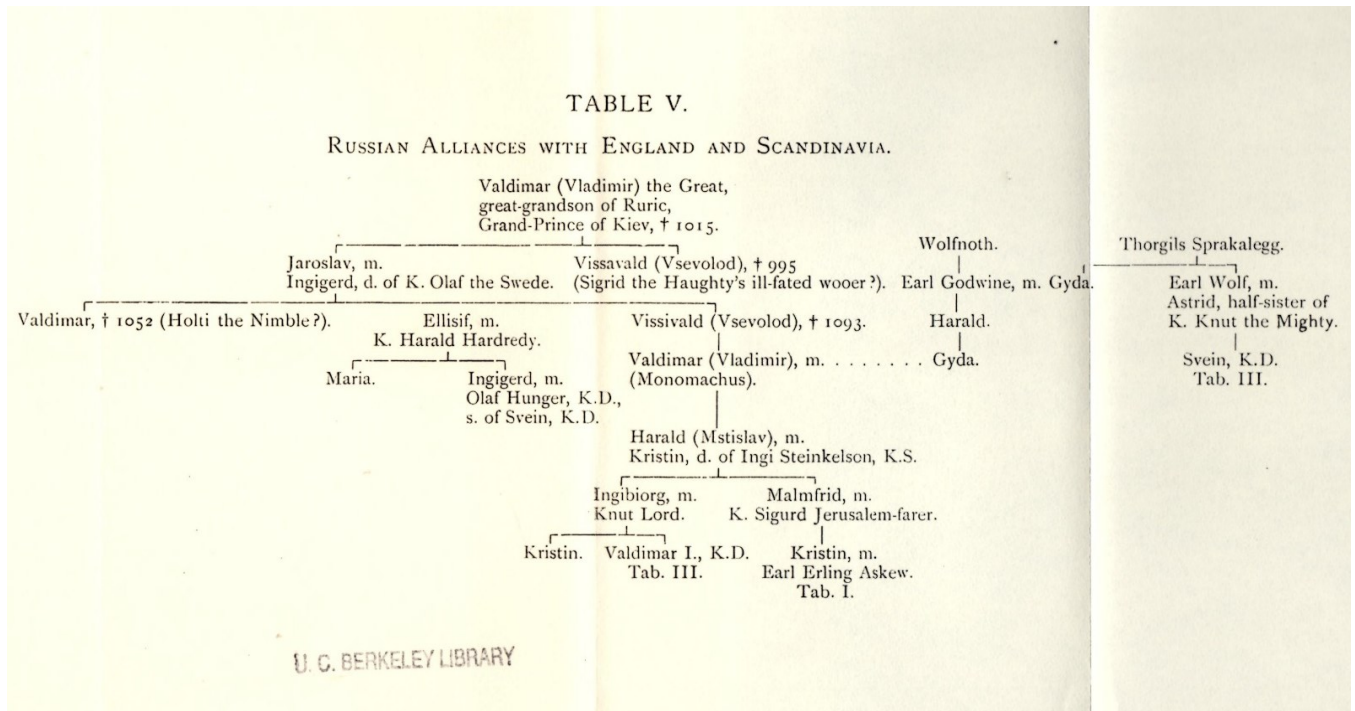
«Сага про Орвара Одда» у манускрипті AM 344 а 4то (1350 – 1400)

Джерело: Árni Magnússon Institute in Reykjavík

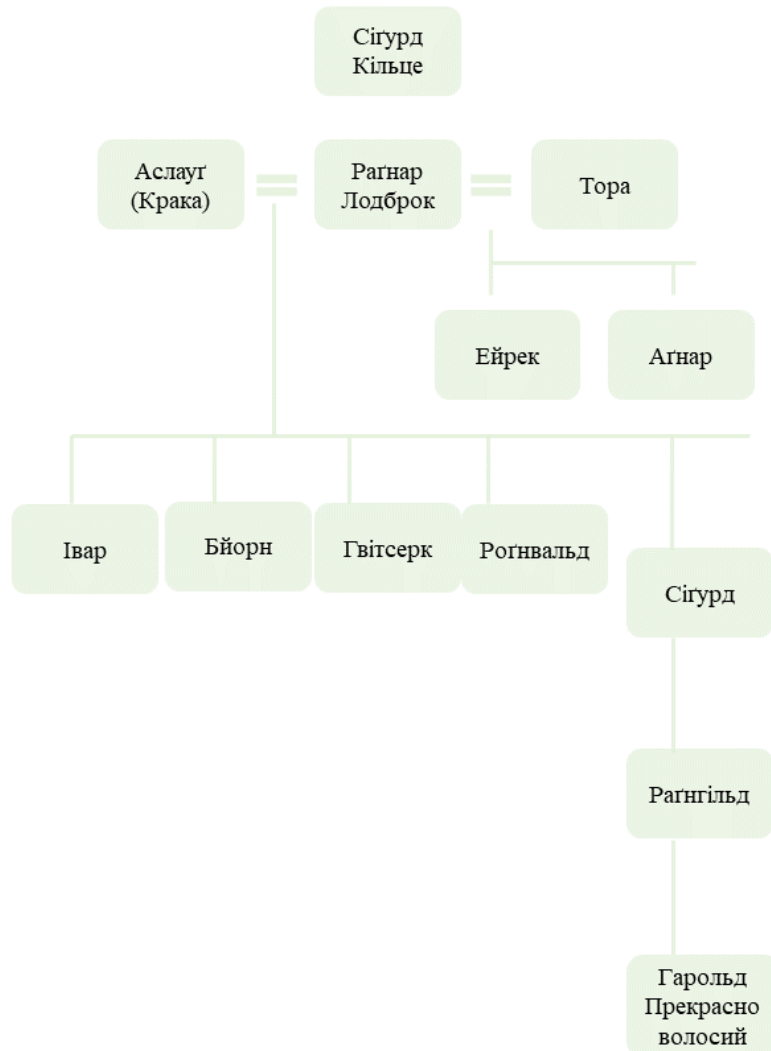
<https://handrit.is/manuscript/view/is/AM04-0344a/5#page/Acc+Mat+1v/mode/2up>

**Матримоніальні зв'язки представників династії Рюриковичів зі
скандинавськими та англійськими правителями**

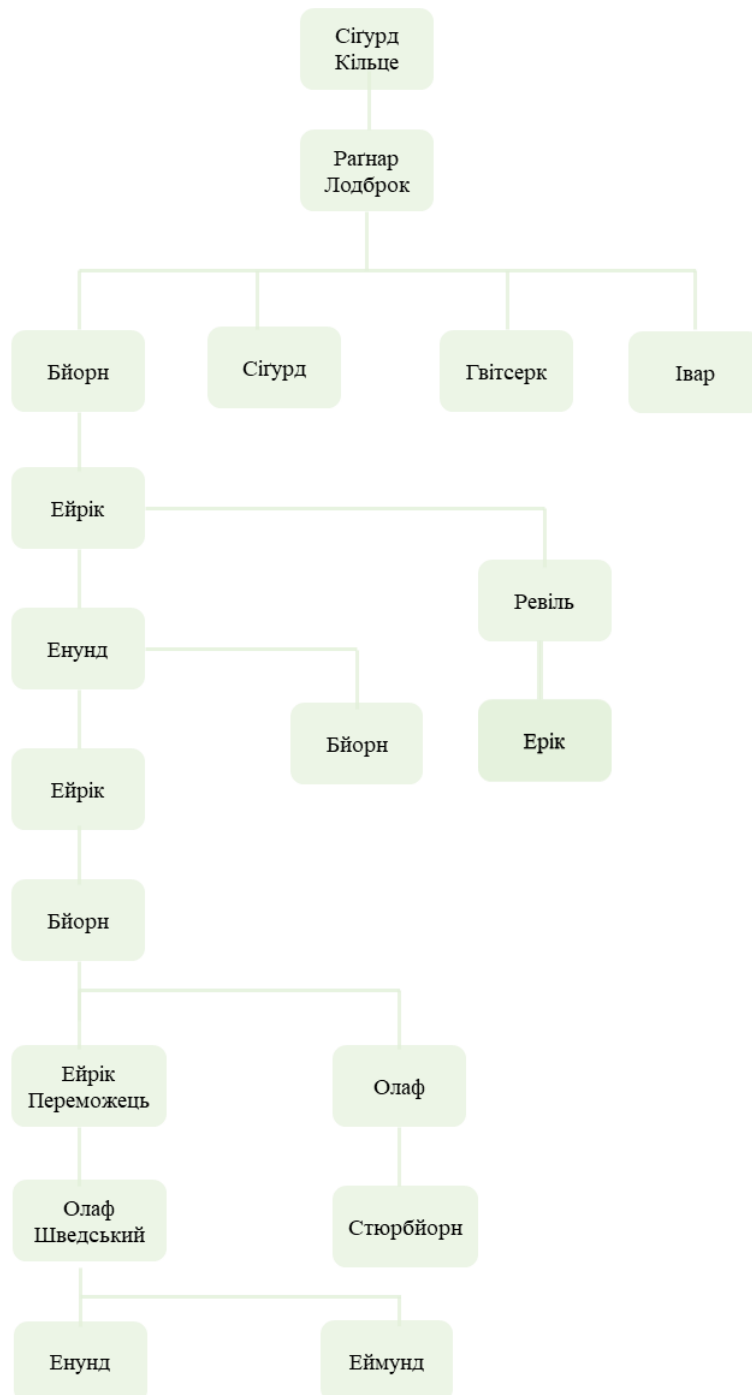

Джерело: The Stories of the Kings of Norway, Called The Round World / ed. by E. Magnússon, W. Morris. London: B. Quaritch, 1904.

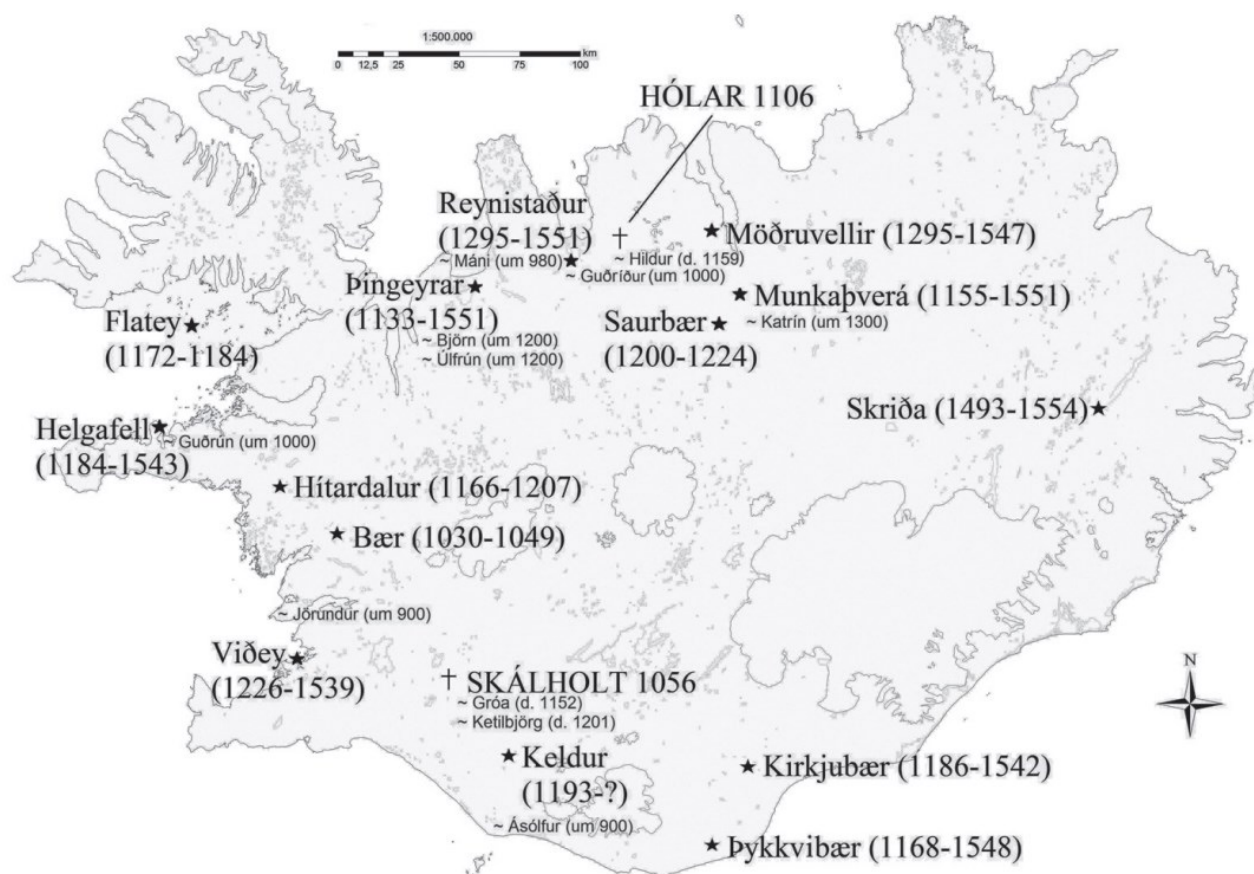
Генеалогічне дерево Рагнара Лодброка згідно «Саги про Рагнара Лодброка»

Генеалогічне дерево Рагнара Лодброка згідно «Саги про Гервйор»

Карта монастирів у середньовічній Ісландії

Джерело: Kristjánsdótti S. No Society is an Island: Skriðuklaustur Monastery and the Fringes of Monasticism. Journal of Medieval Monastic Studies. 2015. Vol. 4. P.159.

Карта поселень на території Східної Європи де були знайдені артефакти скандинавського походження

Джерело: Androshchuk F. The Vikings in the Est. *The Viking World*. London and New York, 2008. P. 518

Схематична карта скандинавських топонімів у Східній Європі

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Кіорсак В. Б. Пограничні образи Русі у сагах про давні часи: Інтертекстуальні мотиви як ознака історичної пам'яті. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. 2021. Т. 1, № 11. С. 29–44.
2. Кіорсак В. Б. Русь у концепції «імперії» Рагнара Лодброка: скандинавські джерела крізь призму політики пам'яті. *Сіверянський літопис*. 2021. Т. 6. С. 4–14.
3. Кіорсак В. Б. «Сага про пішого Грольва» та Русь в епоху вікінгів: історична пам'ять та історіографія. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. № 54. С. 50–64.
4. Кіорсак В. Б. Русько-скандинавські історичні зв'язки як чинник розвитку колективних уявлень про схід у середньовічних ісландських джерелах. *Сіверянський літопис*. 2023. Т. 2. С. 5–18.
5. Кіорсак В. Б. Епоха вікінгів на Сході Європи в історичній пам'яті ісландців пізнього середньовіччя. *Сторінки Історії*. 2023. Т. 56. С. 9–27. (WoS)

Наукові публікації, які додатково відображають зміст дисертації:

6. Кіорсак В. Б. Gesta Danorum Саксона Граматика як джерело дослідження державотворчих процесів у Східній Європі. *Записки НТШ. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. 2018. С. 7–15.
7. Кіорсак В. Б. Військові напади "морських конунгів" на околиці Східної Європи у відображенні легендарних саг. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. 2018. С. 33–42.

8. Кіорсак В. Б. Вплив східноєвропейських військових експедицій вікінгів на формування державності Русі. *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2, № 1-2. С. 124–137.
9. Кіорсак В. Б. Загадка вікінгів: морські розбійники чи державотворці? *Навіщо нам податки. Держава як спільний бізнес*. Київ, 2019. С. 60–75.
10. Кіорсак В. Б. Уявлення про тіло та здоров'я у відображенні скандинавських саг. *Аннали юридичної історії*. 2020. Т. 4, № 1. С. 10–22.
11. Kiorsak V. Eastern European elements of Egils saga Einhenda ok Asmundar Berserkjabana through the prism of Greco-Roman, and Germanic myths. *Scandia: Journal of Medieval Norse studies*. 2022. Vol. 5. P. 6–27.
12. Kiorsak V. The perception of the Rus in Hauksbók: the voice and silence of historical source. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2023. Vol. 9, no. 2. P. 5–14.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

13. Кіорсак В. Б. Скандинавські культи Тора й Одіна в дохристиянській Русі: до постановки проблеми. *Colloquia Russica. Серія I, том 8. Релігії і вірування Русі (IX–XVI ст.)*. 2018. С. 25–35.
14. Кіорсак В. Б. Проникнення скандинавського компонента на територію українського Прикарпаття до включення цих земель до складу Русі . Постановка проблеми. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів V II Всеукраїнської студентської археологічної конференції, м. Кам'янець-Подільський*. С. 182–191.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. VIII Міжнародна наукова конференції «Colloquia Russica: релігії та вірування Русі (X–XVI ст.)» (м. Львів, 15–18 листопада 2017 р.) (Очна форма участі).
2. 71-ша Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські Читання» (м. Харків, 27 квітня 2018 р.) (Очна форма участі).
3. VII Всеукраїнська археологічна студентська конференція «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 22–23 травня 2018 р.). (Очна форма участі).
4. V Міжнародний науково-практичний семінар «Текст і Образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (м. Київ, 12 жовтня 2018 р.) (Очна форма участі).